DIGITAL SOUTH CAUCASUS COLLECTION

This pdf is a file in the Digital South Caucasus Collection (DSCC), a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL) hosted by the Institute for the Study of the Ancient World Library at New York University.

- Creator: Lomouri,T. / ლომური,თ. /
- Title: On The history of money circulation in the medieval Georgia / ფულის მიმოქცევის ისტორიისათვის შუა საუკუნეების საქართველოში
- Publication Date: 2005
- Publisher: Georgian National Museum, The Janashia Museum Of Georgia
- Place of Publication: Tbilisi
- Collection: Digital South Caucasus Collection
- Collection ID: dscc_7cdd1be175

About

The Digital South Caucasus Collection (DSCC) is a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL), a project of the Library of the Institute for the Study of the Ancient World (ISAW) at New York University in cooperation with the Georgian National Museum and the Institute of Archaeology and Ethnography in the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. AWDL's mission is to identify, collect, curate, and provide access to a broad range of scholarly materials relevant to the study of the ancient world. The ISAW library is responsible for curating the collection, clearing the rights as needed, preserving the digital copies in NYU's Faculty Digital Archive, creating high-quality metadata in order to maximize discoverability, and making the works accessible to the general scholarly public.

Rights

The Georgian National Museum has granted permission to the Institute for the Study of the Ancient World of New York University to publish this material electronically in the Digital South Caucasus Collection (DSCC). We are making such material available on a noncommercial basis for research and educational purposes, in an effort to expand access to thinly-held and/or out-of-print material related to the study of the ancient world to the widest possible audience. If you wish to use copyrighted material from this site for purposes beyond those in accordance with fair use (Title 17 U.S.C. Section 107), you must obtain permission from The Georgian National Museum. We respect the intellectual property rights of others. If you believe that you own the copyright to the material made available on this site, please see our takedown policy: http://dcaa.hosting.nyu.edu/dscc/takedown-notice.

თამარ ლომოური

ფულის მიმოქცევის ისტორიისათვის შუა საუკუნეების საქართველოში

არტანუჯი

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი
ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმი

GEORGIAN NATIONAL MUSEUM
THE JANASHIA MUSEUM OF GEORGIA

თამარ ლომოური

ფულის მიმოქცევის ისტორიისათვის შუა საუკუნეების საქართველოში

რედაქტორი
თინათინ ქუთელია

TAMAR LOMOURI

ON THE HISTORY OF MONETARY CIRCULATION IN MEDIEVAL GEORGIA

Editet by
TINATIN KUTELIA

გამომცემლობა არტანუჯი
თბილისი

ARTANUJI PUBLISHERS
TBILISI

პირველად ქვეყნდება ცნობილი ქართველი ისტორიკოსისა და ნუმიზმატის თამარ ლომოურის რვა სტატია, რომლებშიც ნუმიზმატიკური მონაცემების ანალიზის საფუძველზე განხილულია VI-IX და XIII-XIV საუკუნეების საქართველოს ისტორიის საკითხები.

სტატიებში დეტალურად არის აღწერილი ნუმიზმატიკური მასალა — სასანური, სასანურ-არაბული, არაბული, მონღოლური (ჯუჩიდებისა და ილხანების), ტრაპიზონული და ქართული მონეტები, რომლებიც განძების სახით არის აღმოჩენილი საქართველოს ცხრა პუნქტში.

This is the first publication of eight works of a famous Georgian historian and numismatist Tamar Lomouri which discuss problems of Georgian history in the 6th -9th and the 13th -14th centuries on the basis of numismatic data.

The articles give detailed description of Georgian, Sassanian, Arabic-Sassanian, Arabic, Mongolian (those of Juchids' and Il-Khans') silver coins that were in circulation in Georgia and have been excavated as hoards at nine sites in Georgia.

ISBN 99940-11-93-6

© გამომცემლობა „არტანუჯი", 2005

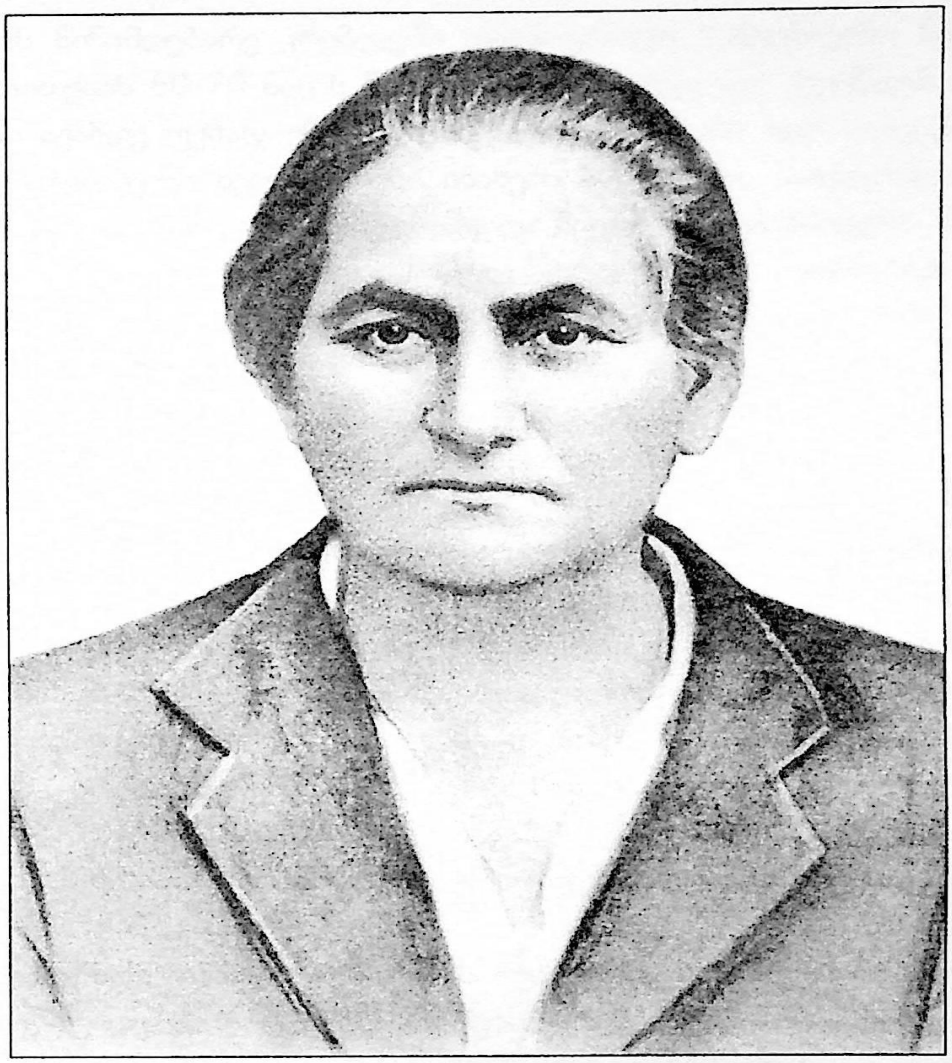

თამარ ლომოური

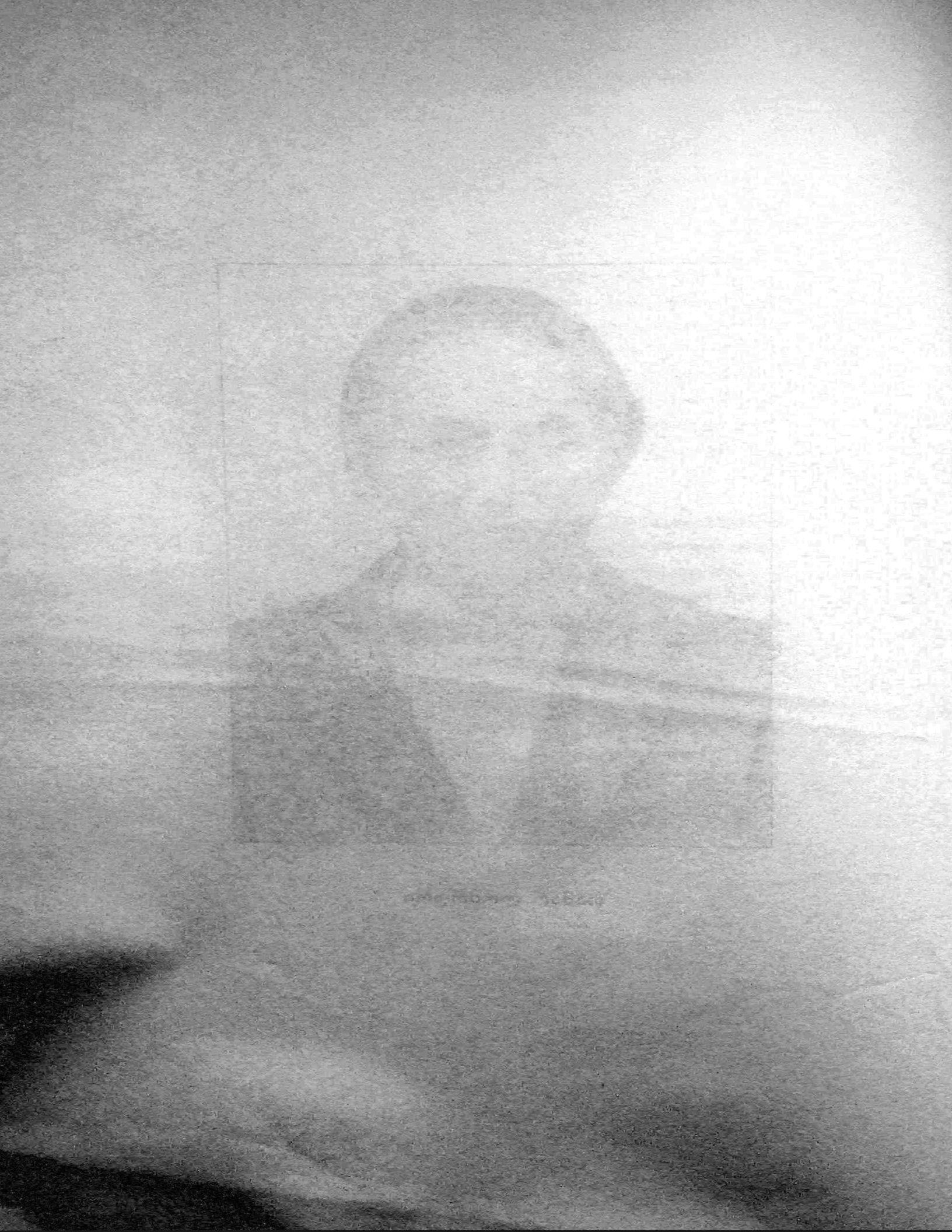

წინასიტყვაობა

თამარ ლომოურის წინამდებარე კრებულში თავმოყრილი სამეცნიერო ნაშრომები დაწერილია 1934-1946 წლებში, თითქმის 60-70 წლის წინ, და ახლა პირველად ქვეყნდება. თუმცა არ შეიძლება ითქვას, რომ ისინი აქამდე უქმად ეწყო და სრულიად უცნობი იყო სამეცნიერო წრეებისათვის: თ. ლომოურის გამოუქვეყნებელი ხელნაწერები ინახება ს.ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკის განყოფილებაში და მეცნიერ-ნუმიზმატებს მათზე ხელი მიუწვდებოდათ ისევე, როგორც მისივე შედგენილ "მოძრავ კატალოგზე"- ათასობით ხელნაწერ ბარათზე, რომლებზეც წარმოდგენილია ნუმიზმატიკის განყოფილებაში დაცული აღმოსავლური მონეტების განსაზღვრა და დეტალური აღწერილობა და რომელიც აგრეთვე ელის გამოქვეყნებას. დიდად გადაჭარბებული არ იქნება, თუ ვიტყვით, რომ ქართველ ნუმიზმატთა სულ ცოტა ორი თაობა მაინც აღიზარდა თ. ლომოურის ამ ნაშრომებზე, რომლებიც მათთვის ხშირად გეზის მიმცემიც იყო სამეცნიერო მუშაობისას.

სამართლიანობა მოითხოვს აღინიშნოს, რომ თ. ლომოურის სიცოცხლეშიც და მისი გარდაცვალების შემდეგაც საქართველოს მუზეუმი არა ერთხელ ეცადა გამოექვეყნებინა მისი ნუმიზმატიკური ნაშრომები კრებულის სახით, მაგრამ ამ მცდელობებს ყოველთვის რაღაც ფატალური წინააღმდეგობა ხვდებოდა და ეს ნაშრომები აქამდე გამოუქვეყნებელი დარჩა. ნუმიზმატიკის განყოფილებაში დაცულია თ. ლომოურის ყველა ხელნაწერის საბეჭდ მანქანაზე გადაბეჭდილი პირებიც, მაგრამ იქ არაბული ტექსტები არ არის შეტანილი. როგორც ჩანს, ხელნაწერების სრული პირველი პირები დაიკარგა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობაში, სადაც ისინი ჩაბარებული იყო 1978 წელს, როდესაც ქ-ნი თ. აბრამიშვილი ბოლოჯერ ეცადა გამოექვეყნებინა თ. ლომოურის ნუმიზმატიკურ ნაშრომთა სრული კრებული.

მხოლოდ ახლა მოხერხდა თამარ ლომოურის რვა აქამდე გამოუქვეყნებელი ნაშრომის გამოცემა და მკითხველი დარწმუნდება, რომ ამ ნაშრომებს, მიუხედავად მათი ხანდაზმულობისა, დღემდე არ დაუკარგავთ არც აზრის სიახლე და არც სამეცნიერო ღირებულება. თ. ლომოური, ღრმად განსწავლული ისტორიკოსი და წყაროთმცოდნე, მონეტას და სამონეტო განძს განიხილავს როგორც საისტორიო წყაროს და მათი სკრუპულოზური ანალიზის საფუძველზე ღრმა ისტორიულ დასკვნებს იღებს. ეს კრებული ძვირფასი საჩუქარი იქნება ქართული და აღმოსავლური ნუმიზმატიკით დაინტერესებულ პირთათვის, ხოლო დამწყები მეცნიერი-ნუმიზმატები ისწავლიან, თუ როგორ უნდა იწერებოდეს ისტორიული გამოკვლევა ფულის შესახებ.

თამარ ლომოური დაიბადა 1883 წლის 28 სექტემბერს ქალაქ გორში, ქართველი ხალხოსანი-მწერლის, ნიკო ლომოურის ოჯახში. დაწყებითი განათლება მიიღო გორის ქალთა ოთხკლასიან პროგიმნაზიაში, შემდეგ კი სწავლა გააგრძელა ოლღა თევდორეს ასულის სახელობის თბილისის ქალთა I გიმნაზიაში, რომლის კურსი დაასრულა 1904 წელს. 1904-1906 წლებში იმუშავა მასწავლებლად თბილისსა და გორში. 1906 წელს კი ახალგაზრდა მასწავლებელი გაემგზავრა პეტერბურგში და ჩაირიცხა ბესტუჟევის ქალთა უმაღლეს კურსებზე, ისტორიულ-ფილოლოგიურ განყოფილებაში, მსოფლიო ისტორიის განხრით, სადაც მან საფუძვლიანი აკადემიური განათლება მიიღო ცნობილი რუსი მეცნიერების ხელმძღვანელობით. ასე, მაგალითად, 1910 წლის 9 (22) ოქტომბერს გაცემულ

ცნობას თ. ლომოურის მიერ კურსის დამთავრების შესახებ სხვა მეცნიერთა შორის ხელს აწერს დიდი რუსი არქეოლოგი და ისტორიკოსი მ. როსტოვცევი.

სამშობლოში დაბრუნებული თ. ლომოური განაგრძობს პედაგოგიურ მოღვაწეობას თბილისის სხვადასხვა საშუალო სასწავლებელში, მაგრამ ცოდნის შეძენის დაუოკებელმა ჟინმა, რაც მას სიბერემდე გაჰყვა, უმაღლესი განათლების მქონე სკოლის მასწავლებელი 35 წლის ასაკში აიძულა შესულიყო თბილისის ახლად გახსნილ უნივერსიტეტში, საისტორიო განყოფილებაზე, სადაც იგი სწავლობდა საქართველოს და მახლობელი აღმოსავლეთის (სომხეთის, სპარსეთის, არაბეთის) ისტორიას და აღმოსავლურ ენებს: სომხურს, სპარსულს, არაბულს. მაგრამ სკოლის მასწავლებლობისათვის თ: ლომოურს 1924 წლამდე თავი არ დაუნებებია.

უნივერსიტეტის დამთავრების შემდეგ, 1922 წლის ივნისში თ. ლომოური დატოვებულ იქნა უნივერსიტეტში საპროფესოროდ მოსამზადებლად, 1926 წლიდან კი მას დაევალა ლექციების კითხვა ისტორიის დამხმარე დისციპლინებში – პალეოგრაფიაში, ნუმიზმატიკასა და დიპლომატიკაში. მანამდე, უკვე 1924 წელს ივანე ჯავახიშვილმა თ. ლომოური დანიშნა უნივერსიტეტის საისტორიო განყოფილებასთან დაარსებული ნუმიზმატიკური განყოფილების გამგედ. უნივერსიტეტის რექტორის ეს არჩევანი, როგორც ჩანს, წინასწარ იყო გათვლილ-გააზრებული: იმ დროს თ. ლომოური უკვე სავსებით ჩამოყალიბებული ღრმად განათლებული მეცნიერი იყო, აღჭურვილი ისეთი ცოდნით, რაც მას განსაკუთრებულ უპირატესობას ანიჭებდა ნუმიზმატიკაში სამუშაოდ: კლასიკური და ევროპული ენების გარდა იგი ფლობდა სომხურს, სპარსულს და არაბულს, და ამავე დროს გაწაფული იყო წყაროთმცოდნეობაში.

1931 წელს უნივერსიტეტის ნუმიზმატიკურ კაბინეტში დაცული მონეტები გადაეცა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმს, ხოლო თ. ლომოური მუზეუმის დირექტორის მოადგილის, გიორგი ჩუბინაშვილის რეკომენდაციით მიწვეულ იქნა მუზეუმში ასისტენტის თანამდებობაზე. მუზეუმის დირექტორის სახელზე 1931 წლის 29 ივნისს დაწერილ სარეკომენდაციო წერილში გ.ჩუბინაშვილი აღნიშნავს, რომ მიუხედავად მუზეუმში არსებული უმდიდრესი ნუმიზმატიკური კოლექციებისა, მუზეუმს შტატში არასოდეს ჰყოლია სპეციალისტი-ნუმიზმატი, და ეხლა მუზეუმმა ხელიდან არ უნდა გაუშვას ისეთი ყოველმხრივ მომზადებული სპეციალისტის მიღების შესაძლებლობა, როგორიცაა თ. ლომოური.

ასე ჩაეყარა საფუძველი საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში ნუმიზმატიკის კაბინეტს, რომელიც შემდგომში განყოფილებად გადაკეთდა და რომელიც დღემდე საქართველოში ერთადერთი საგანგებოდ ნუმიზმატიკური პროფილის სამეცნიერო-კვლევითი უჯრედია.

დაუფასებელია თ. ლომოურის ღვაწლი ამ განყოფილების შექმნასა და, საერთოდ, საქართველოში ნუმიზმატიკის, როგორც მეცნიერების დარგის ჩამოყალიბების საქმეში. არა ნაკლებ დასაფასებელია ქალბატონ თამარის დამსახურება როგორც სამუზეუმო მუშაკისა: 1934 წელსვე მან პირველმა შექმნა ქართულენოვანი ნუმიზმატიკური ტერმინოლოგია, შეიმუშავა მონეტების სამუზეუმო კატალოგიზაციის სისტემა, საკატალოგო დავთრისა და სამონეტო კოლოფების ფორმა და მოახდინა მუზეუმში დაცული ნუმიზმატიკური მასალის სისტემატიზაცია; განსაზღვრა, აღწერა და საინვენტარო წიგნებში შეიტანა მუზეუმში დაცული ათასობით ქართული, რუსული, პართული, სასანური, არაბული, სომხური და სხვ. მონეტები, ხოლო არაბულზედწერილიანი მონეტებისათვის დამატებით შეადგინა ზემოთ უკვე ნახსენები მოძრავი საბარათო კატალოგი, რომელიც ასევე ელის გამოქვეყნებას. თ. ლომოური იყო საქართველოში პირველი ისტორიკოსი, რომელმაც სამონეტო განძი გამოიყენა, როგორც მაღალინფორმატული საისტორიო წყარო. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნუმიზმატიკის განყოფილებაში დღემდე ტრადიციულად განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა ცალკეული მონეტისა თუ სამონეტო განძის აღმოჩენათა ვითარების ფიქსაციას და განძები დაუშლელად ინახება საგანგებო "განძების ფონდში".

1952 წლის 1 ივლისს თ. ლომოური საკუთარი განცხადებით წავიდა მუზეუმიდან. იგი გარდაიცვალა 82 წლის ასაკში, 1965 წელს.

თამარ ლომოურის სამეცნიერო მემკვიდრეობა მხოლოდ ნუმიზმატიკური შინაარსის ნაშრომებით არ შემოიფარგლება. ნუმიზმატიკის განყოფილებაში დაცული მისი არქივის გაცნობა ააშკარავებს, რომ ქ-ნი თამარი ნუმიზმატიკის სფეროში მოღვაწეობის პარალელურად აგრძელებდა ჯერ კიდევ 20-იან წლებში დაწყებულ მუშაობას ძველ ქართულ წერილობით წყაროებზეც. ასე, მაგალითად, 1942 წელს მას დაუწერია ნაშრომი "ქართლის ციხე-სიმაგრეები (წერილობითი წყაროების მიხედვით)". სამწუხაროდ, ამ ნაშრომს ჩვენ ვერ მივაკვლიეთ, ისევე, როგორც მის ნაშრომს მნას განძის შესახებ, რომელსაც, როგორც აწ გარდაცვლილი ნუმიზმატი, თამარ აბრამიშვილი ამბობდა, თამარ ლომოური თავის საუკეთესო ნუმიზმატიკურ გამოკვლევად მიიჩნევდა. ქ-ნი თამარის არქივიდან ჩანს, რომ მნას განძზე მუშაობა მას დაუწყია 1934 წელს: ამ წლის ანგარიშში იგი წერს, რომ გამოჰყო მნას განძის ქართულწარწერიანი 602 მონეტა, ხოლო დანარჩენი მონეტები შტამპების მიხედვით დააჯგუფა. მაგრამ 1950 წელს მის მიერვე შედგენილ შრომების სიაში ეს ნაშრომი არ არის შეტანილი. უნდა ვიფიქროთ, რომ თ. ლომოური სიცოცხლის ბოლომდე აგრძელებდა მუშაობას ამ ურთულეს განძზე, რომელიც, თ. ლომოურის მიერ სისტემატიზირებული, ინახება მუზეუმის ნუმიზმატიკის განყოფილებაში.

თ. ლომოურის არქივში აღმოჩნდა მისი გამოუქვეყნებელი ნაშრომების ხუთი ხელნაწერი, ხოლო სტატია "პატარა გომარეთის განძი" საბეჭდ მანქანაზეა გადაბეჭდილი, მაგრამ მასში არაბული ტექსტი თვით თ. ლომოურს ჩაუწერია და ამდენად ისიც ხელნაწერის ტოლფასია.

ვერ მივაკვლიე მხოლოდ ერთი სტატიის – "სასანური ფულების მცხეთის განძის" ხელნაწერს და ამიტომ იძულებული ვიყავი მესარგებლა მისი 1978 წელს გადაბეჭდილი პირით.

თ. ლომოურის მერვე, აქამდე გამოუქვეყნებელი ნაშრომის – "ხეობის განძის" ხელნაწერი ინახება გორის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში და მისი ქსეროასლი გამოსაქვეყნებლად გადმომცა მუზეუმის დირექტორმა ქ-ნმა თინათინ სოსანიძემ. მისივე ხელშეწყობით მოხერხდა ხეობის განძის მონეტების ფოტოგრაფირება.

სტატიები კომპიუტერზე ავკრიფეთ უშუალოდ თ. ლომოურის ხელნაწერებიდან. 1978 წელს მანქნაზე გადაბეჭდილი პირით ვისარგებლე მხოლოდ ერთი სტატიის – "სასანური ფულების მცხეთის განძის" მომზადებისას, რადგანაც მისი ხელნაწერი არქივში არ აღმოჩნდა. არაბული ტექსტი კომპიუტერზე აიწყო გამომცემლობა "არტანუჯში".

წინამდებარე კრებულისათვის არ გამომიყენებია ძველი ფოტოები, რომლებიც ქ-ნ თ. ლომოურის არქივში ინახება: მის მიერ საილუსტრაციოდ შერჩეული და აღწერილი მონეტების ციფრული ფოტოები დაამზადა მუზეუმის ფოტოგრაფმა გურამ ბუმბიაშვილმა.

ავტორის სტილი უცვლელად არის დატოვებული, მიუხედავად იმისა, რომ ზოგი რამ ამ ტექსტში დღეს, შეიძლება, უჩვეულოდ ჟღერდეს, და ეს შეგნებულად გავაკეთე, რათა შემენარჩუნებინა XIX საუკუნის ქართულის სურნელი, რომელიც თამარ ლომოურის – XX საუკუნის მეცნიერისა და მოღვაწის ჭეშმარიტად "მეორე მე" გახლდათ.

თავს არც იმის უფლება მივეცი, რომ რაიმე რედაქციული ხასიათის ცვლილება შემეტანა ტექსტში, თუმცა უახლესი ლიტერატურის გათვალისწინებით შეიძლებოდა ზოგიერთი მონეტის განსაზღვრების დაზუსტება. ეს განსაკუთრებით ეხება სასანურ და ტაბარისტანის მმართველების სასანურ-არაბულ ფულებს, რომლებიც განხილულია სტატიებში "მცხეთის განძი" და "სასანურ-არაბული ფულების სამი კახური განძი". თავის დროზეც ქ-ნი თამარი უჩიოდა სპეციალური ლიტერატურის სიმცირეს, ხოლო რაც შეეხება სასანურ და სასანურ-არაბულ ნუმიზმატიკას, ამ სფეროში დიდმნიშვნელოვანი ძვრები მოხდა მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ, განსაკუთრებით კი გასული საუკუნის 50-იანი წლების ბოლოს, როცა თ. ლომოური მუზეუმში აღარ მუშაობდა. უახ-

ლესი მონაცემების საფუძველზე დაზუსტდა ზოგიერთი ზარაფხანის სახელის წაკითხვა, დაზუსტდა მმართველთა ქრონოლოგია და ა. შ. მაგრამ ლომოურის სტატიებში შესწორებათა შეტანას ვარჩიე, დამატების სახით მომეცა ამ მონეტების ახლებური განსაზღვრებანი.

სხვა სტატიებშიც არის ცალკეული შემთხვევები, როცა გამოტოვებულია ამა თუ იმ მმართველის ზეობის წლები. ასეთ შემთხვევებში წლების მითითებას ვიძლევი სქოლიოში, მაგრამ როცა საქმე ეხებოდა ჰიჯრის თარიღების ქრისტიანულ წელთაღრიცხვაზე გადაყვანის დროს არსებულ ცდომილებას, რაც ერთი წლის ფარგლებში მერყეობს, ვარჩიე, უცვლელად დამეტოვებინა თ. ლომოურის თარიღები.

"ხეობის განძის" პუბლიკაციისას თავისუფლად შეიძლებოდა მასალის წარმოდგენა ცხრილის საშუალებით, რასაც თვით ქ-ნი თამარი ხშირად მიმართავდა ხოლმე, მაგრამ გადავწყვიტე ეს ტექსტიც უცვლელად გამომექვეყნებინა იმის გამო, რომ მონეტების დეტალური საკატალოგო აღწერილობები, დამყარებული ერთი ტიპის სხვადასხვა მონეტაზე შერჩენილი ფრაგმენტული ზედწერილების ინტერპრეტაციაზე, ჩემის აზრით, კარგი სახელმძღვანელო იქნება დამწყები ნუმიზმატებისათვის.

"ხეობის განძის" ხელნაწერში არაბული ტექსტის ქართულ თარგმანში ქ-ნი თამარი, როგორც ჩანს, დროისა და ადგილის ეკონომიის მიზნით თარიღებს ციფრებით იძლევა, მაგრამ ვარჩიე, რომ პუბლიკაციაში თარიღები სიტყვიერად გადმომეცა.

არაბულწარწერიანი მონეტების აღწერისას და განძების შემადგენელ მონეტათა სიებში ქ-ნი თამარი, როგორც წესი, იძლევა მონეტაზე აღნიშნულ თარიღს ჰიჯრით. მკითხველისათვის ტექსტით სარგებლობის გასაადვილებლად ჰიჯრის თარიღებს მივუწერე შესატყვისი თარიღი ქრისტანული წელთაღრიცხვით.

კრებულის მომზადებისას დამეხმარნენ ჩემი კოლეგები, ნუმიზმატიკის განყოფილების თანამშრომლები: მედეა წონელია, მედეა შეროზია, ციალა ღვაბერიძე, მერი ანთაძე და მაია პატარიძე. ასი მონეტის ფოტოების დამზადების ხარჯი გაიღო კოტ დ'ივუარის საპატიო გენერალურმა კონსულმა ბატონმა ერმილე თორთლაძემ. ყველას მათ უღრმეს მადლობას მოვახსენებ ისევე, როგორც გორის სახელმწიფო ისტორიულ-არქეოლოგიური მუზეუმის დირექტორს, ქალბატონ თინათინ სოსანიძეს და ჩვენი მუზეუმის ფოტოგრაფს ბატონ გურამ ბუმბიაშვილს. წიგნზე მუშაობის ყველა ეტაპზე მხარში მედგა ჩემი მეუღლე იულონ გაგოშიძე.

. დაბოლოს განსაკუთრებული მადლობა საქართველოს ეროვნული მუზეუმის დირექტორს დავით ლორთქიფანიძეს, ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის დირექტორს ზურაბ თვალჭრელიძეს და გრაფიკისა და დიზაინის სამსახურის უფროსს ალექსანდრე ყანჩელს, რომელთა ძალისხმევამ შესაძლებელი გახადა კრებულის გამოქვეყნება.

თინათინ ქუთელია

თ. ლომოურის გამოქვეყნებული ნაშრომების სია:

1. გიორგი მერჩულისა და სუმბატ დავითის ძის ცნობები X საუკუნის ბაგრატონიანთა შესახებ. – კრებული "არილი", 1926.
2. თამარ მეფის ფულების განძი. – თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, 1936
3. ფული შოთა რუსთაველის ეპოქაში. – კრებული "შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა, 1938.
4. XIII ს-ის ქართული ფულის საკითხის გამო. – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, X-B, 1940.
5. დავით ბატონიშვილი. "ახალი ისტორია" და ბაგრატ ბატონიშვილი. "ახალი მოთხრობა", 1941 (ტექსტის გამოცემა).
6. ვახუშტი. "საქართველოს გეოგრაფია", 1941 (ტექსტის გამოცემა ნ. ბერძენიშვილთან ერთად).
7. პ. ი. ბაგრატიონი, 1943.
8. ახალციხის ზარაფხანა. – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XII-B, 1944.
9. ქოდალას განძი. – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XIV-B, 1947.
10. დავით VII და ვახტანგ III-ის ფულები. – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XV-B, 1948.
11. XVI ს-ის პატარა ჯიხაიშის განძი. – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XVII-B, 1953.

სასანური ფულების მცხეთის განძი

საქართველოში სასანური ფულების აღმოჩენის მთავარ ასპარეზად მცხეთა და მისი მიდამოები უნდა ჩაითვალოს. ცნობები ამ აღმოჩენათა შესახებ უკვე 1827 წლიდან გვაქვს. ამ წელს სვეტიცხოვლის მახლობლად უპოვნიათ პატარა კოჭობი ვერცხლის ფულით. მპოვნელს ეს ფული, 2 ცალის გარდა, გადაუდვნია. გადარჩენილი ცალები სასანური გამომდგარა.[1] ერთი წლის შემდეგ მცხეთაში კვლავ აღმოჩენილა 30-34 ცალამდე სასანური ფული.[2] 1871-72 წლებში ბაიერნის მიერ წარმოებული გათხრების დროს სამთავროს სამარხებში რამდენიმე ცალი სასანური ფული უპოვნიათ.[3] 1936-37 წლებში მცხეთის ნავთსადენის ტერიტორიაზე V-VI საუკუნის სასანური ფულების ნამტვრევების პოვნაა დადასტურებული.[4] 1938 წ. მცხეთაში წყალსადენის გაყვანის დროს აღმოჩნდა კავადის ერთი მონეტა.[5] 1939 წ. მცხეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ერთ-ერთ სამარხში იპოვნა სასანიდი შაბურ II-ის მონეტა.[6] გარდა ასეთი წვრილ-წვრილი ნაპოვნებისა მცხეთაში მოზრდილი განძიც აღმოჩენილა. 1930 წ. ნავთსადენთან მიწის სამუშაოების დროს ერთი მეტრის სიღრმეზე წასწყდომიან ფულით სავსე პატარა ქილას. ქილა მუშებს დაუმსხვრევიათ. შიგ მოთავსებული ყოფილა 80 ცალამდე მონეტა, რომლებიდანაც 41 ცალი 1933 წ. საქართველოს სახ. მუზეუმში შემოვიდა. განძის ეს ნაწილი მთლიანად სასანური ფულებისაგან შესდგება.[7]

სასანური ფულის პოვნის ფაქტები მცხეთის მიდამოებშიაც არის დადასტურებული. 1930 წ. წინამურში კავადის 2 მონეტა უპოვნიათ.[8] ერწოში, სიმონიანთ-ხევში, აგრეთვე კავადის მონეტაა ნაპოვნი.[9] ამავე ერწოში 1929 წ. სოფ. თოლენჯში რუს გაყვანის დროს წასწყდომიან დერგს, რომელშიაც 100 ცალამდე ვერცხლის ფული ყოფილა მოთავსებული. მუშებს დაუტაცნიათ, მაგრამ ადგილობრივი რაი-აღმასკომის თავმჯდომარეს და მილიციის უფროსს ჩამოურთმევიათ ეს ფულები რიცხვით 71 ცალი, რომლებიც შემდეგ შემოვიდა თბილისის უნივერსიტეტის ნუმიზმატ. კაბინეტში.[10] განძი თარიღდება 457-579 წლებით. ამ განძთან უნდა იყოს დაკავშირებული შემდეგი ცნობა, რომელიც დ. კაპანაძემ გადმომცა: „1924 წ. თიანეთის რ-ის სოფ. სიმონიანთ-ხევში სოფლიდან 15 კილომ. მანძილზე, სოფლისათვის წყაროს მილების გაყვანის დროს აღმოჩენილი იყო თიხის ჭურჭელი, რომელშიაც 100 ცალზე მეტი ვერცხლის მონეტა იყო მოთავსებული. ჭურჭელი დაულეწიათ, ფული მპოვნელებმა დაიტაცეს და საქართველოს სახ. მუზეუმში მხოლოდ 10 ცალამდე მოჰყვა. 1938 წ. ამავე განძიდან ამ სოფლის ყოფ. მასწავლებელმა კორძხიამ კიდევ 4 ცალი მაჩვენა, რომლებიც კავად სასანელის სახელითაა მოჭრილი."

ჩემს მიერ ზევით მოყვანილი ცნობა თიანეთის რ-ის სოფ. თოლენჯში სასანური ფულის განძის აღმოჩენის შესახებ და დ.კაპანაძის მიერ გადმოცემული ამავე რ-ის სოფ. სიმონიანთ-ხევში ნაპოვნი ასეთივე განძის შესახებ ერთსა და იმავე განძს უნდა ეხებოდეს. ამას გვაფიქრებინებს ორივე ცნობის მთელი რიგი შეხვედრებისა: 1) ტერიტორია ორივე განძისა – სიმონიანთ-ხევი და თოლენჯი – ორი სოფელია ერთი მეორის მეზობლად მდებარე. მოხსენებული რუ თუ წყალსადენი

---

[1] В. А. Пахомов, Клады Азербайджана и других республик и краёв Кавказа, вып. II, № 377, Б., 1938 .

[2] В. А. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и Закавказья, вып. I, № 55, Б., 1926.

[3] В. А. Пахомов, Монетные клады Азербайджана, вып. II, № 53.

[4] ცნობა მომაწოდა საქართველოს სახ. მუზეუმის ნუმიზმატიკური კაბინეტის გამგემ დ. კაპანაძემ.

[5] ცნობა მომაწოდა დ. კაპანაძემ.

[6] ცნობა მომაწოდა დ. კაპანაძემ.

[7] ეს განძი ქვემოდ დაწვრილებით იქნება განხილული.

[8] საქართველოს სახ. მუზეუმის საინვენტარო დავთარი "განძები", №№ 3060-61.

[9] აქვე, № 3062.

[10] ამჟამად დაცულია საქართველოს სახ. მუზეუმში ნუმიზმატიკურ კაბინეტში, იხ. საინვენტარო დავთარი "განძები" №№ 656-726.

ორივე სოფელთან იყო დაკავშირებული, ამიტომ სულ ბუნებრივი იქნება ამ ტერიტორიისათვის ან სიმონიანთ-ხევი და ან თოლენჯი ეწოდებინათ; 2) ორივე ცნობის მიხედვით განძი ქილაში ყოფილა, ქილა მუშებს დაუმტვრევიათ, ხოლო ფული დაუტაცნიათ; 3) ორივე ცნობა თანხმობით განძის რაოდენობას ასიოდ ცალით განსაზღვრავს. მასწავლებელ კორძახიას, რომელსაც მეორე ცნობა დ.კაპანაძისათვის გადაუცია, არა სცოდნია იმის შესახებ, რომ მოზრდილი ნაწილი ამ განძისა, სახელდობრ 71 ცალი, ბედნიერი შემთხვევის წყალობით გადარჩა და უნივერსიტეტის კაბინეტში შევიდა. კორძახიას ამ განძთან დაკავშირებული არც მეორე ფაქტი სცოდნია ზუსტად. მისი სიტყვით 10 ცალი მოხსენებული განძისა ვითომცდა საქართველოს მუზეუმში მოხვდა. სინამდვილეში საქართველოს მუზეუმში ამ წლებში სიმონიანთ-ხევიდან მხოლოდ 1 სასანური მონეტაა, სახელდობრ ზევით აღნიშნული № 3062, შემოსული. როგორც ჩანს ეს უკანასკნელი მონეტაც ამავე ანძს უნდა მივაკუთვნოთ. ამგვარად: ჩვენი ერწოული განძის 71 ცალი, სიმონიანთ-ხევში ნაპოვნი (№3062) 1 ცალი და მასწავლებელ კორძხიას მიერ დ.კაპანაძისათვის ნაჩვენები 4 ც., სულ 76 ცალი, ერთი და იმავე განძის ნაწილებს უნდა წარმოადგენდნენ. ამ განძის დანარჩენი ცალები ჯერჯერობით დაკარგულია.

მცხეთასა და მის მიდამოებში აღმოჩენილი სასანური ფულების მოყვანილი მიმოხილვიდან ჩანს, რომ აღნიშნული რაიონი საქართველოს სხვა რაიონებთან შედარებით, სასანური ფულის მიმობრუნვის ერთ-ერთი მოწინავე ადგილი უნდა ყოფილიყო. ნაპოვნი ფულის ანალიზი ადასტურებს, რომ იბერიაში უკვე პირველი სასანიანთა მეფეების ფული შემოდიოდა, მაგრამ მეტად მცირე რაოდენობით. V ს-ის პირველი ნახევრისათვის ფულის შემოსვლის ნაკადი გაძლიერებულა, ხოლო კავადიდან მოყოლებული (487 -497 წწ. და 499-531 წწ.) სასანიანთა დინასტიის უკანასკნელ მძლავრ წარმომადგენელ ხოსრო II-ის (590-628 წ.) მთელი მეფობის განმავლობაში სასანური ფული დაუბრკოლებლივ და მრავლად შემოდიოდა ჩვენში.

ქართული საისტორიო წერილობითი წყაროებიდან ჩვენ უტყუარი ცნობები მოგვეპოვება იმის შესახებ, რომ V–VII ს-ში სპარსეთი მნიშვნელოვან ფაქტორად გადაიქცა ჩვენი ქვეყნის არამარტო პოლიტიკურ, არამედ საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვა სფეროებშიაც. მისი ბატონობის მთავარ ასპარეზად სწორედ ქართლი და, კერძოდ, თბილის-მცხეთის სანახები იყო. 527 წ. იბერიაში მეფობის მოსპობის შემდეგ სპარსეთის მძლავრება უაღრესად გაიზარდა (ევსტატი მცხეთელის მარტვილობა). ჩრდილოეთის მთიულების თავდასხმებისაგან უზრუნველსაყოფად მათ „ქართლი უმეტესად დაიპყრეს და კავკასიანთა შევიდეს და კარნი ოვსეთისანი აიგნეს და ერთი დიდი კარი ოვსეთისავე და ორნი დვალეთს და ერთი პარჭუანს დორძოკეთისას, და იგი მთიულნი გომარდად დაადგინეს.“[11] სპარსელებს, ამ ცნობის მიხედვით, ქართლის უკიდურეს ჩრდილო საზღვრამდე მიუღწევიათ და სათანადოდ გაუმაგრებიათ სამხრეთისაკენ შემოსასვლელი ყველა კარები. ერთი ამ კართაგანი – დარიალანი თერგზე – სწორედ იმ გზას ჰკეტავდა, რომელიც მცხეთიდან არაგვის ხეობით მიიმართებოდა. ორი კარი, რომლებსაც მემატიანე დვალეთის კარებს უწოდებს, დარიალანის დასავლეთით დვალეთში უნდა ვივარაუდოთ. ერთი ამ კართაგანი, სახელდობრ, კასრისკარი, თერგის მარცხენა შენაკად კასრის–ხევზე (ეხლანდ. არდონი ?) მდებარეობდა. ვახუშტი ბატონიშვილი კარგად ითვალისწინებს ამ კართა, ე. ი. დარიალანის და კასრის-კარის მნიშვნელობასა და დანიშნულებას: „...არიელა არაგვის აღმოსავლეთით, კიდესა ზედა, მესამე მეფის შირვანის მიერ–შეაბა კარი და ქმნა სიმაგრე ხაზართა და ოვსთათვის, რათა უმისოთ ვერღარა ვიდოდნენ“. „კასრის კარი არს ქვემო-ზარმაგას. ქვეით მდინარესა ზედა, მეფეთაგან ქმნული, რათა არა ვიდოდნენ თვინიერ მათსა ოვსნი“ (აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გამოც. ნ. ბერძენიშვილისა და თ. ლომოურისა, თბ. 1941, გვ. 67-68 და 113-114).

[11] „მოქცევა ქართლისა“, ციტირებულია აკ. ივ. ჯავახიშვილის “ქართველი ერის ისტორია“-დან. წ. 1, 227. ტფ. 1928.

მატიანეში მოხსენებული დვალეთის მეორე კარის შესახებ ვახუშტი არას ამბობს, მაგრამ ცხადია, ისიც აქვე დვალეთში, სადმე ლიახვის ან ქსნის სათავეების ჩრდილოეთით, უნდა ვიგულოთ.

მემატიანის ზემოთმოყვანილ ცნობას თუ დავემყარებით, სპარსელების პოლიტიკური ბატონობის ჩრდილო საზღვრად VI ს-ში მოხსენებული სიმაგრეები უნდა ვიგულისხმოთ. მართლაც, სპარსელების ყოფნა-ბატონობა არაგვის ხეობაში კარგად მტკიცდება როგორც წერილობითი ცნობებით, ისე მრავალრიცხოვანი ნუმიზმატიკური ფაქტებითაც. ლიახვის შესახებ კი აქნობამდე არავითარი ფაქტები, გარდა მემატიანის მოყვანილი ცნობისა, არა გაგვაჩნდა რა. დვალეთის ორი კარის დასაჭერად და გასამაგრებლად სპარსელები, უეჭველია, ლიახვის ხეობას აჰყვებოდნენ და მთელ ამ ხეობასაც, აშკარაა, ხელში დაიჭერდნენ. ეს გარემოება, თქმა არ უნდა, საგრძნობ კვალს დასტოვებდა ადგილობრივ. სამწუხაროდ, ჯერჯერობით არავითარი ფაქტები ამ მიმართულებით ხელთ არა გვაქვს, რაც ნაწილობრივ, აიხსნება იმით, რომ ამ მხარეში არქეოლოგიური დაზვერვა და გათხრები არავის უწარმოებია. მაგრამ რომ აქ ამ მხრივ უსათუოდ პერსპექტივები არის, ამას მოწმობს შემდეგი: დაახლოებით 7-8 წლის წინათ ქ. სტალინირის (ახლანდ. ცხინვალი, თ. ქ.) მცხოვრებ ძუწოვისაგან შევიტყე, რომ სოფ. აჩაბეთში (სტალინირიდან ჩრდილოეთით, 6-7 კილომეტრის მანძილზე, დიდ ლიახვზე) ერთ-ერთ იქაურ მოსახლეს უპოვნია ვერცხლის ფულების დიდი განძი, „აი, ამნაირები იყო“-ო, მითხრა ძუწოვმა და მაჩვენა ერთი ცალი, რომელიც კავად სასანიანის დრამა აღმოჩნდა. განძი, ძუწოვის სიტყვით, ისეთი დიდი ყოფილა, რომ მპოვნელს გაუკეთებია ქამარ-ხანჯალი და მასრები. ზეპირად გადმოცემული ეს ცნობა, ცხადია, დასკვნის საშუალებას არ იძლევა, მაგრამ მემატიანის ცნობასთან და არაგვის ხეობის მაგალითთან დაკავშირებით ერთგვარ პერსპექტივას გვიხატავს ამ მიმართულებით.

აღსანიშნავია ერთი გარემოება: მიუხედავად გამაგრებული საზღვრებისა, რომლებიც საიმედო კედლად უნდა აღმართულიყვნენ სპარსელების მიერ დაკავებულ ტერიტორიასა და მის ჩრდილოეთით მდებარე მტრულად განწყობილ მეზობლებს შორის, სპარსეთის ერთგვარ გავლენას ეს უკანასკნელნი მაინც ვერ ასცდენიან – ჩრდ. ოსეთის ტერიტორიაზე არაერთი და ორი ფაქტია დადასტურებული სასანური ფულების აღმოჩენისა. საყურადღებოა ამასთან ისიც, რომ ყველა ეს ფულები VI-VII ს-ანი ყოფილან[12], ე. ი. სწორედ იმ ხანისა, რომელსაც მიეკუთვნება არაგვის ხეობაში ნაპოვნი სასანური ფულების დიდი უმრავლესობა.

ამ მიმოხილვის შემდეგ გადავდივარ მცხეთის განძის ანალიზზე.

ეს განძი, როგორც ზევით იყო ნათქვამი, 1930 წ. აღმოჩნდა მცხეთის ნავთსადენის მახლობლად 50 ცალის რაოდენობით. აქედან 1933 წ. საქართველოს სახ. მუზეუმში შემოვიდა მხოლოდ 41 ცალი. ესენი განეკუთვნებიან სხვადასხვა რაოდენობით სასანიანთა დინასტიის სამ წარმომადგენელს. ესენი არიან:

№ რიგ.	№ საინვ.	ხელისუფალი	თარიღი ინდიქტიონით და შესატყვისი წელი ქრისტ. წელთაღრ.	ზარაფხანა
1	2	3	4	5
1	1612	ვოლოგეზი (483–487)	–	მაზანდერანი
2	1613	კავადი	11 = 497	ქირმანი
3	1614	„	„	ასპაანი
4	1648	„	„	„
5	1643	„	11? = 497?	რუდბარი
6	1616	„	14 = 501	წარხოცილია

[12] Пахомов, Клады ..., II, №№ 366, 379, 372, 373; III, № 817.

1	2	3	4	5
7	1617	კავადი	14 = 501	აბივერდი
8	1618	„	„	ასპაანი
9	1619	„	15=502	„
10	1615	„	16=503	„
11	1620	„	17 = 504	„
12	1621	„	18 = 505	რუდბარი
13	1622	„	25 = 512	ასპაანი
14	1644	„	26 ან 36 = 519ან523	მეიბუდი
15	1623	„	27 = 514	ასპაანი
16	1624	„	28 = 515	დარაბჯირდი
17	1625	„	30 = 517	კაზერუნი
18	1628	„	33 = 520	დეინავერი?
19	1629	„	34 = 521	კაზერუნი
20	1630	„	„	დეინავერი
21	1631	„	„	სტახრი
22	1632	„	„	ბაბა...
23	1626	„	35 = 522	სტახრი
24	1627	„	„	ბავჯ-ბიჰისტუნი
25	1633	„	„	–
26	1634	„	„	დეინავერი
27	1635	„	36 = 523	ასპაანი
28	1636	„	„	„
29	1637	„	„	დეინავერი
30	1638	„	„	ბაბა...
31	1639	„	„	ქირმანი
32	1647	„	(– ?)	ასპაანი
33	1640	„	37 = 524	სისტანი
34	1641	„	„	რუდბარი
35	1645	„	„	ჰერათი
36	1642	„	38 = 525	მერვი
37	1646	„	„	–
38	1649	ხოსრო I	11 = 542	ირანი თუ არანი
39	1650	„	12 = 543	მეიბუდი
40	1651	„	25 = 556	–
41	1652	„	36 = 567	დარაბჯერდი

მოცემული ანალიზის საფუძველზე უნდა დავასკვნათ: 1) მცხეთის განძი თავისი შემადგენლობით ტიპიურია ამ დროისა და რაიონისათვის, მისი ქრონოლოგიური საზღვრებია V საუკუნის მეორე ნახევრიდან VI ს-ის მეორე ნახევრამდე. 2) 41 მონეტიდან დიდი უმრავლესობა, სახელდობრ, 36 ცალი კავადისაა. აქედან 4 ც. მის პირველ მეფობას ეკუთვნის (487-497 წწ.), დანარჩენი 32 კი მეორეს (499-531 წწ.); 1 ც. ვოლოგეზისაა (483-487 წწ.), ხოლო დანარჩენი 4 ხოსრო 1-ისა (531-579 წწ.).

განძში შემავალი მონეტები ჩვეულებრივია და უკვე დიდი ხანია ცნობილნი და გამოქვეყნებულნი არიან. გამონაკლისს წარმოადგენს მხოლოდ 1 ცალი, რომლის კიდეზე უჩვეულო დამღაა მოთავსებული (ჩვენი სიით № 7, საინვ. დავთრის № 1617). დამღა მოთავსებულია ავერსის მარცხენა ზედა ნაწილში და ასეთი სახე აქვს:

ეს ნიშანი კარგად ცნობილია სასანურ ნუმიზმატიკაში. პირველად იგი გვხვდება შაბურ I-ის (241-272 წწ.) ვერცხლის ფულის რევერსზე, საგზებლის მარცხნივ, ბაჰრამ I-ის (273-279 წ.) დროს

იგი მოქცეულია საგზებლის მარჯვენა მხარეზე, მარცხენა მხარე ცარიელია. ერთს მონეტაზე ეს ნიშანი ჩანს ავერსზე, გვირგვინს ზევით, ბურთზე, ხოლო რევერსზე მისი ადგილი დაუჭერია მეორე ნიშანს. ბაჰრამ II-ის (279-296 წწ.) და ნერსეს (297-309 წწ.) ფულებზე ის კვლავ რევერსზეა, საგზებლის მარცხნივ, ხან მარტო, ხან მარჯვენა მხარეზე ზემოდმოცემული მეორე ნიშნის თანხლებით. შაბურ II-ის (310-379 წწ.) ერთ მონეტაზე ეს ორი ნიშანი კვლავ რევერსზეა, მაგრამ გადასმულ-გადმოსმული. ამავე შაბურის სხვა მონეტებზე იგი უკვე საგზებლის სვეტზე ჩნდება. შემდეგ იგი სავსებით ჰქრება სასანურ ნუმიზმატიკაში, მხოლოდ შაბურ III-ის (383-388 წწ.) ერთ მცირე ზომის ვერცხლის ფულზე მას საკმაოდ უჩვეულო მდგომარეობა აქვს. იგი შეადგენს ამ მონეტის რევერსის ერთადერთ გამოსახულებას. მაშასადამე, თუ ამ უკნასკნელ მონეტასაც მივიღებთ მხედველობაში, ეს ნიშანი აღარ ჩანს მეოთხე საუკუნის ოთხმოცდაათიანი წლებიდან. ზემოდმოხსენებული ორივე ნიშანი, როგორც ამაზე ნუმიზმატიკური ფაქტები მიგვითითებენ, ერთსა და იმავე ხანას ეკუთვნიან. ძირითადად ეს ხანა 241-379 წლებით განისაზღვრება. ორივე ამ ნიშანს სიმბოლური მნიშვნელობა აქვთ. პირველი მათგანი მეფის ხელისუფლების სიმბოლოა, მეორე – ღვთაებისა.[13]

მცხეთის განძის ის მონეტა, რომლის კიდეზედაც მოთავსებულია ეს ნიშანი, კავადის მეფობის მეთოთხმეტე წელს, ე. ი. 501 წ. ეკუთვნის. ნიშანი მონეტის სიქაზედ არ არის ამოჭრილი, არამედ, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, დამღა უნდა იყოს და მონეტის მოჭრის შემდეგ უნდა იყოს დარტყმული. ამას გვაფიქრებინებს ის გარემოება, რომ მის გარშემო კარგად ირკვევა ნაკრავის კვალი. მოპირდაპირე მხარეზედაც დამღის ბეჭდის კვალი ცხადად ჩანს.

1945 წ. 29/X.

რედაქტორის შენიშვნა:

ქ-ნი თამარის ამ სტატიის ხელნაწერს ვერ მივაკვლიეთ და ვისარგებლეთ მანქანაზე გადაბეჭდილი პირით, რომელიც ნაკლულია. ვერ გაირკვა სქოლიოები იქ, სადაც სტატიის ბოლოში მსჯელობაა შაბურ I, ბაჰრამ I, ბაჰრამ II, შაბურ II და შაბურ III მონეტებზე.

ავტორს აქ მითითებული ჰქონდა 2 თუ 3 ნაშრომი, რომელთა გარკვევა ვერ მოხერხდა. გარდა ამისა, ქ-ნი თამარი ცხრილში ყოველ მონეტასთან უთითებდა ანალოგიას ლიტერატურიდან – რომელიღაც კატალოგიდან, რომლის სათაური ჩვენს ხელთ არსებულ პირში არ ირკვევა. მიუხედავად ამისა, მაინც მიზანშეწონილად მიმაჩნია ამ სტატიის თუნდაც ასეთი, ნაკლული სახით გამოქვეყნება, არა მარტო იმიტომ, რომ სტატიაში უხვი ინფორმაციაა მოცემული, არამედ იმიტომაც, რომ ავტორის მიერ განძის ანალიზის საფუძველზე მიღებული საისტორიო ხასიათის დასკვნები დღესაც ღირებულია, მიუხედავად იმისა, რომ ზოგიერთი ზარაფხანის სახელწოდება უახლეს ლიტერატურაში სხვანაირად იშიფრება.

აქვე ვიძლევი ამ განძის მონეტების ზოგიერთი თარიღისა და ზარაფხანის ახლებურ წაკითხვას მ. წოწელიას 2003 წელს გამოცემული ნაშრომის მიხედვით: M. Tsotselia, History and Coin Finds in Georgia. Sasanian Coin Finds and Hoards, Wetteren, 2003.

ვსარგებლობ თ. ლომოურის სიის ნომრებით:

№ 1 – მაჰი;

№ 5 – რეი, ინდიქტიონი 41 = 528;

№ 7 – აბარშაჰრი;

№ 9 – შირაჳვანი;

№ 12 – რეი;

[13] К. Тревер, Художественное значение сасанидских монет. Гос. Эрмитаж, Труды отдела Востока, т. I, 1939 წ. გვ. 259.

№ 14 – მეშანი;
№ 17 – დარაბჯერდი;
№ 19 – დარაბჯერდი, ინდიქტიონი 24 = 511;
№ 21 – ინდიქტიონი 24 = 511;
№ 22 – ბიშაპური;
№ 23 – ინდიქტიონი 31 = 518;
№ 24 – ვეჰ-ანტიოქ-შაპური, ინდიქტიონი 32 = 519;
№ 25 – არდაშირ-ჰვარა;
№ 26 – ვეჰ-ანტიოქ-შაპური, ინდიქტიონი 26 = 513;
№ 29 – ინდიქტიონი 33 = 520;
№ 30 – ბიშაპური, ინდიქტიონი 26 = 513;
№ 31 – ინდიქტიონი 33 = 520;
№ 32 – ვარდაშირი (?), ინდიქტიონი 30 = 517;
№ 33 – ერან-ჰვარა-შაპური;
№ 34 – რეი;
№ 35 – ინდიქტიონი 27 = 514;
№ 37 – ჰერათი, ინდიქტიონი 27 = 514;
№ 38 – ერან-ჰვარა-შაპური, ინდიქტიონი 16 = 547;
№ 39 – მერვი;
№ 40 – რევ-არდაშირი, ინდიქტიონი 15 = 546.

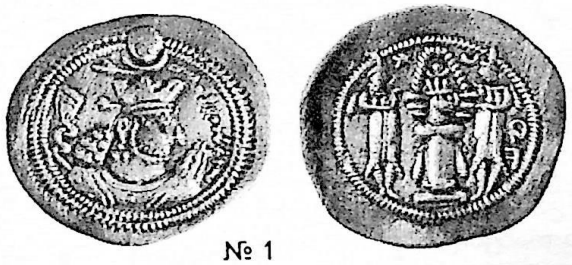

№ 1

№ 2

№ 7

№ 38

სასანურ-არაბული ფულების სამი კახური განძი

ის სამი კახური განძი, რომლებიც ამჟამად ჩემი შესწავლის საგანს წარმოადგენს, უკვე კარგა ხანია ჩვენს ხელში იმყოფება – ისინი 1924 წ. თბილისის სახ. უნივერსიტეტის ახლად ჩამოყალიბებულმა ნუმიზმატიკურმა კაბინეტმა შეიძინა. სამივე საერთო რიცხვით 603 მონეტისაგან შესდგება. პირველი განძი აღმოჩენილია ყოფ. სიღნაღის მაზრის სოფ. აფენში, ალაზან გაღმა (ამჟამად ლაგოდეხის რ.). ამ განძში შედის 354 არაბული (მათ შორის 13 ნატეხი) და 40 სასანური ან სასანური ტიპის (მათ შორის 4 ნატეხი) დრამა. მეორე განძი ამავე მხარის სოფ. ლელიანშია ნაპოვნი და შესდგება 163 არაბული (მათ შორის 1 ნატეხი) და 8 სასანური ან სასანური ტიპის დრამისაგან. მესამე განძი სოფ. კავშირიდან არის და შესდგება 36 არაბული და 2 სასანური დრამისაგან. რა გარემოებებში იქნა აღმოჩენილი ეს განძები, ცნობილი არ არის, მხოლოდ უკანასკნელი განძის შესახებ ვიცით, რომ მას ხვნის დროს წასწყდომიან.

უნივერსიტეტის ნუმიზმატიკური კოლექციები 1931 წ. გადაეცა საქართველოს სახ. მუზეუმის ნუმიზმატიკურ კაბინეტს. ამ კაბინეტში მუშაობისას მე შეძლება მომეცა მოხსენებული განძები შემესწავლა და გამოსაცემად დამემზადებინა. სამწუხაროდ, საქართველოს მუზეუმის გამომცემლობაში 1937 წ. გადაცემული ხელნაწერი დაიკარგა. გამოქვეყნება კი ამ განძებისა აუცილებლად საჭიროა: საქართველოს ეკონომიური ვითარების გასათვალისწინებლად VIII-IX ს-ის განმავლობაში უძვირფასეს მასალას წარმოადგენს იმდროინდელი ნუმიზმატიკური განძების შესწავლის შედეგად მილებული მონაცემები. ამ მოსაზრების გარდა არსებობს კიდევ ერთი გარემოება: ამ განძების შესახებ ზოგიერთი ცნობები უკვე გამოქვეყნდა სპეციალურ ლიტერატურაში, თვით განძები კი ჯერ ისევ გამოუცემელია. აღნიშნული მდგომარეობის გამო მე საჭიროდ დავინახე კვლავ ხელი მომეკიდა უკვე ერთხელ გაკეთებული სამუშაოსათვის, რათა ეხლა მაინც მივაწოდო დაინტერესებულ პირებს ეს საყურადღებო მასალა.

ჩემი ეხლანდელი ნაშრომი, გადამუშავებული და ახალი მასალით შევსებული, მე ასე მაქვს დაგეგმილი: აღწერილ-აღნუსხული იქნება თვითეული განძი ცალ-ცალკე, ხოლო ზოგადი მოსაზრებანი და დასკვნები მოცემული იქნება ნაშრომის ბოლოში სამივე განძის შესახებ ერთად. ასეთ გეგმას მე დავადექი შემდეგი მოსაზრების გამო. სამივე განძში შემავალი მონეტების ანალიზმა დამანახვა, რომ მათი შემადგენლობა ერთგვარია რამდენიმე თვალსაზრისით. 1) სამივეში წარმოდგენილია ამათუ იმ რაოდენობით ორგვარი ფული–სასანური ტიპისა და არაბული; 2) ქრონოლოგიურად ეს ფული ერთმანეთს ემთხვევა – სამივე განძში შემავალ უადრეს და უგვიანეს მონეტებს შორის ასეთი მიმართებაა (მხედველობაში მიღებულია სასანური ტიპის ფულებიც):

	უადრესი	უგვიანესი
I განძში	590 წ.	833 წ.
II განძში	618 წ.	826 წ.
III განძში	599 წ.	819 წ.

დაბოლოს 3) ჩვენი განძები ტერიტორიულადაც უკავშირდებიან ერთმანეთს. ის სამი სოფელი, სადაც აღმოჩნდა მოხსენებული განძები, ერთი გარკვეული ცენტრისადმი მიდრეკილ რაიონს წარმოადგენენ. ცენტრია ქ.ლაგოდეხი, რომლისაგანაც სოფ. აფენი იმყოფება დაახლოებით 27 კმ, სოფ. ლელიანი 24 კმ, ხოლო სოფ. კავშირი 5 კმ მანძილზე. ამ გარემოებათა გამო მე შესაძლოდ დავინახე, სამივე განძის ფულები მიმეჩნია ისეთ შენაკრებად, რომელიც ჩამოყალიბდა ერთგვარ სოციალურ-პოლიტიკურ პირობებში, რის გამო დასკვნებიც, ცხადია, ერთგვარი იქნება და თანაბრად შეესაბამება სამივე განძს.

ნაშრომის ბოლოში მოცემულია აქნობამდე გამოუქვეყნებელი ცალების აღწერილობა და მათი ფოტო-პირები.

ამ მოკლე შესავლის შემდეგ მე შევუდგები თვითეული განძის ანალიზს.

პირველი განძი (აფენი)[1]

ა) სასანური და სასანური ტიპის ფულები.

№ რიგითი	№ ინვენტარისა	ხელისუფალი	დინასტია	თარიღი	დიამეტრი მმ-ში	წონა გ-ში
1	2	3	4	5	6	7
1	364	ურმიზდ IV	სასანიდი	ინდიქტ. 11=590	28	2,95
2	12	ხოსრო II	„	„ 3=593	30/29	3,89
3	13	„	„	„ „	28	3,68
4	368	„	„	„ 14=604	28	3,13
5	15	„	„	„ 25=615	29/28	3,30
6	369	„	„	„ „	26/25	2,56
7	370	„	„	„ „	27/26	2,75
8	367	„	„	„ „	27/26	3,35
9	16	„	„	„ 26=616	28	3,33
10	371	„	„	„ 36=625	26/15	1,75
11	366	„	„	„ 4=595	25/24	2,23
12	17	„	„	–	31/29	3,41
13	372	„	„	–	20/19	1,57
14	14	„	„	–	30/29	3,61
15	365	„	„	–	26/25	2,85
16	18	„	„	–	28/27	2,81
17	394	ხოსრო II-ის სახელით მოჭრილი.	–	–	29	3,85
18	373	ომარ ბენ ობეიდა[2], ხალიფას მოადგილე.	–	70 წ. ჰიჯრით = 689/690	26/27	3,30
19	20	მოჰალებ ბენ აბუსოფრა[3]	–	76 წ. ჰიჯრით = 695/696	30/29	3,56
20	19	„	„	„	30	3,60
21	374	ფერჰანი	ტაბარისტანის ისპეჰბედი	75 წ. ტაბარისტანის ერათი.	23	2,05
22	375	დატბურ მატანი	„	87 „	23	2,27
23	376	ხურშიდ II	„	108[4] „	24	1,85
24	377	ჰალიდ ბენ ბარმე	ტაბარისტანის მმართველი	118 „	24	2
25	382	სეიდ ბენ დალიჯი	„	125 „	24	1,81

[1] შეტანილია საქართველოს სახ. მუზეუმის ინვენტარში „განძები“ №№ 1-394.

[2] В. Тизенгаузен. Монеты Восточного халифата, СПб., 1873, № 143.

[3] აქვე, № 239.

[4] Mordtmann. Erklärung der Münzen mit Pehlevi Legenden. Zeitschrift deutsch. morgenland... Geschichte, 1865, Bd. XIX, 494-495.

1	2	3	4	5	6	7
26	383	სეიდ ბენ დალივჯი	ტაბარისტანის მმართველი	125 წ. ტაბარის-ტანის ერათი.	23/17	1,50
27	381	ომარ ბენ ალ-ალა	„	„	23/13	1,09
28	378	„	ტაბარისტანის აბასიანი მმართველი.	„	23	1,80
29	379	„	ტაბარისტანის მმართველი.	129 წ. ტაბარისტანის ერათი	24	1,85
30	380	„	„	„ „	24	1,91
31	384	ანონიმი	„	130 „	23/22	1,88
32	391	„	„	132 „	26/24	1,94
33	388	„	„	„ „	23/22	1,73
34	389	„	„	„ „	23	1,89
35	385	„	„	„ „	24/23	1,89
36	390	„	„	133 „	24/23	1,79
37	387	„	„	136 წ. ტაბარისტანის ერათი	24/22	1,85
38	386	„	„	–	23/27	1,97
39	392	სულეიმანი	„	137 წ. ტაბარისტანის ერათი	23	2,26
40	393	ჰანი ბენ ჰანი	„	„ „	23/21	1,87

ბ) არაბული ფულები.

№ რიგ.	№ ინვენტ.	ხალიფა	ზარაფხანა	თარიღი	დიამეტ. მმ-ში	წონა გ-ში	ჰიჯრის შესატყვისი წელი ქრისტ. წელთაღრ.
1	2	3	4	5	6	7	8
41	21	აბდ-ალ-მალექ ომაიდი[5]	დამასკო	80	22	1,95	699/700
42	351	„	„	84	26/25	2,40	703
43	22	„	ვასიტი	86	27/26	2,77	705
44	23	ვალიდ I[6] ომაიდი	„	95	26/25	2,69	713/714
45	24	„ ან სულეიმან[7] ომაიდი	მაჰი	96	25	2,47	714/715
46	25	იეზიდ II[8] ომაიდი	ვასიტი	105	26/25	2,75	723/724

[5] ხალიფობის წლები 65-86 წ. ჰიჯრით =685-705 წ.
[6] ხალიფობის წლები 86-96 წ. ჰიჯრით =705-715 წ.
[7] ხალიფობის წლები 96-99 წ. ჰიჯრით =715-718 წ.
[8] ხალიფობის წლები 101-105 წ. ჰიჯრით =720-724 წ.
[9] ხალიფობის წლები 105-125 წ. ჰიჯრით =724-743 წ.

1	2	3	4	5	6	7	8
47	26	ჰიშამ[9] ომაიდი	დამასკო	110	28/27	2,85	728/729
48	1	„ „	ვასიტი	115	27	2,90	733/734
49	27	„ „	„	121	25/24	2,67	738/739
50	28	„ „	„	122	24	2,79	739/740
51	29	„ „	„	123	24	2,82	740/741
52	30	„ „	„	125	25	2,85	742/743
53	31	მერვან II[10] ომაიდი	„	131	25/24	2,87	748/749
54	33	ას-საფახ[11] აბასიდი	ბასრა	134	25/24	2,90	751/752
55	32	„ „	„	134	24	2,75	751/752
56	2	„ „	„	136	25	2,85	753/754
57	34	ალ-მანსურ[12] აბასიდი	ქუფა	137	25	2,92	754/755
58	35	„	„	139	26	2,87	756/757
59	36	„	ბასრა	140	25	1,78	757/758
60	37	„	ქუფა	141	26/25	2,91	758/759
61	38	„	„	„	26/25	2,85	„
62	39	„	„	„	25	2,86	„
63	40	„	„	142	26/25	2,72	759/760
64	41	„	„	„	24	2,89	„
65	42	„	„	„	25	2,85	„
66	3	„	ბასრა	144	27/26	2,84	761/762
67	44	„	„	„	26/25	2,79	„
68	45	„	„	„	26/25	2,79	„
69	43	„	ქუფა	„	24	2,91	„
70	46	„	„	145	24/23	2,85	762/763
71	47	„	ბასრა	146	23	2,60	763/764
72	4	„	„	„	27/26	2,82	„
73	48	„	„	147	25/24	2,89	764/765
74	49	„	რეი	„	26	2,86	„
75	51	„	მუჰამადია	148	25/24	2,85	765/766
76	50	„	რეი	„	25/22	2,81	„
77	52	„ „	მუჰამადია	149	26/25	2,85	766/767
78	53	„ „	აბასია	„	25/24	2,74	„
79	55	„ „	„	150	24	2,66	767
80	54	„ „	„	„	24/23	2,85	„
81	56	აბდარ-რაჰმან ესპანიის ომაი-დი[13]	ანდალუზი	„	27/26	2,70	„
82	57	ალ-მანსურ აბასიდი	ბაღდადი	151	25	2,88	768
83	58	„ „	მუჰამადია	„	25	2,85	„

[10] ხალიფობის წლები 127-132 წ. ჰიჯრით =744-750 წ.

[11] ხალიფობის წლები 132-136 წ. ჰიჯრით =750-754 წ.

[12] ხალიფობის წლები 136-159 წ. ჰიჯრით =754-776 წ.

[13] ხალიფობის წლები 138-172 წ. ჰიჯრით =756-788 წ.

1	2	3	4	5	6	7	8
84	59	ალ-მანსურ აბასიდი	ბაღდადი	152	25/24	2,88	769
85	60	„ „	„	„	24	2,75	„
86	61	„ „	„	152	25/24	2,85	769
87	62	„ „	„	„	24/23	2,92	„
88	63	„ „	„	„	24	2,90	„
89	64	„ „	არმინია	„	27/26	2,82	„
90	65	„ „	აბასია	152	25	2,86	769
91	66	„ „	ბაღდადი	153	24/23	2,79	770
92	67	„ „	„	„	25	2,79	„
93	68	„ „	მუჰამადია	„	27/26	3,12	„
94	69	„ „	„	„	26/25	2,92	„
95	70	„ „	ბაღდადი	154	24/23	2,71	770/771
96	71	„ „	„	„	26/25	2,90	„
97	72	„ „	მუჰამადია	„	25	2,66	„
98	73	„ „	ბაღდადი	155	24	2,89	771/772
99	74	„ „	„	„	25/24	2,93	„
100	5	„ „	მუჰამადია	„	25/24	2,44	„
101	75	„ „	„	„	26/25	2,85	„
102	76	„ „	არმინია	„	26	2,86	„
103	77	„ „	ბაღდადი	156	24	2,86	772/773
104	78	„ „	აბასია	„	26/25	2,71	„
105	79	„ „	„	„	23	2,34	„
106	80	„ „	„	„	27/25	2,59	„
107	81	„ „	ბაღდადი	157	25/23	2,85	773/774
108	82	„ „	„	„	25	2,91	„
109	83	„ „	„	158	24/22	2,52	774/775
110	84	„ „	აბასია	„	26	2,54	„
111	85	„ „	„	„	25	2,78	„
112	86	მაჰდი [14] აბასიდი	ბაღდადი	159	27/26	2,75	775/776
113	87	„ „	„	160	27/25	2,90	776/777
114	88	„ „	„	„	25/24	2,92	„
115	89	„ „	„	„	26/25	2,79	„
116	90	„ „	„	„	26/25	2,80	„
117	91	„ „	„	„	27/26	2,90	„
118	92	„ „	აბასია	„	23	2,55	„
119	93	„ „	„	„	24	2,68	„
120	94	„ „	ბასრა	„	25	2,85	„
121	95	„ „	ბაღდადი	161	25	2,92	777/778
122	96	„ „	„	„	26/25	2,52	„
123	97	„ „	„	„	25/24	2,89	„
124	98	„ „	„	„	26/25	2,94	„
125	99	„ „	„	„	24	2,84	„
126	100	„ „	„	„	23	2,92	„
127	101	„ „	„	„	25	2,93	„
128	102	„ „	მუჰამადია	161	25/24	2,89	„

[14] ხალიფობის წლები 159-169 წ. ჰიჯრით =776-786.

1	2	3	4	5	6	7	8
129	103	მაჰდი აბასიდი	აბასია	161	26/23	2,64	777/778
130	104	„ „	ბაღდადი	162	22	2,85	778/779
131	105	„ „	„	„	25/23	2,94	„
132	106	„ „	„	„	23	2,90	„
133	107	„ „	„	„	23/22	2,90	„
134	108	„ „	„	„	23	3,05	„
135	109	„ „	„	„	24/23	2,90	„
136	110	„ „	„	„	23	2,90	„
137	111	„ „	„	„	22	2,74	„
138	112	„ „	„	„	24/23	2,92	„
139	113	„ „	„	„	23	2,90	„
140	6	„ „	აბასია	„	24	2,77	„
141	7	„ „	„	„	25	2,75	„
142	122	„ „	„	„	24	2,79	„
143	123	„ „	„	„	25/23	2,75	„
144	114	„ „	ჯეი	„	27	3,10	„
145	115	„ „	„	„	25	2,89	„
146	116	„ „	„	„	27/25	2,85	„
147	117	„ „	„	„	27	2,87	„
148	118	„ „	„	„	26	2,89	„
149	119	„ „	„	„	27	2,87	„
150	120	„ „	„	„	27/26	2,88	„
151	121	„ „	„	„	26/25	2,89	„
152	124	„ „	ბაღდადი	163	25/23	2,92	779/780
153	125	„ „	„	„	24/23	2,89	„
154	126	„ „	„	„	23	2,89	„
155	127	„ „	„	„	23/22	2,67	„
156	128	„ „	„	„	25/24	2,92	„
157	129	„ „	„	„	24	2,89	„
158	130	„ „	აბასია	„	25	2,92	„
159	131	„ „	ბაღდადი	164	23	2,92	780/781
160	132	„ „	„	„	22	2,92	„
161	133	„ „	„	„	23	2,82	„
162	134	„ „	„	„	24	2,35	„
163	135	„ „	აბასია	„	25/24	2,64	„
164	136	„ „	მუჰამადია	165	25/24	2,85	781/782
165	137	„ „	„	„	24	2,77	„
166	138	„ „	აბასია	„	25/22	2,55	„
167	139	„ „	ბაღდადი	166	23	2,85	782/783
168	140	„ „	„	„	25	2,67	„
169	356	„ „	„	„	24/22	1,65	„
170	141	„ „	„	„	25/24	2,79	„
171	142	„ „	„	„	25/24	2,79	„
172	143	„ „	„	„	25/24	2,93	„
173	144	„ „	„	„	24/23	2,85	„
174	145	„ „	აბასია	„	26	2,67	„
175	146	„ „	„	„	25/23	2,65	„
176	147	„ „	„	„	24	2,57	„
177	148	„ „	„	„	24	2,47	„
178	149	„ „	„	„	24/23	2,99	„

1	2	3	4	5	6	7	8
179	150	მაჰდი აბასიდი	აბასია	166	25/24	2,65	782/783
180	151	„ „	„	„	24/23	2,62	„
181	152	„ „	„	„	26/24	2,64	„
182	153	„ „	„	„	25	2,55	„
183	154	„ „	„	„	26/25	2,45	„
184	155	„ „	„	„	25	2,67	„
185	156	„ „	„	167	26/24	2,74	783/784
186	157	„ „	„	„	25	2,59	„
187	158	„ „	„	„	25	2,89	„
188	159	„ „	„	„	24/22	2,89	„
189	160	„ „	ქირმანი	„	25/24	2,81	„
190	161	„ „	აბასია	168	26/25	2,65	784/785
191	162	„ „	„	169	26/25	2,72	785/786
192	163	ჰადი [15] აბასიდი	ქირმანი	„	23/21	2,82	„
193	164	„ „	„	„	24/23	2,94	„
194	165	„ „	ბაღდადი	170	24	2,85	786/787
195	166	„ „	აბასია	„	24/23	2,42	„
196	167	„ „	„	„	24/20	1,87	„
197	168	რაშიდ [16] აბასიდი	ბაღდადი	171	25/24	2,90	787/788
198	169	„ „	მუჰამადია	„	24/23	2,49	„
199	172	„ „	აბასია	„	26/25	3,06	„
200	173	„ „	„	„	24	2,48	„
201	174	„ „	„	„	26/25	2,69	„
202	175	„ „	„	„	23	2,89	„
203	171	„ „	იფრიკია	„	27/25	2,98	„
204	170	„ „	ჰარუნია	„	25/24	2,85	„
205	176	„ „	ბაღდადი	172	24	2,75	788/789
206	177	„ „	მუჰამადია	„	25	2,89	„
207	179	„ „	აბასია	172	24/23	2,70	„
208	180	„ „	„	„	26/25	2,79	„
209	181	„ „	„	„	24	2,69	„
210	182	„ „	„	„	26/25	2,72	„
211	183	„ „	„	„	23/22	2,55	„
212	184	„ „	„	„	24	2,85	„
213	178	„ „	იფრიკია	„	24/23	2,57	„
214	185	„ „	მუჰამადია	173	25/24	2,89	789/790
215	187	„ „	აბასია	„	24	2,69	„
216	188	„ „	„	„	24/23	2,58	„
217	189	„ „	„	„	25/24	2,45	„
218	186	„ „	სეჯესტანი	173	25/24	2,85	789-790
219	190	„ „	აბასია	174	25	2,72	790/791
220	197	„ „	„	„	26	2,70	„
221	191	„ „	ბაღდადი	175	24	2,90	791/792
222	192	„ „	„	„	24	2,85	„
223	8	„ „	მუჰამადია	176	25/24	2,95	792/793
224	193	„ „	აბასია	„	26/25	2,72	„

[15] ხალიფობის წლები 169-170 წ. ჰიჯრის =785-786 წ.

[16] ხალიფობის წლები 170-193 წ. ჰიჯრის =786-809 წ.

1	2	3	4	5	6	7	8
225	194	რაშიდ აბასიდი	აბასია	176	26/25	2,80	792/793
226	195	„ „	„	„	25	2,77	„
227	196	„ „	„	„	25	2,04	„
228	340	„ „	„	„	26	2,69	„
229	199	იდრის I[17] იდრისიდი	თუდლა	„	24	2,65	„
230	198	„ „	ვალილა	„	25/24	2,64	„
231	200	რაშიდ აბასიდი	ბაღდადი	177	26	2,85	793/794
232	201	„ „	მუჰამადია	„	24	2,80	„
233	202	„ „	იფრიკია	„	24	2,61	„
234	203	„ „	ბაღდადი		25/23	2,25	„
235	204	„ „	„	„	23/22	2,65	„
236	205	„ „	„	„	24	3,43	„
237	206	„ „	მუბარაქი	177 ან 179	25	3,27	793/794 ან 795/796
238	9	„ „	ზარანჯი	178	25/24	2,94	794/795
239	207	„ „	„	„	24	2,92	„
240	208	„ „	„	„	23/22	2,22	„
241	209	„ „	ბაღდადი	179	25/24	2,93	795/796
242	210	„ „	„	„	26	2,92	„
243	211	„ „	„	„	25/24	2,93	„
244	212	„ „	„	„	25/26	2,94	„
245	213	„ „	„	„	25/24	2,94	„
246	214	„ „	„	„	25/24	2,91	„
247	10	„ „	ზარნაჯი	„	25	2,92	„
248	215	იდრის II[18] იდრისიდი	ვალილა	„	26/25	2,62	„
249	339	რაშიდ აბასიდი	აბასია	17...	26/25	2,55	786/796
250	216	„ „	ბაღდადი	180	26/25	2,97	796/797
251	217	„ „	„	„	25	2,90	„
252	218	„ „	„	„	25/23	2,95	„
253	219	„ „	„	„	25	2,95	„
254	220	„ „	„	„	25	2,90	„
255	221	„ „	„	„	25	2,95	„
256	222	„ „	მუჰამადია	„	25	2,94	„
257	225	„ „	იფრიკია	„	23/22	2,95	„
258	223	„ „	ზარანჯი	„	26/25	2,88	„
259	224	„ „	მისრი	„	22	2,93	„
260	226	„ „	ბაღდადი	181	26/25	2,90	797/798
261	227	„ „	„	„	25/24	2,95	„
262	228	„ „	მუჰამადია	„	25/24	2,94	„
263	11	„ „	ზარანჯი	„	24	2,75	„
264	229	„ „	„	„	26/25	3,09	„
265	230	„ „	მუჰამადია	182	25/24	3,14	798/799
266	231	„ „	„	„	26/25	2,79	„
267	232	„ „	ბალხი	„	25	2,80	„
268	233	„ „	აბასია	„	25/24	3,05	„

[17] მმართველობის წლები 172-177 ჰიჯრით = 789-793.

[18] მმართველობის წლები 177-213. ჰიჯრით=793-828.

1	2	3	4	5	6	7	8
269	234	რაშიდ აბასიდი	მუჰამადია	183	26/25	3,01	799/800
270	235	„ „	„	„	26	2,95	„
271	236	„ „	იფრიკია	„	25/24	2,90	„
272	237	„ „	„ ?	„	27/25	2,37	„
273	238	„ „	„ ?	„	25/24	2/53	„
274	239	„ „	ბაღდადი	184	25	2,94	800
275	240	„ „	მუჰამადია	„	26	2,90	„
276	241	„ „	„	„	25/24	2,84	„
277	242	„ „	„	„	25	2,85	„
278	243	„ „	„	„	26/24	2,89	„
279	244	„ „	ბაღდადი	185	26	2,41	801
280	245	„ „	„	„	25/24	2,85	„
281	246	„ „	მუჰამადია	„	25/24	2,86	„
282	247	„ „	„	„	25	2,88	„
283	248	„ „	ზარანჯი	„	25/24	2,88	„
284	249	„ „	ბალხი	„	24	2,92	„
285	250	„ „	ბალხი	„	25/83	2,93	„
286	251	„ „	მარავი	„	26/25	2,85	„
287	252	„ „	ბაღდადი	186	25/24	2,92	802
288	253	„ „	„	„	26/254	2,95	„
289	254	„ „	„	„	25	2,78	„
290	255	„ „	მუჰამადია	„	25/24	2,98	„
291	256	„ „	„	„	25	3,15	„
292	257	„ „	ბალხი	„	25	2,78	„
293	258	„ „	არანი	„	25	2,84	„
294	354	„ „	ბაღდადი	179-186	24/12	1,86	795/802
295	259	„ „	„	187	24/22	2,93	802/803
296	260	„ „	მუჰამადია	„	24	2,93	„
297	261	„ „	„	„	26/25	2,91	„
298	262	„ „	ზარანჯი	„	26	3,05	„
299	263	„ „	არანი	„	25	2,95	„
300	264	„ „	იფრიკია	„	27	2,34	„
301	265	„ „	ბაღდადი	188	23	2,93	803/804
302	266	„ „	„	„	25/23	2,90	„
303	267	„ „	„	„	25/24	2,94	„
304	268	„ „	„	189	24	2,95	804/805
305	269	„ „	„	„	24/22	2,85	„
306	270	„ „	„	„	25/23	2,95	„
307	271	„ „	მუჰამადია	„	26/24	3,07	„
308	272	„ „	„	„	24	2,82	„
309	273	„ „	„	„	24/23	2,99	„
310	274	„ „	არმინია	„	28/27	2,95	„
311	275	„ „	ბაღდადი	190	22/21	2,90	805/806
312	276	„ „	მუჰამადია	„	23	2,98	„
313	277	„ „	„	„	22/21	2,75	„
314	278	„ „	„	„	23	3,15	„
315	279	„ „	„	„	23/22	2,90	„

1	2	3	4	5	6	7	8
316	280	რაშიდ აბასიდი	მაადენ აშ-შაში	190	26/24	2,67	„
317	281	„ „	ბაღდადი	191	21	2,91	806/807
318	282	„ „	„	„	22/21	2,81	„
319	283	„ „	მაადენ ბავჯუნაისი	„	23	2,95	„
320	281	„ „	ბაღდადი	192	21	2,91	807/808
321	285	„ „	ზარანჯი	„	26/25	3,28	„
322	286	„ „	რაფიკა	„	24	2,16	„
323	287	„ „	ბაღდადი	193	22/21	2,92	808/809
324	288	„ „	„	„	22/21	2,88	„
325	289	„ „	ბალხი	„	23/22	2,78	„
326	290	„ „	„	„	23/22	2,92	„
327	291	„ „	მაადენ ბავჯუნაისი	„	25	2,74	„
328	292	„ „	„	„	25	2,91	„
329	293	ამინ [19] აბასიდი	ბაღდადი	194	23	2,92	809/810
330	294	„ „	„	„	25/26	2,93	„
331	297	„ „	სამარყანდი	„	24/22	2,74	„
332	295	„ „	მაადენ ბავჯუნაისი	„	24/23	2,96	„
333	296	„ „	„	„	23	2,93	„
334	298	„ „	ბაღდადი	195	24/23	2,94	810/811
335	299	„ „	„	„	24	2,88	„
336	300	„ „	„	„	25/24	2,95	„
337	301	„ „	მუჰამადია	„	25/24	2,95	„
338	302	„ „	მაადენ ბავჯუნაისი	„	22	2,98	810/811
339	304	„ „	სამარყანდი	„	24	2,88	„
340	305	„ „	„	„	24	2,55	„
341	303	„ „	არმინია	„	23	2,63	„
342	306	„ „	ნისაბური	„	25	2,87	„
343	307	მამუნ[20] აბასიდი	სამარყანდი	197	25	3,32	812/813
344	308	„ „	„	„	25/24	2,86	„
345	309	„ „	ბაღდადი	198	23/22	2,90	813/814
346	310	„ „	„	„	25/24	2,24	„
347	311	„ „	სამარყანდი	„	24/23	2,86	„
348	312	„ „	ბაღდადი	199	24	2,84	814/815
349	313	„ „	„	„	26/24	2,91	„
350	314	„ „	სამარყანდი	„	25/23	3,17	„
351	315	„ „	„	„	25/24	2,85	„
352	316	„ „	Bბასრა	„	24	3,20	„
353	317	„ „	„	199	23	2,82	814/815
354	318	„ „	მუჰამადია	200	25/24	2,95	815/816
355	319	„ „	„	201	23/22	2,80	816/817
356	320	„ „	ისპაანი	„	26/24	2,92	„

[19] ხალიფობის წლები 193-198 წ. ჰიჯრით=809-813 წ.

[20] ხალიფობის წლები 198-218 წ. ჰიჯრით=813-833 წ.

1	2	3	4	5	6	7	8
357	321	მამუნ აბასიდი	ისპაანი	201	24	2,92	816/817
358	322	„ „	ბაღდადი	203	23	2,95	818/819
359	323	„ „	მუჰამადია	„	25	2,82	„
360	325	„ „	ქუფა	204	24/23	2,98	819/820
361	324	„ „	არმინია	„	24	2,95	„
362	326	„ „	ისპაანი	205	24	2,89	820/821
363	327	„ „	„	„	24	2,72	„
364	328	„ „	სამარყანდი	206	25	2,86	821/822
365	329	ტაჰირ ძულ-იამინაინ[21] ტაჰერიდი	ჰერათი	„	27	3,44	„
366	330	მამუნ აბასიდი	მაადენ ბავჯუნაისი	207	22/21	2,64	822/823
367	331	„ „	არანი	208	25/24	3,25	823/824
368	332	„ „	„	„	25	2,78	„
369	333	„ „	არმინია	„	24/22	3,01	„
370	352	„ „	არანი	209	25	2,70	824/825
371	334	„ „	მაადენ ბავჯუნაისი	„	24/22	3,02	„
372	335	„ „	არანი	210	22/24	2,85	825/826
373	336	„ „	მაადენ ბავჯუნაისი	211	24/22	3,05	826/827
374	337	„ „	არანი	218	26/24	2,96	833
375	338	„ „	არმინია	„	24	2,89	„
376	346	–	–	–	25/24	2,85	–
377	348	–	–	–	26	2,34	–
378	349	–	–	–	25/24	2,50	–
379	350	–	–	–	26/24	2,44	–
380	345	–	–	–	23/22	2,84	–
381	341	–	–	–	24	3	–
382	342	–	–	–	26	3,11	–
383	343	–	–	–	22/20	1,97	–
384	344	–	–	–	25	2,19	–
385	347	–	–	–	24	2,36	–
386	360	–	–	–	ნატეხი	0,85	–
387	355	–	–	–	ნატეხი	1,65	–
388	357	–	–	–	26,11	1,19	–
389	358	–	–	–	26/13	1,29	–
390	359	–	–	–	23/11	1,04	–
391	353	–	–	–	24/19	2,33	–
392	361	–	–	–	ნატეხი	0,68	–
393	362	–	–	–	ნატეხი	0,44	–
394	363	–	–	–	ნატეხი	0,32	–

[21] მმართველობის წლები 205-207 წ. ჰიჯრით=821-822 წ.

მეორე განძი (ლელიანი)[22]

ა) სასანური და სასანური ტიპის ფულები.

№ რიგი-თი	№ ინვენტა-რისა	ხელისუფალი	დინასტია	თარიღი	დიამეტრი მმ-ში	წონა გ-ში
395	559	ხოსრო II	სასანიდი	ინდიკტ. 35=625	25/24	2,20
396	558	„ „	„	„ 38=628	29/28	3,67
397	560	აბდულლაჰ[23] ბენ ზობეირ	–	65 წ. ჰიჯრით	31/30	3,81
398	561	ხურშიდ II	ტაბარისტა-ნის ისპეჰბედი	108 წ. ტაბარი-სტანის ერათი	25/24	1,99
399	564	ომარ ბენ ალ-ალა	ტაბარისტანის მმართველი.	128 წ. „	24	1,91
400	563	„ „	„	„	24	1,91
401	562	„ „	„	–	24	2,08
402	565	ანონიმი	„	130 წ. ტაბარისტანის ერათი	23	1,93

ბ) არაბული ფულები.

№ რიგ.	№ ინვენტ.	ხალიფა	ზარაფხანა	თარი-ღი	დიამეტ. მმ-ში	წონა გ-ში	ჰიჯრის შესატყვისი წელი ქრისტ. წელთაღრ.
1	2	3	4	5	6	7	8
403	395	აბდ ალ-მალექ ომაიდი	დამასკო	80	26	2,75	699/700
404	396	ვალიდ I ომაიდი	თეიმერე	92	25	2,09	710/711
405	397	„ „	ვასიტი	93	27/26	2,75	711/712
406	398	ჰიშამ ომაიდი	დამასკო	111	25	2,45	729/730
407	400	„ „	ვასიტი	115	27	2,65	733/734
408	399	„ „	„	121	26/25	2,80	738/739
409	401	„ „	„	122	24/23	2,72	739/740
410	402	„ „	„	123	25/24	2,85	740/741
411	403	„ „	„	„	25	2,65	„
412	404	„ „	„	124	25	2,83	741/742
413	405	„ „	„	„	25/24	2,99	„
414	406	მერვან II ომაიდი	„	128	26/25	2,88	745/746
415	407	ას-საფახ აბასიდი	ქუფა	132	25	2,85	749/750
416	408	„ „	„	„	25/24	2,91	„
417	409	„ „	ბასრა	135	25/24	2,83	752/753
418	410	„ „	სორაკი	„	24/23	2,49	„

[22] შეტანილია საქართველოს სახ.მუზეუმის ინვენტარში „განძები“ №№ 395-565.

[23] ხალიფა, მეტოქე იეზიდ I ომაიდისა. ხალიფობის წლები 60-73 წ. ჰიჯრით=680-692 წ. ჩვ. წ. აღრიცხ. Mordtmann. op. cit., ტ. VIII, ტაბ IX, 33.

1	2	3	4	5	6	7	8
419	411	ალ-მანსურ აბასიდი	ქუფა	137	24	2,89	754/755
420	412	„ „	„	„	25/24	2,92	„
421	413	„ „	ჯუნდი საბური	138	24/23	2,75	755/756
422	414	„ „	ქუფა	140	25/24	2,85	757/758
423	415	„ „	ბასრა	„	26/25	2,88	„
424	416	„ „	„	142	25	2.87	759/760
425	417	„ „	„	„	26/25	2,93	„
426	421	„ „	„	143	25	2,81	760/761
427	422	„ „	„	„	27/26	2,91	„
428	418	„ „	ქუფა	„	24	2,93	„
429	419	„ „	„	„	24	2,68	„
430	420	„ „	„	„	24	2,87	„
431	423	„ „	ბასრა	145	28/27	2,85	762/763
432	424	„ „	„	146	25	2,90	763/764
433	425	„ „	„	147	24	2,92	764/765
434	426	„ „	„	148	24	2,89	765/766
435	427	„ „	რეი	„	25	2,75	„
436	428	„ „	ბაღდადი	149	25/24	2,67	766/767
437	429	„ „	„	„	25	2,85	„
438	430	„ „	„	„	26	2,82	„
439	431	„ „	მუჰამადია	151	25	2,95	768
440	432	„ „	ბაღდადი	152	25	2,89	769
441	433	„ „	„	153	26/25	2,87	770
442	434	„ „	„	155	25/24	2,73	771/772
443	435	„ „	„	„	25	2,89	„
444	436	„ „	ბასრა	156	25	3,14	772/773
445	437	„ „	„	„	27	2,95	„
446	438	„ „	„	„	25	2,92	„
447	439	„ „	„	„	25/24	2,85	„
448	440	„ „	„	„	25/24	2,89	„
449	441	„ „	„	157	26	2,95	773/774
450	552	„ „	აბასია	„	26/25	2,19	„
451	442	„ „	„	„	25	2,47	„
452	443	„ „	ბაღდადი	158	24	2,75	774/775
453	444	„ „	„	„	25	2,87	„
454	445	მაჰდი აბასიდი	„	160	26	2,89	776/777
455	446	„ „	„	„	24	2,91	„
456	447	„ „	აბასია	„	25	2,67	„
457	448	„ „	ბაღდადი	161	25	2,91	777/778
458	468	„ „	„	162	25	2,77	778/779
459	449	„ „	აბასია	„	26	2,79	„
460	450	„ „	ჯეი	„	26	2,99	„
461	451	„ „	„	„	26	2,89	„
462	452	„ „	„	„	26/25	2,95	„
463	453	„ „	„	„	26	2,88	„
464	454	„ „	„	„	26	2,92	„
465	455	„ „	ბაღდადი	163	23/22	2,91	779/780

1	2	3	4	5	6	7	8
466	456	მაჰდი აბასიდი	ბაღდადი	163	24/23	2,95	779/780
467	457	„ „	აბასია	„	26/25	3,05	„
468	458	„ „	ბაღდადი	164	25/24	2,70	780/781
469	459	„ „	„	„	24/23	2,92	„
470	460	„ „	აბასია	„	26/24	2,81	„
471	461	„ „	„	„	26/24	2,84	„
472	462	„ „	„	„	25	2,77	„
473	463	„ „	„	„	27/26	2,71	„
474	464	„ „	მუჰამადია	166	25	2,95	782/783
475	465	„ „	აბასია	„	25	2,68	„
476	553	„ „	„ ?	„	25	2,73	„
477	466	„ „	აბასია	167	25/24	2,99	783/784
478	469	„ „	„	168	23	2,65	784/785
479	467	„ „	იფრიკია	169	25/24	2,78	785/786
480	470	ჰადი აბასიდი	აბასია	170	25	2,45	786/787
481	471	რაშიდ აბასიდი	„	171	25/24	2,75	787/788
482	472	„ „	„	„	25	2,72	„
483	473	„ „	აბასია	171	26/25	2,65	787/788
484	474	„ „	იფრიკია	„	24	2,83	„
485	477	„ „	აბასია	172	26	2,55	788/789
486	475	„ „	მუჰამადია	„	24/23	2,75	„
487	476	„ „	„	„	26	2,95	„
488	478	„ „	იფრიკია	„	26	3,45	„
489	479	„ „	ბაღდადი	174	27/26	2,94	790/791
490	480	„ „	აბასია	„	26/25	2,61	„
491	481	„ „	მუჰამადია	175	24	2,90	791/792
492	482	„ „	„	„	24	2,83	„
493	483	„ „	„	„	25	2,82	„
494	484	„ „	იფრიკია	176	24/23	2,79	792/793
495	485	„ „	„	„	24	2,78	„
496	486	„ „	„	177	25	2,99	793/794
497	487	„ „	მუბარაქი	„	22	1,81	„
498	488	„ „	ბაღდადი	179	25	3,05	795/796
499	489	„ „	„	„	25	2,85	„
500	490	„ „	„	„	26/25	2,87	„
501	491	„ „	ზარანჯი	„	25/24	2,81	„
502	492	„ „	ბაღდადი	181	26/25	2,85	797/798
503	493	„ „	„	„	27/26	2,95	„
504	494	„ „	„	„	26	2,91	„
505	495	„ „	„	„	26/25	2,94	„
506	496	„ „	მუჰამადია	„	24	3,10	„
507	497	„ „	ზარანჯი	181	26/25	2,85	797/798
508	498	„ „	„	„	28/25	2,95	„
509	499	„ „	ბაღდადი	182	25	2,94	798/799
510	500	„ „	მუჰამადია	„	24	2,87	„
511	554	„ „	„	183	24/23	2,32	799/800
512	501	„ „	ბაღდადი	184	26	2,90	800
513	502	„ „	მუჰამადია	„	25/24	2,94	„
514	503	„ „	„	„	27/24	2,95	„

1	2	3	4	5	6	7	8
515	504	რაშიდ აბასიდი	მუჰამადია	27/24	25/24	2,80	800
516	505	„ „	ზარანჯი	„	25/24	3,13	„
517	506	„ „	„	„	28/26	2,82	„
518	507	„ „	ბაღდადი	185	25/24	2,90	801
519	508	„ „	„	„	25	2,81	„
520	509	„ „	მუჰამადია	„	25	2,50	„
521	510	„ „	მარავი	„	25	2,74	„
522	511	„ „	მუჰამადია	186	25	2,85	802
523	512	„ „	„	„	25	2,97	„
524	513	„ „	ბალხი	„	24/23	2,87	„
525	514	„ „	ბაღდადი	187	24	2,94	802/803
526	515	„ „	„	„	24/23	2,92	„
527	516	„ „	„	188	24	2,93	803/804
528	517	„ „	მუჰამადია	„	26	2,91	„
529	518	„ „	„	„	24/23	2,90	„
530	519	„ „	ბაღდადი	189	24	2,92	803/805
531	520	„ „	ბალხი	„	27/25	2,82	„
532	521	„ „	არმინია	„	25	2,95	„
533	522	„ „	ბაღდადი	192	22/21	2,95	807/808
534	523	„ „	„	193	22	3,16	808/809
535	524	„ „	სამარყანდი	„	23/22	2,89	„
536	525	„ „	ბუხარა	„	25/24	2,86	„
537	526	ამინ აბასიდი	„	„	22	2,74	„
538	529	„ „	ბაღდადი	194	22/21	2,96	809/810
539	527	„ „	მაადენ ბავჯუნაისი	„	23	2,91	„
540	528	„ „	„	„	23/22	2,91	„
541	530	„ „	ბაღდადი	195	25	2,97	810/811
542	531	„ „	„	„	25/23	2,95	„
543	532	„ „	„	„	24	2,89	„
544	533	„ „	„	„	25	2,94	„
545	555	„ „	„	„	24	2,85	„
546	534	„ „	მუჰამადია	„	25/24	3,02	„
547	535	„ „	ბაღდადი	196	26/24	2,93	811/812
548	536	მამუნ აბასიდი	ისპაანი	197	23	2,82	812/813
549	537	„ „	„	199	25/24	2,95	814/815
550	538	„ „	„	„	24/22	2,94	„
551	539	„ „	მაადენ ბავჯუნაისი	„	25/24	2,86	„
552	540	„ „	მუჰამადია	200	25	2,96	815/816
553	541	„ „	„	„	26/25	2,88	„
554	542	„ „	სამარყანდი	„	26	2,75	„
555	543	„ „	ქუფა	201	25/23	2,95	816/817
556	544	„ „	ბაღდადი	204	26/25	2,98	819/820
557	545	„ „	ისპაანი	205	26/25	2,98	820/821
558	546	„ „	არანი	208	25/24	2,90	823/824
559	547	„ „	„	209	26/25	2,93	834/825
560	556	„ „	„	„	25	2,76	„
561	548	„ „	მუჰამადია	210	24/23	2,86	825/826

1	2	3	4	5	6	7	8
562	549	მამუნ აბასიდი	მაადენ ბაჯუნაისი	211	23	2,86	826/827
563	550	„ „	არანი	213	26/25	3,04	828/829
564	557	–	–	–	25/20	1,75	–
565	551	–	–	–	24	2,84	-

მესამე განძი[24] (კავშირი)

ა) სასანური და სასანური ტიპის ფულები.

№ რიგითი	№ ინვენტარისა	ხელისუფალი	დინასტია	თარიღი	დიამეტრი მმ-ში	წონა გ-ში
566	602	ხოსრო II	სასანიდი	–	32/30	3,81
567	603	ომარ ბენ ალ-ალა		120 წ. ტაბარისტანის ერათი	24/23	1,84

ბ) არაბული ფულები.

№ რიგ.	№ ინვენტ.	ხალიფა	ზარაფხანა	თარიღი	დიამეტ. მმ-ში	წონა გ-ში	ჰიჯრის შესატყვისი წელი ქრისტ. წელთაღრ.
1	2	3	4	5	6	7	8
568	566	ვალიდ I ომაიდი	რამჰორმუზი	90	26	2,80	708/709
569	567	„ „	დარაბჯერდი	96	25	2,62	714/715
570	568	სულეიმან ომაიდი	საბური	98	26	2,88	716/717
571	569	ჰიშამ ომაიდი	ანდალუზი	108	26	2,75	726/727
572	570	„ „	ვასიტი	114	28	2,79	732/733
573	571	„ „	ვასიტი	124	24	2,78	741/742
574	572	იეზიდ III[25] ომაიდი	ვასიტი	126	24	2,85	744
575	573	მანსურ აბასიდი	ქუფა	137	26	2,90	754/755
576	574	„ „	ბასრა	144	27	2,92	761/762
577	535	„ „	ბაღდადი	150	26	2,85	767
578	576	„ „	აბასია	157	25	2,85	773/774
579	577	„ „	ბაღდადი	159	24	2,15	775/776
580	578	მაჰდი აბასიდი	„	„	27	2,85	„

[24] შეტანილია საქართველოს სახ. მუზეუმის ინვენტარში „განძები“ №№ 556-603.

[25] ხალიფობის წლები 126 წ. ჰიჯრით=744 წ.

1	2	3	4	5	6	7	8
581	579	მაჰდი აბასიდი	ბაღდადი	160	24/22	2,65	776/777
582	580	„ „	„	„	25	2,87	„
583	581	„ „	„	161	24	2,74	777/778
584	582	„ „	ჯეი	162	27/26	2,87	778/779
585	583	„ „	აბასია	164	24	2,83	780/781
586	584	„ „	„	166	24	2,63	782/783
587	585	„ „	მუჰამადია	167	25	2,94	783/784
588	586	„ „	კასრ ას სალამი	168	25/24	2,87	784/785
589	587	„ „	აბასია	169	27/26	2,79	785/786
590	588	„ „	ჰარუნ-აბადი	„	27	2,90	„
591	589	რაშიდ აბასიდი	მუჰამადია	170	24/23	2,94	786/787
592	590	„ „	ბასრა	171	27/26	2,93	787/788
593	591	„ „	იფრიკია	172	25/24	2,67	788/789
594	592	„ „	ბაღდადი	174	25	2,87	790/791
595	593	„ „	იფრიკია	176	22	2,86	792/793
596	594	„ „	მუჰამადია	184	26/25	2,86	800
597	595	„ „	არმინია	186	28/23	3,03	802
598	596	„ „	ზარანჯი	188	26/25	2,91	803/804
599	597	„ „	ბალხი	189	27/25	2,86	804/805
600	598	ამინ აბასიდი	ბაღდადი	195	26	2,91	810/811
601	600	„ „	„	196	24/23	2,93	811/812
602	599	მამუნ აბასიდი	ნისაბური	198	24	3,15	813/814
603	601	„ „	ბაღდადი	204	24	2,87	819/820

ზემოთ განხილულ სამ განძში შემავალი ფულები კუთვნილების თვალსაზრისით ორ ჯგუფად იყოფა: 1) სასანური და სასანური ტიპისაა 50 მონეტა. აქედან 19 ცალი სასანური დინასტიის ორ წარმომადგენელს განეკუთვნება – 1 ც. ჰორმიზდ IV-ს (579-590 წწ.) და 18 ცალი ხოსრო II-ს (590-628 წწ.) 5 ცალი მოჭრილია არაბთა ხანაში ხალიფების ან მათი მოადგილეების მიერ. დანარჩენი 26 ცალი ტაბარისტანის მხარის სხვადასხვა მმართველებს ეკუთვნის. 2) არაბული ფულები 553 ცალია. აქედან 32 ცალი ომაიდების დინასტიის წარმომადგენლებისაა, 1 ც. ესპანიის ომაიდის, 3ც. იდრისიდების, 1 ც. ტაჰერიდების, ხოლო დანარჩენი 516 ც. აბასიდების.

ომაიდები წარმოდგენილნი არიან:

აბდალ-მალექი	(65-86 ჰ.=685-705 წწ.)	4 მონეტით.
ვალიდ I	(86-96 ჰ.=705-715 წწ.)	5 მონეტით.
ვალიდ I ან სულეიმანი	(86-99 ჰ.=705-717 წწ.)	1 მონეტით.
სულეიმანი	(96-99 ჰ.=715-717 წწ.)	1 მონეტით.
იეზიდ II	(101-105 ჰ.=720-724 წწ.)	1 მონეტით.
ჰიშამი	(105-125 ჰ.=724-743 წწ.)	17 მონეტით.
იეზიდ III	(126 ჰ.=744 წ.)	1 მონეტით.
მერვან II	(127-132 ჰ.=744-750 წწ.)	2 მონეტით.

ესპანიის ომაიდებიდან აქ არის აბდარ-რაჰმანისა (138-172 ჰ.=756-788 წწ.) 1 ც. ჰიჯრით 150 წლისა (=767 წ.); იდრისიდებიდან 2 მონეტა ეკუთვნის იდრის I-ს (172-177 ჰ=789-793

წწ.) ორივე ჰიჯრით 176 წლისა (=792/793 წ.); 1 მონეტა იდრის II-ს (177-213 ჰ.=793-828 წწ.) 179 წლისა (=795/796 წ.); ტაჰერიდებიდან ტაჰერ ზულ იამინეინისაა (206-207 ჰ.=821-822 წწ.) ჰიჯრით 206 წლისა (=821-822 წ).

აბასიდების დინასტიის 516 მონეტიდან 21 ცალი გამოურკვეველია, ხოლო დანარჩენი 495 ცალი ასეა განაწილებული ხალიფებს შორის:

ას-საფახისაა	(132-136 ჰ.=749-754 წწ.)	7 მონეტა.
მანსურისა	(136-159 ჰ.=754-775 წწ.)	94 მონეტა.
მაჰდისა	(159-169 ჰ.=775-785 წწ.)	117 მონეტა.
ჰადისა	(169-170 ჰ.=785-786 წწ.)	6 მონეტა.
რაშიდისა	(170-193 ჰ.=786-809 წწ.)	194 მონეტა.
ამინისა	(193-198 ჰ.=809-813 წწ.)	27 მონეტა.
მამუნისა	(198-218 ჰ.=813-833 წწ.)	50 მონეტა.

გამორკვეული 532 ც. არაბული მონეტიდან VIII ს-აა 364 ც., IX ს. – 168 ც. არაბული მონეტების იგივე ჯგამი არაბი სახალიფოს ამათუიმ ქალაქის ან მხარის ზარაფხანებშია მოჭრილი შემდეგი რაოდენობით:

1. ბაღდადში 161 ც. – مدينة السلام აბასიანთა დინასტიის სატახტო ქალაქი, მდებარეობდა მდ. ტიგროსის ორივე ნაპირზე.
2. აბასიაში 82 ც. – عبسية العبا აფრიკის ჩრდ.ნაპირზე.
3. მუჰამადიაში 72 ც.– المحمدية იგივე რეი, იხ. აქვე № 17.
4. ბასრაში 25 ც. – البصرة მდ.შატ-ელ-არაბის მარჯვენა ნაპირზე.
5. ქუფაში 21 ც. – الكوفة არაბ. ერაყში ეფრატის მარჯვ. ნაპირზე.
6. ვასიტში 20 ც. – الواسطية არაბ. ერაყში ტიგროსის ორივე ნაპირზე.
7. იფრიკიაში 19 ც.– افريقية აფრიკის ჩრდ. ნაპირის ნაწილი, ალექსანდრიასა და ბონას შორის.
8. ზარანჯში 16 ც. – زرنج სეჯისტანის პროვინციის მთავარი ქალაქი.
9. ჯეიში 14 ც. – جي ისპაანის ერთი ნაწილის ძველი სახელი.
10. მაადენ-ბაჯჯუნაისში 13 ც. – معدن باجبسين სომხეთში.
11. სამარყანდში 11 ც. – سمرقند მდ. ზერაფშანის მაცხ.ნაპირზე, ბუხარას აღმოსავლეთით.
12. არანში 11 ც. – ارا ამჟამად ყარაბაღი, აღნიშნავს ამ მხარის მთავარ ქალაქს ბარდავს.
13. ბალხი 10 ც. – بلخ პროვინცია ხვარასნის მთავარი ქალაქი, მდ. ამუ-დარიის სამხრეთით.
14. არმინიაში 9 ც. – ارمينية სომხეთი. აღნიშნავს არაბ. მონეტებზე ამ მხარის მთავარ ქალაქს დვინს.
15. ისპაანში 8 ც. – اصبهان მდ.ზერენრუდის ნაპირზე.
16. დამასკოში 6 ც. – دمشق სირიაში, მდ. ბარადიზე, ომაიანების სატახტო ქალაქი.
17. რეიში 3 ც. – الري ძველი ქალაქი თეირანის სამხრეთით, იგივე მუჰამადია ჰიჯრის 148 წლიდან (იხ. აქვე № 3).
18. ქირმანში 3 ც. – كرمان სახალიფოს ერთ-ერთი პროვინცია, აღნიშნავს ამ პროვინციის მთავარ ქალაქს ას-სირჯანს.
19. ანდალუზში 2 ც. – الاندلس პროვინცია ესპანეთში
20. ბუხარაში 2 ც. – بخارا პროვინცია მავერანაჰრის მთავარი ქალაქი მდ. ზერაფშანზე.
21. ვალილაში 2 ც. – ولیلی ქალაქი მაროკოში[26].

[26] O. Codrincton, A Manual of Musulman Numizmatics, London, 1904, გვ. 195 (რედ.).

22. მარავში 2 ც. – مرو ხვარასნის მთავარ ქალაქთაგანი მდ. მურღაბზე.
23. მუბარაქში 2 ც. – المبارك ქ. ჩრდილო აფრიკაში.
24. ნისაბურში 2 ც. – نيسابور ხვარასნის მთავარ ქალაქთაგანი.
25. თეიმარეში 1 ც. – التيمره ქალაქი ისპაანის ოლქისა.
26. თუდღაში 1 ც. – تدغد ქალაქი მაროკოში[27].
27. კასრას-სალამში 1 ც. – قصرالسلام იგივე რაკკა, მდ. ეფრატზე, ჰარუნ არ-რაშიდის დროებითი რეზიდენცია.
28. მაადენაშ-შაშში 1 ც. – معدن الشاش ქალაქი ეხლანდელი ტაშკენტის მახლობლად.
29. მაჰიში 1 ც. – ماهى ქალაქი ჰამადანი უნდა იყოს.
30. მისრში 1 ც. – مصر ეგვიპტე, ხალიფების მონეტებზე აღნიშნავს სატახტო ქალაქს ფოსტატს.
31. დარაბჯერდში 1 ც. – دربجرد ფარსის პროვინციის ერთერთი მთავარ ქალაქთაგანი.
32. რამჰორმუზში 1 ც. – رامهرمز ხუზისტანის პროვინციის ერთერთი ქალაქი.
33. რაფიკაში 1 ც. – الرافقه მცირე ქალაქი მესოპოტამიაში, რაკკას მახლობლად.
34. საბურში 1 ც. – نيسابور ფარსის ერთერთი ოლქის მთავარი ქალაქი.
35. სეჯესტანში 1 ც. – سجستان ერთერთი პროვინცია ხვარასანსა, მეკრანსა, სინდსა და ქირმანს შუა (იხ. აქვე № 8).
36. სორაკში 1 ც. – سرق ხუზისტანის პროვინციის სორაკის ოლქის მთავარი ქალაქი.
37. ჯუნდა-საბურში 1 ც. – جندى نيسابور ქ. ხუზისტანის პროვინციაში.
38. ჰარუნაბადში 1 ც. – هارونآباد Fraehn-ის აზრით, ქალაქი სირიისა და მესოპოტამიის საზღვარზე, იგივე ჰარუნია (იხ. № 39).
39. ჰარუნიაში 1 ც. – هيرون იგივე ჰარუნაბადი (იხ. № 38)
40. ჰერათში 1 ც. – هراة ქალაქი ხვარასანში.

ზემოთმოყვანილი მონაცემების საფუძველზე შესაძლებელი ხდება რამდენიმე ზოგადი ხასიათის მოსაზრების გამოთქმა აღნიშნული განძების შესახებ.

უპირველეს ყოვლისა უნდა შევჩერდეთ ამ განძების შემადგენლობაზე. როგორც განძების ანალიზმა დაგვანახა, იგინი შერეული ხასიათის განძებს წარმოადგენენ-მთავარ მასას, სახელდობრ, 91,7% შეადგენენ არაბული, ხოლო უმცირეს ნაწილს, სახელდობრ, 8,3% სასანური ან სასანურ ყაიდაზე მოჭრილი დრამები. ამდროინდელი განძების ასეთი შემადგენლობა არაფერს არაჩვეულებრივს არ წარმოადგენს. ამისდა მიხედვით ქრონოლოგიური ფარგლები, რომლებშიაც მოქცეულია ჩვენი განძები, საკმაოდ ფართეა. უძველესი ფულები (ჰორმიზდ IV, ხოსრო II) ჩვენი წელთაღრიცხვის VI ს-ის დამლევით ან VII ს-ის დამდეგით თარიღდებიან, ხოლო უგვიანესი IX ს-ის ოციანი და ოცდაათიანი წლებით. ამგვარად მათ შორის დროის ხარვეზი 200 წელზე მეტსა ჰქმნის. ეს გარემოება მიგვითითებს იმაზედ, რომ IX ს-ის პირველ ნახევარში VI–VII ს-ში მოჭრილი ფული ჯერ ისევ ცოცხალია და ხმარებიდან გამოსული არ არის. ეს აიხსნება, რასაკვირველია, იმით, რომ ორივე ტიპის მონეტები დაახლოებით ერთსა და იმავე წონისა და ღირსებისაა და ამ მხრით ფულის სისტემის ერთსა და იმავე ერთეულს უახლოვდებიან.[28] გამონაკლისს წარმოადგენენ ისპეჰბედებისა და არაბთა ხალიფების მოადგილეების მიერ ტაბარისტანში მოჭრილი ფულები, რომლებიც ხშირ შემთხვევებში ორ გრამს ვერ აღწევენ. ესენი, ალბათ, შეფარდებული იქნებოდნენ მომქმედ ერთეულთან და მის გარკვეულს ნაწილს წარმოადგენდნენ.

[27] იქვე, გვ. 195 (რედ.).

[28] იხ. Е. Пахомов, Монетные клады Азербайджана, ნაკვ, 1, ბაქო, 1926, გვ. 34.

როგორც ამ ნაშრომის დასაწყისში უკვე ნათქვამი იყო, ჩვენი განძები ნაპოვნია სამ სოფელში – აფენსა, ლელიანსა და კავშირში. სამივე ეს სოფელი ალაზანს გაღმა მდებარეობს და დაშორებულია ურთიერთს 5-27 კილომეტრით. დაახლოვებით ასეთივე მანძილი ჰყოფს მათ ამ რაიონის მსხვილი ცენტრის ქ.ლაგოდეხისაგან. მოხსენებული სოფლები ამჟამად დასახლებულია იმერლებითა და რაჭველებით, მაგრამ რომ უწინ ამათ ადგილზე ძველი მოსახლეობა არსებულა, მტკიცდება იმით, რომ მათ მიდამოებში ხშირად პოულობენ ტყეებშიაც კი ძველ ფულებს და სხვა სიძველეებს. ჩანს ძველად აქ მოსახლეობა ყოფილა და სოფლები მჭიდროდ ყოფილან დაკავშირებული ცენტრებთან სავაჭრო ურთიერთობით. შემდეგ სხვადასხვა ისტორიულ ქარტეხილებს გაუვერანებია და გაუუკაცრიელებია ეს ადგილები და ზოგიერთი მათგანი უკვე ჩვენს დროს საქართველოს სხვა კუთხეებიდან გადმოსახლებულთ დაუჭერიათ.

ალაზანგაღმა მხარე ძველი ჰერეთის ნაწილს შეადგენდა და VIII– IXს-ში არაბთა ხელში იყო. ამჟამად ამ რაიონის ცენტრი ქ. ლაგოდეხია. ლაგოდეხი ძველი სამოსახლო ადგილი ყოფილა. ის მოხსენებულია XI ს-ის დასაწყისის მელქისედეკ კათალიკოზის სიგელში, მაგრამ, რასაკვირველია, ბევრად ამაზე ადრეც იარსებებდა. ამავე რაიონში დადასტურებულია არაბული ფულის კიდევ ერთი განძის პოვნა. 1921 წ., შემოდგომაზე, ქ. ლაგოდეხის ახლოს, სოფ.მაწივში (ცოდნა) მიწის თხრის დროს აღმოჩენილა ჭურჭელი, რომელშიაც 27 ცალამდე ვერცხლის ფული ყოფილა მოთავსებული. ერთი ცალი ამ განძიდან სტუდენტ აბაშიძეს აკად. აკ. შანიძისათვის გადაუცია. აკად. შანიძემ თვით განსაზღვრა ეს მონეტა – ვასიტში მოჭრილი ჰიჯრის 94 წლისა(=712-713 წ.) გამომდგარა.[29] ეს ფაქტები გვიჩვენებენ, რომ მოხსენებული რაიონი VIII-IX ს-ში. ცხოველ სავაჭრო ურთიერთობაში ყოფილა დიდ პოლიტ-ეკონომიურ ცენტრებთან. ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ამ რაიონშიაც, სადაც ამდენი სასანურ-არაბული ფულების განძების პოვნაა დადასტურებული, მოხსენებული ურთიერთობის შედეგად წარმოიშვებოდა უფრო მძლავრი ცენტრი, რომელსაც დაექვემდებარებოდა მთელი რაიონი. შესაძლებელია, ასეთ ცენტრად სწორედ ლაგოდეხი ყოფილიყო, რომლის არსებობის შესახებ საკმაოდ ძველი და სანდო ცნობა მოგვეპოვება. ასეთი მოსაზრების საფუძვლად ლაგოდეხის გეოგრაფიული მდებარეობა უნდა მივიჩნიოთ. იგი მდებარეობდა იმ დიდ გზაზე, რომელიც გაჭიმული იყო რამდენიმე ასეული კილომეტრის მანძილზე და რომლის საშუალებითაც საქართველოს ეს მხარე უკავშირდებოდა ჩვენი ქვეყნისათვის ისეთი მნიშვნელობის მქონე პროვინციას, როგორიც იყო სასანიანთა და არაბთა დროის რანი. ეს გზა მიიმართებოდა ალაზანსა და კავკასიონის ქედს შუა მდებარე ვაკეზე. ერთის ბოლოთი იგი, გადასჭრიდა რა ალაზანს, ჟინვანის სამხრეთით უერთდებოდა თბილის-მცხეთიდან ჩრდილოეთისაკენ მიმავალ გზას, ხოლო მეორე ბოლოთი გადიოდა ბელოქანსა, ზაქათალასა და ნუხაზე. აქ ერთი მისი შტო უხვევდა სამხრეთისაკენ, გადასჭრიდა მტკვარს და კვლავ სამხრეთისაკენ მიდიოდა ქ.ბარდავამდე.

ბარდავი, მთავარი ქალაქი რანისა, საქართველოს ისტორიაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა. ქართულ ისტორიოგრაფიას ბარდავი ერთერთ უძველეს ქალაქად აქვს დასახული. ლეონტი მროველის კონცეფციით ბარდავის დამაარსებელი მამამთავარ თარგამოსის ერთერთი (მესამე) შვილი ყოფილა, სახელად ბარდოს. თარგამოსმა „ბარდოსს მისცა მტკუარ სამხრით ბერდუჯის მდინარითგან ვიდრე ზლუამდე, სადა შეკრბებიან მტკუარი და არახსი. ამან ბარდოს აღაშენა ქალაქი ბარდავი და დააშენა მუნ.“[30] სასანიანთა დინასტიის ქართლში ბატონობის დროს ქ. ბარდავში მჯდარა სპარსეთის მეფის ერისთავი, რომელსაც ექვემდებარებოდა ქართლის საქმეების განრიგება.[31] უფრო მეტი მნიშვნელობა მოიპოვა ბარდავმა არაბთა ხანაში. 704 წ. არაბებმა განაახლეს უკანასკნელ სასანიანთა დროს დანგრეული ბარდავი და ამის შემდეგ ქალაქის მნიშვნელობა უაღრესად გაიზარდა,

[29] ამ ცნობის მოწოდებისათვის პატივცემულ აკადემიკოსს მადლობას მოვახსენებ.

[30] მარიამისეული ქართლის ცხოვრება, გვ. 2.

[31] იქვე, ჯუანშერი, გვ. 122, აგრეთვე გვ. 189.

იგი გადაიქცა ამიერ კავკასიაში არაბთა სოციალურ-პოლიტიკური ბატონობის მთავარ დასაყრდენად დვინის შემდეგ. IX ს-ში, როდესაც თბილისის ამირა ხალიფას საწინააღმდეგოდ ამოქმედდა, ცენტრალური ხელისუფლების პოლიტიკის გატარება სწორედ ბარდავიდან ხდება.[32]

VIII ს-ის ნახევარში არაბებმა ბარდავში ზარაფხანა მოაწყეს. აქ იჭრებოდა ვერცხლისა და სპილენძის ფული. ზარაფხანის ადგილი აღინიშნებოდა ან თვით ქალაქის სახელწოდებით برذعة ან პროვინციის ارّان.

ჩვენს განძებში მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენილი ბარდავში მოჭრილი ფულები. სამივე განძში სულ 11 ცალია, დაწყებული ჰიჯრის 186 წლიდან (=802 წ.) და გათავებული 218 წ. (=833 წ.). ზარაფხანის ადგილი ყველა ამათზე არანია. მეოთხე მოზრდილი განძი, რომელიც ამავე ალაზანგაღმა მხარეში, უფრო ჩრდილოეთით, სოფ. ფშაველში აღმოჩნდა და რომლის შესახებ ქვემოდ იქნება დაწვრილებით ნათქვამი, 137 ცალიდან იძლევა ბარდავში მოჭრილ 10 ცალს; ამათზედაც მხოლოდ პროვინციის სახელია აღნიშნული. ამ უკანასკნელი განძის ბარდავში მოჭრილი მონეტებიდან უძველესია 179 წლისა (=795-796 წ.). ტიზენჰაუზენის მიერ შერჩეული მასალა უფრო ადრინდელ ცალებსაც წარმოგვიდგენს. ამის მიხედვით უძველესი ამ ქალაქში მოჭრილი მონეტა სპილენძისაა და ჰიჯრის 143 წლით (=760-761 წ.) არის დათარიღებული.[33] ზარაფხანის ადგილად ბარდავია აღნიშნული. ამგვარად, უადრესი მონეტა ბარდავში მოჭრილი იმ ლიტერატურის მიხედვით, რომელიც მე ხელთ მაქვს, 143 წელს განეკუთვნება, უგვიანესი კი მოუჭრიათ ჰიჯრის 326 წ. (=937-38წ.).[34] როგორც ამ მონაცემებიდან ჩანს, ბარდავი 2 საუკუნის მანძილზე გარდა პოლიტიკურისა დიდ ეკონომიურ როლსაც ასრულებდა. X ს-თვის ბარდავი იმდენად ცნობილი და მდიდარი ქალაქი ყოფილა, რომ მისი სიმდიდრის ამბავს შორეულ რუსეთამდეც მიუღწევია. 944 წ. რუსებს დაულაშქრავთ ბარდავი და გაუძარცვიათ იგი.

ბარდავის გავლენის სფეროში, საფიქრებელია, უნდა მოქცეულიყო ის მხარეც, რომელზედაც ბარდავიდან მიმავალი გზა მიიმართებოდა. ამ გზით უნდა შემოსულიყო ჰერეთში და, კერძოდ, ლაგოდეხის რაიონში სასანურ-არაბული ფულის ხანგრძლივი და მძლავრი ნაკადი, რომლის ნაშთებსაც ნუმიზმატიკური განძების სახით ჩვენამდეც მოუღწევიათ. ალაზანგაღმა მხარეში სასანურ-არაბული ფულის გავრცელება მარტო ლაგოდეხის მიდამოებით არ ამოიწურება. ამავე გზის გასწვრივ, ჩრდილოეთით, სოფ. ფშაველში, 1937 წ. უპოვიათ სასანურ-არაბული ვერცხლის ფულების განძი დაახლ. 150 ცალის რაოდენობით, რომელთაგან ათიოდე სასანური ყოფილა.[35] ამ რაოდენობიდან მხოლოდ 137 ცალი არაბული დირჰემის გარკვევა მოხერხდა. განძის ეს ნაწილი თავისი შემადგენლობით სავსებით უდგება ლაგოდეხის რ-ში აღმოჩენილ სამ განძს. ფულის მომჭრელი ხალიფების და ზარაფხანების თვალსაზრისით მათ შორის სრული იდენტიურობაა. თარიღების მხრივაც იგივე სურათია – მონეტების მომეტებული ნაწილი, სახელდობრ, 89 ც., მოჭრილია VIII ს-ში, დანარჩენი IX ს-ში. უადრესი მონეტა ჰიშამ ომაიანის ვასიტში მოჭრილი ჰიჯრის 121 წლისაა (=738/739 წ.), უგვიანესი ეკუთვნის რაშიდს და მოჭრილია 192 წ.(=807/808 წ.) მაადენ-ბავჭუნაისში.

მოხსენებული ფაქტები მიგვითითებენ იმაზედ, რომ VIII ს-ში და IX ს-ის პირველი მეოთხედის გამნავლობაში ალაზანგაღმა მხარეს ცხოველი სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონია არაბული სამყაროს დიდ ეკონომიურ ცენტრებთან. დადასტურებულია, რომ საქართველოს სხვა მხარეებშიც, უფრო კი მის აღმოსავლეთ ნაწილში, და მთელ ამიერ-კავკასიაში VIII-IX ს-ის არაბული ფულის განძები საზოგადოდ იშვიათი არ არის. უცხოეთიდან შემოსული და ადგილობრივ ზარაფხანებში მოჭრილი ფული რჩება ქვეყნის შინაურ ბაზარზე და სათანადო პირობებში წარმოქმნის ნუმიზმატიკურ განძებს. საწინააღმდეგო მდგომარეობა იქმნება შემდეგ პერიოდში. IX ს-ის ოცდაათიანი წლებიდან

---

[32] იქვე, მატიანე ქართლისაჲ, გვ. 221, 222.

[33] Тизенгаузен, Монеты Восточного халифата, №726.

[34] იქვე, № 2931.

[35] ეს განძი ამჟამად თელავის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმშია დაცული.

მოყოლებული მთელ IX და X ს-ში არაბული ფულის განძები ნაკლებად იპოვება არამარტო ამიერ კავკასიაში, არამედ ირანის ჩრდილოეთ პროვინციებშიაც. სამაგიეროდ იგი მასიურად ჩნდება ჩრდილოეთით–რუსეთის სხვადასხვა ადგილებში, ბალტიის ზღვის ნაპირებსა და კუნძულებზე, ფინლანდიასა, სკანდინავიასა და ჩრდილოეთ გერმანიაში, აღწევს ინგლისს და ისლანდიასაც კი.[36]

ამ ფაქტების საფუძველზე შეიძლებოდა გამოგვერკვია ზოგიერთი ხაზები აღმ. საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ვითარებისა. პირველ პერიოდში, ე. ი. VIII ს. და IX ს-ის პირველი მეოთხედის განმავლობაში აღმოსავლეთ საქართველოს ცხოველი პოლიტიკურ-ეკონომიური ურთიერთობა ჰქონია არაბთა სახალიფოსთან. საქართველოს ნიადაგში ჩარჩენილი არაბული ფული მოწმობს, რომ ამ დროს ბალანსი საქართველოსთვის დადებითი ხასიათისა იყო-საქართველოს უფრო მეტი საქონელი გაჰქონდა, ვიდრე შემოჰქონდა უცხოეთიდან. თანდათანობით მდგომარეობა შეცვლილა. გაცხოველებულა ჩრდ. ქვეყნებთან ეკონომიური ურთიერთობა. ვაჭრობას მიუღია ცალმხრივი ხასიათი – იმპორტი გაძლიერებულა, რის გამო ფულის მარაგს გადაუნაცვლებია ჩრდილოეთისაკენ. ამ მოვლენების მიზეზები, ცხადია, მარტო საქართველოს ამა თუ იმ ნაწილის ვითარებაში არ უნდა იყოს დამარხული, არამედ იმდროინდელ საერთაშორისო პირობებში უნდა ვიძიოთ.

კიდევ ერთი მომენტია აღსანიშნავი. მოხსენებული განძების შესწავლისას ბუნებრივად ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ არაბული ფულების ამ საკმაოდ მნიშვნელოვან შენაკრებში (ჩვენი სამი განძის 532ც. გამორკვეული მონეტა და ფშაველის განძის 137 ც.) არ არის თბილისის ზარაფხანიდან გამოსული არც ერთი მონეტა. თბილისის ზარაფხანა არაბებმა მოაწყეს ჯერ ისევ ომაიდების დროს, ჰიჯრის 85 წ. (=704 წ.). შემდეგ ზარაფხანის მოქმედება შეწყვეტილა 125 წლით და მხოლოდ 210 წ. (=825-26 წ.) კვლავ განახლებულა. ამგვარად ჩვენი განძების დიდი უმრავლესობა, სახელდობრ 525 ცალი ეკუთვნის იმ ხანას, როდესაც თბილისში ზარაფხანა ან ჯერ არ იყო დაარსებული ან მისი მოქმედება შეწყვეტილი იყო და მხოლოდ 7 ც. იმ ხანისაა, როდესაც თბილისის ზარაფხანა მოქმედებდა, ე.ი. ჰიჯრით 210-218 წლებისა. საკვირველი არაფერია, რომ ამ მცირე რაოდენობის წლების არცერთი მონეტა არ მოხვედრილა ჩვენს განძებში, მით უმეტეს, რომ სწორედ ამ დროისათვის თავი იჩინა იმ მოვლენამ, რომელზედაც ზევით იყო საუბარი-ვაჭრობის ხასიათის შეცვლის გამო ფულის მარაგი ადგილობრივ აღარ რჩება, არამედ გადის ჩრდილოეთის მიმართულებით.

დასასრულ ვიძლევი კახურ განძებში მოხვედრილი და აქნობამდე გამოუქვეყნებელი მონეტების აღწერილობას და ფოტოპირებს. ასეთები სამივე განძში სულ 29 ცალია.

პირველი განძიდან.

ჩვენი სიით **№ 78.**

149 წლისა, აბასიაში მოჭრილი. D. 25/24 მმ; P. 2,74 გ.

Av. სიმბოლოს გარშემო: بسم الله ضرب هذا الدرهم بالعباسيه سنه تسع و اربعين و مئه

Rv. სიმბოლოს მეორე ნაწილი. მის ქვეშ حلب ან على

ქ. აბასიაში მოჭრილი ფულები აქნობამდე ცნობილი იყო მხოლოდ ჰიჯრის 151-152 წლისა. თუმცა ვ. ტიზენჰაუზენი თავის შრომის „Монеты Восточного халифата-“ს საძიებელში (გვ. 332) მოიხსენებს 2 მონეტას, რომლებიც აბასიაში მოუჭრიათ 140 და 141 წელს, მაგრამ პირველის თარიღის შესახებ თვით გამოსთქვამს ეჭვს, ათავსებს რა წლის შემდეგ კითხვის ნიშანს.[37]

[36] Е. Пахомов, Монетные клады Азербайджана, ნაკვ. I, 22-24; აგრეთვე 74-89.

[37] В. Тизенгаузен, op. cit., № 709.

რაც შეეხება მეორე მონეტას, იგი ბასრაშია მოჭრილი და არა აბასიაში[38]. ამგვარად ჩვენი მონეტა აბასიაში მოჭრილ მონეტებს შორის უადრესად უნდა იქნეს მიჩნეული. რევერსზე მოხსენებული ٤٦ ან ٤٥ შესაძლებელია იგივე პირი იყოს, რომელიც აღნიშნულია აბასიაში 160 წ. მოჭრილი მონეტის რევერსის სიმბოლოს ზევით.[39]

ჩვენი სიით **№ 79.**

150 წ. აბასიაში მოჭრილი. D. 24 მმ; P. 2,66 გ.

Av. სიმბოლოს გარშემო: ه‍ـ و خمسين سنه بالعباسيه الدرهم هذا ضرب الله بسم

Rv. სიმბოლოს მეორე ნაწილი. ზევით ٣ , ქვეშ يزيد

ამ მონეტის შესახებ იგივე უნდა გავიმეოროთ, რაც 149 წლის მონეტის შესახებ ითქვა. რევერსის სიმბოლოს ქვეშ მოხსენებული يزيد იგივე პირი უნდა იყოს, რომელიც 160 წლის დირჰემზეა აღნიშნული.[40]

ჩვენი სიით **№ 162.**

164 წ. ბაღდადში მოჭრილი. D. 24 მმ. P. 2,35 გ.

Av. სიმბოლოს გარშემო: ه‍ـ و ستين اربع السلام بمدينه الدرهم هذا ضرب الله بسم

Rv. სიმბოლოს მეორე ნაწილი. ზევით შტო და კიდევ გაურკვეველი ასო, ქვევით يزيد

იმ ლიტერატურაში, რომელზედაც მე ხელი მიმიწვდება,[41] ბაღდადში მოჭრილ დირჰემებს შორის არც ერთი არ არის ამის მსგავსი. იეზიდის სახელით რევერსზე ფული იჭრებოდა აბასიასა, ზერენჯსა, მუბარაქსა, იფრიკიასა, ბედაასა და სანააში.[42] აქ მოხსენებული იეზიდი იყო ძე ჰატიმ მუჰალებიდისა და ამ დროს განაგებდა იფრიკიას, ამიტომ მისი სახელი არ შეიძლება აღნიშნული ყოფილიყო ბაღდადურ ფულზე. ჩვენი განძის ეს მონეტა სხვა მხრივაცაა საყურადღებო. რევერსის სიმბოლოს ზევით აქ გამოსახულია შტო, რისი მაგალითი აქნობამდე ცნობილ ბაღდადურ ფულზე არ ყოფილა. ხომ არ არის ეს მონეტა ყალბის მქმნელების ნახელარი?

ჩვენი სიით **№ 168.**

166 წ. ბაღდადში მოჭრილი. D. 25 მმ; P. 2,67 გ.

Av. სიმბოლოს გარშემო: ه‍ـ و ستين و ست سنه السلام بمدينه الدرهم هذا ضرب الله بسم

Rv. ცენტრში: م /المهدى الخليفه / الله صلى الله/ عليه و سلم/ محمد رسول

რევერსი, როგორც ჩანს, 162-166 წლის მუჰამადიაში მოჭრილი ფულების რევერსის ბეჭდით არის მოჭრილი, ვინაიდან ამ წლის ბაღდადში მოჭრილ ფულებზე ასო არ არის.

ჩვენი სიით **№ 217.**

173 წ. აბასიაში მოჭრილი. D. 25/24 მმ; P. 2,45 გ.

Av. სიმბოლოს გარშემო: ه‍ـ و سبعين و ثلث سنه بالعباسيه الدرهم هذا ضرب الله بسم

Rv. ცენტრში: بالحق الخليفه/ الله/ رسول/ محمد ზევით *f*, ქვეშ ح و ر

მონეტა ძალიან გაცვეთილია, მეტადრე ავერსი.

---

[38] აქვე, № 714.
[39] აქვე, № 902.
[40] აქვე, № 902.
[41] Lavoix, Catalogue des monnaies musulm. de la Bibl., Paris, 1887.
Nützel, Königl. Mus. zu Berlin. Katal. orient. Münz. I. Berlin, 1898.
Тизенгаузен, Монеты восточного халифата, СПб., 1873.
Марков, Инвент. катал. мусульм. мон. Эрмитажа.
[42] Тизенгаузен, op. cit., გვ. 352-353.

ჩვენი სიით № 230.

176 წ. ვალილაში მოჭრილი. D. 25/24 მმ; P. 2,64 გ.

Av. სიმბოლოს გარშემო: بسم الله ضرب هذا الدرهم بوليله سنه ست و سبعين و مىه

Rv. ცენტრში: محمد رسول/ الله صلى الله/ عليه سلم/ على

ჩვენი სიით № 231.

177 წ. ბაღდადში მოჭრილი. D. 26 მმ; P. 2,85 გ.

Av. სიმბოლოს გარშემო: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينه السلام سنه سبع و سبعين و مىه

Rv. სიმბოლოს მეორე ნაწილი. ქვეშ جعفر ირგვლივ ორი კონცენტრიული ლეგენდა, შიგნითი: مما امر به عبد الله هرون امير المومنين გარეგანი: محمد رسول الله ارسله და სხვ.

ჩვენი სიით № 273.

183 წ. (?) იფრიკიაში (?) მოჭრილი. D. 24/25 მმ; P. 2,53 გ.

Av. სიმბოლოს გარშემო მოთავსებული წარწერა ძალზე გადასულია, რის გამო როგორც თარიღი, ისე ზარაფხანის სადაურობა საეჭვოა.

Rv. ცენტრში: رحمه / الله نبى / محمد رسول წარწერის ზევით და ქვევით. პალმის შტოები.

რევერსი აღსანიშნავია იმით, რომ აქ ფორმულა نبر رحمه და პალმის შტოები ერთად არიან მოცემული.

ჩვენი სიით № 280.

185 წ. ბაღდადში მოჭრილი. D. 25/24 მმ; P. 2,85 გ.

Av. სიმბოლოს გარშემო: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينه السلام سنه خمس ثمنين و مىه

Rv. ცენტრში: و/ محمد رسول الله / مما امر به الامير ولى / عهد المسلمين الامين / محمد بن امير المومنين / جعفر

ამ მონეტას მოიხსენებს მარკოვი თავის Инвентарный каталог мусульманских монет Эрмитажа-ს ნომრით 485, მაგრამ მისი დეტალები მოცემული არ არის, რის გამო მე საჭიროდ მივიჩნიე ამ მონეტის დაწვრილებით აღწერა.

ჩვენი სიით № 300.

187 წ. იფრიკიაში (?) მოჭრილი.

Av. სიმბოლოს გარშემო: بسم الله ضرب هذا الدرهم بافريقيه سنه سبع ثمنين و مىه

ზარაფხანა საეჭვოა, თარიღი კი კარგად ირკვევა.

Rv. ცენტრში: رحمه / الله نبى / محمد رسول

წარწერის ზევით რვაქიმიანი ვარსკვლავი, ქვეშ ცუდად გამოსული სიტყვა. მონეტა მთელი თავისი გარეგანი თვისებებით ძალიან ჰგავს 183 წ. იფრიკიაში მოჭრილს, რომელიც ზევით იყო აღწერილი.

ჩვენი სიით № 308.

189 წელს მუჰამადიაში მოჭრილი. D. 24 მმ; P. 2,82 გ.

Av. სიმბოლოს გარშემო: بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمد يه سنه تسع و ثمنين و مىه

Rv. ცენტრში: محمد رسول الله/ مما امر به الامير امين / محمدى بن امير المومنين / عبيد

ეს მონეტა აღნიშნული აქვს მარკოვს თავის კატალოგში № 535, მაგრამ აღწერილობა მოყვანილი არ არის.

ჩვენი სიით № 321.

92 წ. ზარანჯში მოჭრილი. D. 26/25 მმ; P. 3,28 გ.

Av. სიმბოლოს გარშემო: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينه زرنج سنه اثنين و تسعين و مءه

Rv. ცენტრში: محمد / رسول الله / صلى الله عليه و سلم / الخليفه الرشيد / على .

ჰარუნ არ-რაშიდის დროინდელ ზარანჯში მოჭრილ დირჰემებზე ცნობილი არ იყო სახელი محمد , რომელიც ჩვენს ამ მონეტაზეა აღნიშნული. აქნობამდე ცნობილ 181-192 წლებში მოჭრილ ცალებზე რევერსის წარწერის ქვეშ აღნიშნული იყო ხოლმე შემდეგი სახელები:[43]

جعفر , بن خزيم , يزيد همام اصرم بن , بركت حفصر سيف بن االطارابى ,الموسى

ჩვენი სიით № 337.

195 წ. მუჰამადიაში მოჭრილი. D. 25/24 მმ; P. 2,9 გ.

Av. სიმბოლოს გარშემო: بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمديه سنه خمس و تسعين و مءه

ამ წარწერის ირგვლივ: طاهر بن الحسين مولى المامون

სიმბოლოს ქვეშ ყვავილი.

Rv. ცენტრში: لله / محمد رسول الله / مما امر به الا مام المامون / عبد الله بن امير المومنين / الفضل

ეს მონეტა უნდა იყოს მოყვანილი მარკოვის კატალოგში №629 დეტალების გარეშე.

ჩვენი სიით № 366.

207 წ. მაადენ ბაჯუნაისში მოჭრილი. D. 22/21 მმ; P. 2,64 გ.

Av. სიმბოლოს გარშემო: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمعدن با جيس سنه سبع و مايتين

Rv. ცენტრში სიმბოლოს მეორე ნაწილი, მის ზევით محمد بن , ქვევით عبد الله

ამავე დროის ერთი დირჰემი, მაადენ ბაჯუნაისში მოჭრილი აღწერილი აქვს ანდერსონს.[44]

ამ უკანასკნელზე სახელი عبد الله بن محمد მოცემულია მთლად სიმბოლოს ზევით, ქვევით კი الكلبى

ჩვენი სიით № 369.

208 წ. არმინიაში მოჭრილი. D. 24/22 მმ; P. 3,01 გ.

Av. სიმბოლოს გარშემო: بسم الله ضرب هذا الدرهم بارمينيه سنه ثمان و مايتين

Rv. ცენტრში: صدقه بن على / محمد / رسول / الله / اسحق بن على

ამ მონეტის რევერსის ზევით მოხსენებული صدقه بن على ე. ი. სადიკა ძე ალისა დანიშნულ იქნა სომხეთის და აზერბაიჯანის მმართველად 209 წ., მაგრამ აქნობამდე მისი სახელი გვხვდებოდა მხოლოდ არანში მოჭრილ მონეტებზე.[45] ჩვენი მონეტა ამტკიცებს, რომ სადიკა ალის ძე სომხეთის დედაქალაქ დვინშიაც (დებილი) სჭრის ფულს. გარდა ამისა იგი ასწორებს სადიკას სომხეთის მმართველად დანიშვნის თარიღსაც: მას უკვე 208 წ. დაუჭერია ეს თანამდებობა.

---

[43] Фасмер, К нумизматике халифов. Записки коллегии Востоковедов, V, გვ. 464-465.

[44] Anderson. Der Chalifenmünzfund von Kochtel, Dorpat, 1926, № 201.

[45] Тизенгаузен, op. cit. № 1813; Vasmer R.Chronologie der Statthalter von Armenien Handes amsorya, 1929, X-XI, გვ. 659-667.

ჩვენი სიით № 370.

209 წ. არანში მოჭრილი. D. 25 მმ; P. 2,70 გ.

Av. სიმბოლოს გარშემო: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينه اران سنه تسع و مايتين

Rv. ცენტრში: عبيد الله بن يحيى / محمد رسول الله / مما امر به عبد الله عبد الله / الامام / جعفر / المومنين امير المومنون . არანში 202 წელს მოჭრილი ასეთივე მონეტა ღწერილი აქვს ტიზენჰაუზენს,[46] მხოლოდ რევერსზე პირველ სტრიქონზე იქ სწერია: احمدى بن عبد الا على . ქვევით კი عبيد الله بن يحيى .

ჩვენი სიით № 371.

209 წ. მაადენ-ბავჯუნაისში მოჭრილი. D. 24/22; P. 3,02 გ.

Av. სიმბოლოს გარშემო: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمعدن با جيس سنه تسع و مايتين

Rv. სიმბოლოს მეორე ნაწილი.

ჩვენი სიით № 373.

211 წელს მაადენ-ბავჯუნაისში მოჭრილი. D. 24/22 მმ; P. 3,05 გ.

Av. სიმბოლოს გარშემო: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمعدن با جيس سنه احدى عشر و مايتين

Rv. სიმბოლოს მეორე ნაწილი ზევით قسوى , ქვევით سعيد بن .

ამგვარივეა ჩვენი სიით № 562 (ინვენტ. № 549).

ჩვენი სიით № 374.

218 წ. არანში მოჭრილი. D. 26/24 მმ; P. 2,96 გ.

ამგვარივე მონეტა მოხსენებულია ტიზენჰაუზენის[47] და ნიუტცელის[48] მიერ. ჩვენი ცალი განსხვავდება ორივესაგან რევერსის ცენტრალური წარწერის უკანასკნელი ნიშნით. აქ ასო „ح“-ს ნაცვლად გვაქვს ნიშანი „L“.

ჩვენი სიით № 375.

218 არმინიაში მოჭრილი. D. 24 მმ; P. 2,89 გ.

Av. სიმბოლოს გარშმო: بسم الله ضرب هذا الدرهم بارمينيه سنه ثمان عشره و مايتين

Rv. სიმბოლოს მეორე ნაწილი. ზევით العباس بن , ქვევით امير المومنين ცნობილია ამნაირივე დირჰემები არანში მოჭრილი 214 და 217 წ.[49]

მეორე განძიდან.

ჩვენი სიით № 418.

135 წ. სორაკში_მოჭრილი. D. 24/23 მმ; P. 2,4 გ.

Av. სიმბოლოს გარშემო: بسم الله ضرب هذا الدرهم بسرق سنه خمس و ثلثين ومايه

Rv. სიმბოლოს მეორე ნაწილი.

ქალაქ სორაკის სახელში უკანასკნელი ასო ق ისეა დაწერილი, რომ შესაძლებელია მისი ف-დ მიღება. ამგვარივე დამწერლობა ასო ق სა გვხვდება დამასკოში მოჭრილ ფულებზედაც.[50] აქნო-

[46] Тизенгаузен, op. cit., № 1800

[47] იქვე, № 1837.

[48] Nützel, op. cit., № 1318. Vasmer, op. cit., გვ. 659-667.

[49] Тизенгаузен, op. cit. №№ 1823 და 1833.

[50] იქვე, № 678.

ბამდე ქ. სორაკში მოჭრილი დირჰემები მხოლოდ ომაიდებისა იყო ცნობილი. ჩვენი მონეტა ადასტურებს, რომ აბასიდების დროსაც, იქნებ მხოლოდ მათი გამეფების პირველ წლებში, ზარაფხანა სორაკში კვლავ არსებულა.

ჩვენი სიით **№ 560.**

209 წ. არანში მოჭრილი. D. 25 მმ; P. 2,7 გ.

სავსებით იგივეა, რაც აღნიშნულია ჩვენს სიაში № 370-ით.

ჩვენი სიით **№ 561.**

210 წ. მუჰამადიაში მოჭრილი.

Av. სიმბოლოს გარშემო: بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمد يتيه وعشرة مائتين

Rv. სიმბოლოს მეორე ნაწილი.

ჩვენი სიით **№ 563.**

213 წ. არანში მოჭრილი. D. 26/25 მმ; P. 3,04 გ.

Av. სიმბოლოს გარშემო: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة ارمان سنة ثلث عشر و مائتين

Rv. ცენტრში: محمد رسول الله / مما امر به عبد الله / الامام المامون امير المومنين

ზევით يزيد بن خلد . ქვევით كر لا [51].

მესამე განძიდან.

ჩვენი სიით **№ 592.**

171 წ. ბასრაში მოჭრილი. D. 27/26 მმ; P. 2,93 გ.

Av. სიმბოლოს გარშემო: بسم الله ضرب هذا الدرهم بالبصرة سنة احدى و سبعين ومائة

ირგვლივ სამი ხაზოვანი რკალი და

Rv. სიმბოლოს მეორე ნაწილი.[52]

ჩვენი სიით **№ 594.**

174 წ. ბაღდადში მოჭრილი. D. 25 მმ; P. 2,87 გ.

Av. სიმბოლოს გარშემო: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة السلام سنة اربع و سبعين ومائة تيب

Rv. სიმბოლოს მეორე ნაწილი. ზევით ځ , ქვევით გაურკვეველი სიტყვა. ირგვლივ ორი კონცენტრიული წარწერა, რომელთაგან შიგნითი იკითხება:

مما امر به عبد الله هرون امير المومنين

ხოლო გარეგანი – محمد رسول الله ارسله და სხვ. [53]

ჩვენი სიით **№ 595.**

176 წ. იფრიკიაში მოჭრილი. D. 22 მმ; P. 2,86 გ.

Av. სიმბოლოს გარშემო: بسم الله ضرب هذا الدرهم بافريقية سنة ست و سبعين ومائة

Rv. ცენტრში: محمد رسول / الله نبى / احمد , ზევით هرثمة ქვევით

აქნობამდე იფრიკიაში მოჭრილი ამ ტიპის ფულები ცნობილნი იყვნენ 180 წლისა (იხ. Марков № 427 და Тизенгаузен № 1285). ჩვენს მონეტაზე აღნიშნული სიტყვა-ციფრები, როგორც ეს ზოგადად იფრიკიაში მოჭრილ ფულებს ახასიათებს, მეტად გაურკვევლად არიან გაკეთებული, რის

[51] შეად. Тизенгаузен, op. cit. №1819.

[52] შეად. Фасмер, Завалитинский кладъ №35. Изв. ГАИМК, VII, вып. II.

[53] შეად. Тизенгаузен, op. cit., №№1122 და 1182.

გამო ძნელი ხდება მოჭრის თარიღის მტკიცედ და უყოყმანოდ დადგენა. მე მგონია, რომ ჩემს მიერ გამორკვეული თარიღი სწორია.

ამ შემთხვევაში ჩვენ ახალ ცნობას მივიღებთ იმ პიროვნების შესახებ, რომელიც მონეტაზეა აღნიშნული. ჰარსუმა აიანის ძე, აქნობამდე არსებული ცნობის თანახმად, განაგებდა იფრიკიას 179-181 წლებში[54].

ჩვენი მონეტის მიხედვით ჰარსუმა იფრიკიის მმართველად უკვე 176 წელს ჩანს.

ჩვენი სიით **№ 600.**

195 წ. ბაღდადში მოჭრილი. D. 26/26 მმ; P. 2,91 გ.

Av. სიმბოლოს გარშემო: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينه السلام سنه خمس و تسعين و مه

Rv. ცენტრში: جعفر / محمد بن امير المومنين / مما امر به الامين / محمد رسول الله

ვინაიდან ამ მონეტის რევერსზე ამინი მოხსენებულია არა როგორც ხალიფა, არამედ როგორც ხალიფას ძე, უნდა დავასკვნათ, რომ ამ მონეტის რევერსი ძველი ბეჭდით უნდა იყოს მოჭრილი.[55]

1945 წ. 14/XII.

რედაქტორის შენიშვნა:

ქ-ნი თამარის სტატია უცვლელად იბეჭდება, ისე როგორც იგი უნდა გამოქვეყნებულიყო ავტორის სიცოცხლეში.

გასული საუკუნის 50-იანი წლების შემდეგ ბევრი რამ გაირკვა და შეიცვალა სასანური ირანის ნუმიზმატიკაში, ასე რომ კახური განძების ზოგიერთი განსაზღვრა დაზუსტდა და შეიცვალა. კერძოდ, შესაძლებელი გახდა სასანური მონეტების ზარფახანების დადგენა, რაც ქ-ნ თამარს არ გაუკეთებია. დაზუსტდა და შეიცვალა ზოგიერთი მონეტის მოჭრის თარიღიც. მართალია, ეს ისეთი ხასიათის ცვლილებებია, რომელიც არსებით გავლენას ვერ მოახდენს თ. ლომოურის სტატიაში წარმოდგენილ მსჯელობასა და დასკვნებზე, მაინც თავს ვალდებულად ვთვლი მოვიტანო განძის სასანური და ტაბარისტანული მონეტების ახლებური განსაზღვრებანი.

სასანური მონეტების განსაზღვრას ვიძლევი მ. წოწელიას წიგნის (History and Coin Finds in Georgia, Wotteren, 2003) მიხედვით, ხოლო ტაბარისტანული მონეტებისას ირ. ვალალანიას (Иноземная монета в денежном Обращении Грузии V-XIII вв. Тбилиси, 1979) და სტეფან ალბურის (A Cheklist of Islamic Coins, 1988) მიხედვით.

მონეტებს ჩამოვთვლი თ. ლომოურის სიის მიხედვით:

№ 1	ინდიქტიონი	11=590,	მეშანი
№ 2	„	2=592,	რევ-არდაშირი
№ 3	„	2=592,	რამჰორმიზდ
№ 4	„	34=624,	რეი
№ 5	„	21=611,	რეი
№ 6	„	25=615,	ჰამადანი
№ 7	„	25=615,	მერვი
№ 8	„	13=613,	ბიშაპური

[54] იქვე, № 1270.

[55] შეად. იქვე, № 1588.

№ 9	„	26=616,	ბალხი
№ 10	„	36=626,	–
№ 11	„	4=594,	ვეჰ-კავადი
№ 12	–	–	ფურად-მეშანი
№ 13	–	–	დარაბგერდი
№ 14	ინდიქტიონი	3=593,	ვეჰ-კავადი
№ 15	„	4=594,	ერან-ჰვარა-შაპური
№ 16	„	9=599,	ბიშაპური
№ 395	„	28=618,	შირავჯანი
№ 396	„	31=621,	ჰამადანი
№ 566	„	9=599,	სტაჰრი

№ 21 ფერჰანი (711-731 წწ.) ტაბარისტანის ისპეჰბედი
№ 22 დატბურმიჰრი (731-739 წწ.) „ „
№ 23 ხურშიდ II (740-761 წწ.) „ „
№ 24 სეიდ ბენ დალაჯი (776-779 წწ.) ტაბარისტანის მმართველი
№ 25 სეიდ ბენ დალაჯი (776-779 წწ.) „ „
№ 26 ომარ ბენ ალ-ალა (771-780 წწ.) „ „ აბასიდი
№ 39 სულეიმანი (787-790 წწ.) „ „
№ 40 ჰანი ბენ ჰანი (788-790 წწ.) „ „
№ 397 აბდ ალაჰ ბენ ალ-ზობეირ 60-73=(680-692 წწ.), ხალიფას მეტოქე

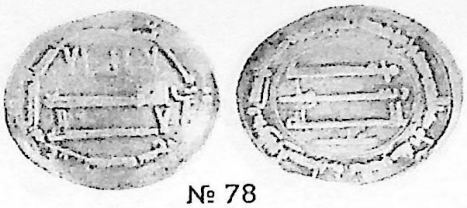

№ 78

№ 79

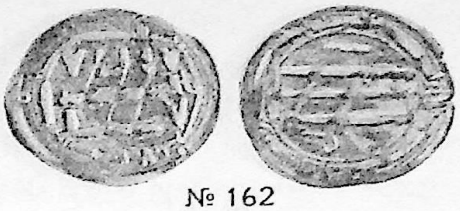

№ 162

№ 168

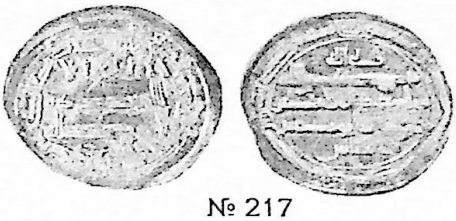

№ 217

№ 230

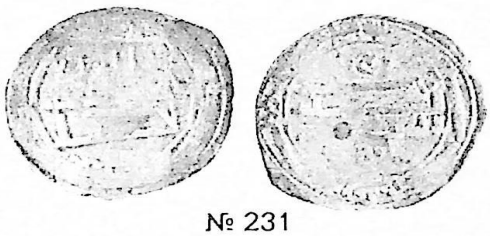

№ 231

№ 273

№ 280

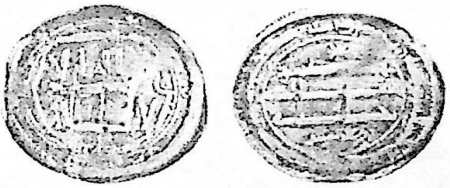

№ 300

№ 308

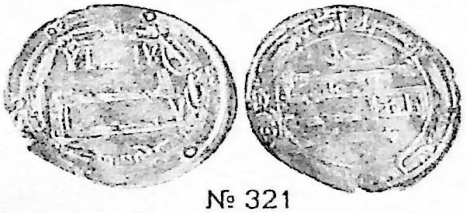

№ 321

№ 337

№ 366

№ 369

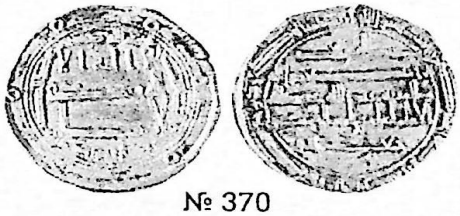

№ 370

№ 371

№ 373

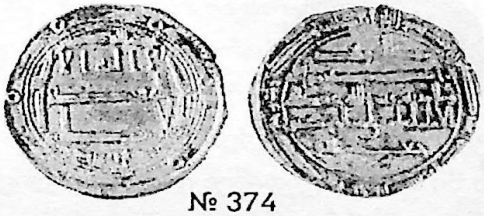

№ 374

№ 375

№ 418

№ 561

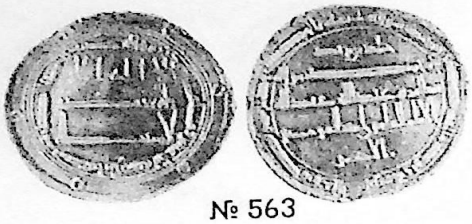

№ 563

№ 592

№ 594

№ 595

№ 600

№ 1

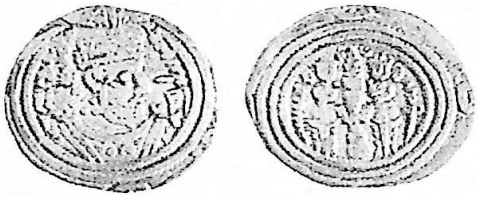

№ 395

№ 396

№ 566

№ 17

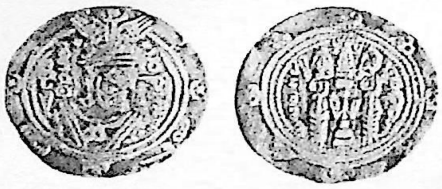

№ 21

№ 567

№ 40

ხეობის განძი

1939 წლის აგვისტოში სოფ. ხეობაში (ქარელის რაიონი), ეკლესიის აღმოსავლეთით 100 მეტრის მანძილზე ადგილობრივმა მცხოვრებმა გრიგოლ გაბარაშვილმა მიწის თხრის დროს იპოვა ვერცხლის ფულის მოზრდილი განძი. ამ განძის ერთი ნაწილი – 183 მონეტა – 1940 წელს გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულმა მუზეუმმა შეიძინა, დანარჩენი 82 მონეტა გაბარაშვილს მიუყიდნია ბათუმის მუზეუმისათვის, რომელმაც შემდეგ ეს ფულები გორის მუზეუმს გადმოსცა. ხეობის განძში თავმოყრილი ფულის რაოდენობა 265 მონეტას უდრის.

განძი ქრონოლოგიურად მთლიანად XIII ს-ეს განეკუთვნება. მისი შემადგენლობის ანალიზიდან ირკვევა, რომ ეს 265 მონეტა 5 მფლობელობისაგან მომდინარეობს.

პირველი ჯგუფი 21 მონეტის რაოდენობით, რუმის სელჯუკებისაა. ამ დინასტიის სულტნებიდან აქ წარმოდგენილნი არიან:

ქეიკუბად I (616-634 წ. ჰიჯრით = 1219-1236 წ.) 6 მონეტით
ქეიხოსრო II (634-643 წ. ჰიჯრით = 1236-1245 წ.) 4 მონეტით
ქეიქავუს II (643-655 წ. ჰიჯრით = 1245-1257 წ.) 5 მონეტით
ყილიჯ-არსლან IV (646-647 წ. ჰიჯრით = 1248-1249 წ.) 1 მონეტით
სამი ძმა – ქეიქავუს II, ყილიჯ-არსლან IV და ქეიკუბად II – (647-655 წ. ჰიჯრით = 1249-1257 წ.) 5 მონეტით.

ეს ჯგუფი ქრონოლოგიურად 1219-1257 წლებზე მოდის. დანარჩენი შემადგენლობა განძისა თარიღების თვალსაზრისით მჭიდრო კავშირში იმყოფება ზემოხსენებულ ფულებთან. იგინი თითქმის უშუალოდ მისდევენ ერთი მეორეს ან თავსდებიან იმავე ქრონოლოგიურ ფარგლებში.

მეორე ჯგუფი ხეობის განძისა მონღოლების ბატონობის ნაშთს წარმოადგენს. ეს ჯგუფი განძის შემადგენლობაში ყველაზედ უფრო მრავალრიცხოვანი და მნიშვნელოვანია. იგი 241 მონეტას შეიცავს. აქედან 94 ცალი მანგუ ყაანის (646-658 წ. ჰიჯრით = 1248-1259 წ.) სახელითაა მოჭრილი; დანარჩენი 147 ცალი ეგრედწოდებული ყაანური მონეტებია. ეს მონეტები ანონიმურებია და როგორც გარეგანი ნიშნების მიხედვით, ისე ქრონოლოგიურადაც ორ სახეს წარმოადგენენ. ჩვენს განძში პირველი სახის ყაანური (660-663 წ. ჰიჯრით = 1261-1264 წ.) 139 ცალია; მეორე სახისა (663-678 წ. = 1264-1280 წ.) 8 ცალი. დანარჩენი 3 მონეტიდან ერთი ეკუთვნის საქართველოს მეფეს დავით VII-ეს (1247-1269 წ.), ერთი – ტრაპიზონის კომნენს მანუილ I-ს (1238-1263 წ.) და ერთიც ჰალეპოს ეიუბიდს სალაჰ ედ-დინ იუსუფს (634-658 წ. ჰიჯრით = 1236-1260 წ.).

განძში ყველაზე ნაადრევია 1221 წლის მონეტა (იხ. აღწერილობა № 1), ხოლო ნაგვიანევი II სახის ყაანური 1267 წლისა (იხ. აღწერილობა № 255-262). ამ ორ თარიღს შორის 46 წლიანი ხარვეზია. ამასთან დაკავშირებით ძალიან საგულისხმიერო სურათს იძლევა განძში შემავალ მონეტათა ჯგუფების ქრონოლოგიური საზღვრების ურთიერთ შეფარდება:

რუმის სელჯუკების ფულები იფარგლება 1221-1252 წლებით (აღწ. №№ 1-18)
მანგუ ყაან ჩინგიზიდისა იფარგლება 1252-1261 წლებით (აღწ. №№ 22-42)
ყაანური პირველი სახისა იფარგლება 1261-1263 წლებით (აღწ. №№ 116-140)
ყაანური მეორე სახისა 1267 წლისაა (აღწ. №№ 255-262)
დავით VII საქართველოს მეფისა 1253 წლისაა (აღწ. № 263)
მანუილ I ტრაპიზონის კეისრისა 1238-1263 წლისაა (აღწ. № 264)
სალაჰ ედ-დინ ჰალეპოს ემირისა 1236-1260 წლისაა (აღწ. № 265)

ამისდა მიხედვით განძი, უეჭველია, ერთი თაობის სიცოცხლის ხანგრძლივობაში უნდა დავროვილიყო. მისი შემადგენლობა იმ მხრივაც არის საყურადღებო, რომ იგი მინიატურაში ასახავს აღმოსავლეთ საქართველოში იმ პერიოდში მომქმედი ვერცხლის ფულის თითქმის მთლიან სურათს – სისრულისათვის მას აკლია მხოლოდ რუსუდანის 1230 წ. და დავით VI-ის 1247 წ. მოჭრილი დრამები. უნდა კი

ითქვას, რომ მოხსენებული ფულები, როგორც ჩანს, მცირე რაოდენობით იჭრებოდა და, საზოგადოდ, იშვიათად გვხვდება განძებში.

მეორე გარემოება, რომელიც იქცევს ყურადღებას ამ განძის განხილვისას, არის ის ფაქტი, რომ განძში შემავალ 265 მონეტიდან 242 მონეტა (მანგუ ყაანისა 94 ც., ყაანურები 147 ც. და დავით VII-ისა 1 ც.) აქვე, საქართველოს ტერიტორიაზეა მოჭრილი; 22 ცალი მომდინარეობს საქართველოს ახლო მეზობელ და თანაც მონათესავე დინასტიებისაგან, სახელდობრ, რუმის სელჯუკების და ტრაპიზონის კომნენის ფულები, და მხოლოდ 1 ცალი – სალაჰ ედ-დინ ეიუბიდის მონეტაა შედარებით შორიდან მოსული და უცხო.

ზემოთქმულის შემდეგ ძნელი არ არის განძის ჩაფლვის დროს გამორკვევა. ცხადია, განძის უგვიანეს მონეტაზე აღნიშნულ თარიღს ე. ი. 1267 წელზე ადრე ეს ამბავი ვერ მოხდებოდა. მეორე საზღვრად, რომლის უგვიანეს არ უნდა მომხდარიყო ამ ფულების განძად გადაქცევა, 1280 წელი, ან მისი ახლო ხანა უნდა მივიჩნიოთ. ამ წლიდან თბილისში დიდის რაოდენობით იჭრება ე. წ. ქრისტიანულ-ჰულაგუიდური დრამები, რომლებიც, საფიქრებელია, მოჰყვებოდნენ განძში, უკეთუ მისი დაგროვების პროცესი ამ წელს გადასცილდებოდა.

განძი მიწაში ჩაფლვის შემდეგ, როგორც ჩანს, კარგ ბუნებრივ პირობებში მოხვედრილა, საერთოდ მშვენივრად არის დაცული, საჭირო გახდა მხოლოდ რამდენიმე ცალის ქიმიურად გაწმენდა. თვით მონეტებსაც გაცვეთა არ ეტყობათ.

ახლა, ვიდრე განძში შემავალი მონეტების აღწერილობაზე გადავიდოდე, მინდა რამდენიმე სიტყვა ვთქვა განძის მეცნიერული ღირებულების და მნიშვნელობის შესახებ. XIII ს-ის ოცდაათიანი წლებიდან მონღოლებმა, როგორც ცნობილია, მტკიცედ მოიკიდეს ფეხი საქართველოს აღმოსავლეთ ნაწილში. ყველასათვის ცხადი გახდა, რომ შემოსეული მტრის უკუგდებისათვის ბრძოლა, იმ ხანობით, უნაყოფო გამოდგებოდა. ქუთაისს გახიზნული მეფე რუსუდანიც ბოლოსდაბოლოს დაადგა იმავე გზას, რომელიც აერჩიათ მის დიდ მოხელეებს: იგი შეუთანხმდა მონღოლებს, დასდო მათთან ზავი გარკვეული პირობებით და 1242/3 წლებში ძით დავითითურთ თბილისს გადმოვიდა. დადებული შეთანხმების მიხედვით საქართველოს მთავრობამ სცნო საყაანოს უზენაესობა. საქართველოში საქართველოს ხელისუფლების გარდა საყაანოს უმაღლესი მოხელეებიც უნდა ყოფილიყვნენ.[1] ხელისუფლების უზენაესობასთან, სხვა ფუნქციებსა და პრეროგატივებთან ერთად დაკავშირებულია, როგორც ვიცით, ფულის მოჭრის პრეროგატივაც. შექმნილი მდგომარეობის გამო საქართველოში ორივე ხელისუფლებას – ქართულსაც და მონღოლურსაც – შეეძლოთ ფულის გამოშვება. მიუხედავად ამისა მონღოლური პირველი ფული საქართველოში, სახელდობრ, თბილისში მხოლოდ 1252 წელს მოიჭრა. ქართულმა ხელისუფლებამ რამდენიმე წლით უსწრო და უკვე 1245 წელს – რუსუდანის დრამის გამოშვებიდან 15 წლის შემდეგ – დავით ნარინის სახელით სპილენძის ფული მოსჭრა. ფულის ზედწერილები ორივე მხარეზე სპარსულარაბულადაა შესრულებული. ქართულია მხოლოდ მონოგრამა ე.ი. დავით და ზოგჯერ ქორონიკონის აღმნიშვნელი ოთხი ასო ϯϥϽϠ ე. ი. ქორონიკონი 465. ამ ქორონიკონით აღნიშნული ფულები უჭრიათ დმანისში. აქ ორი გარემოება იპყრობს ყურადღებას: 1) ეს ფული იმ დროს არის მოჭრილი, როდესაც დავით ნარინი ყარაყორუმში იმყოფებოდა და ჯერ მეფედ დამტკიცებული არც იყო. 2) ეს ფული დმანისის ზარაფხანაშია მოჭრილი და არა თბილისისაში, როგორც ეს ჩვეულებრივ ხდებოდა. რას უნდა გამოეწვია ამ პირობებში ამ ფულის მოჭრა? აქ საჭიროა გავიხსენოთ აღმოსავლეთ საქართველოს იმდროინდელი პოლიტიკური ვითარების რამდენიმე მომენტი.

1245 წ. რუსუდანი გარდაიცვალა. ამ დროს დავით ნარინი ჯერ ისევ ყარაყორუმში იმყოფებოდა. უმეფოდ დარჩენილ ქვეყანაში ხელისუფლება დიდ მოხელეებსა და ფეოდალებს ჩაუვარდათ ხელში. მათ შორის უდიდესი გავლენა ეგარსლან ბაკურციხელმა მოიპოვა. მისი ასეთი განდიდების მოწინააღმდეგეებმა განსაკუთრებულ ღონისძიებას მიმართეს: მრავალი წლით ადრე იკონიის სასულტნოში გადაკარგული ქართველი უფლისწული ლაშას ძე დავითი მოიძიეს და მონღოლების წინაშე მისი კანდი-

[1] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია. წ. III, თბ., 1941, გვ. 24.

დატურა სამეფო ტახტზე წამოაყენეს. ეს ყველაფერი მოხდა 1245/6 წლებში.[2] ამგვარად დავით ლაშას ძის ძიებისა და მისი კანდიდატურის სამეფოდ წამოყენების დრო ზედმიწევნით ხვდება დავით ნარინის სახელით ფულის მოჭრის თარიღს. ეს შეხვედრა, ვგონებ, შემთხვევითი არ უნდა იყოს, არამედ ნაკარნახევი დავით ნარინის მომხრე ჯგუფის განზრახვით, წინასწარ უზრუნველეყოთ თავისი კანდიდატის უფლება საქართველოს სამეფო ტახტზე, ვინაიდან საყოველთაოდ გაზიარებული შეხედულებით ფულის მოჭრა მეფის ძალა-უფლების განხორციელების ერთ-ერთ მძლავრ საბუთს წარმოადგენდა. თანახმად მონღოლებთან დადებული ხელშეკრულებისა, ფულის ზედწერილში დავითი ყაანის უზენაეს უფლებას აღიარებს, თავისთავს კი მის მონას, მაგრამ მაინც მეფეს უწოდებს داود ملك هاشي بنده თუმცა ამ უკანასკნელ ტიტულზე, მონღოლთა თვალსაზრისით, მას ამ დროისათვის ჯერ სრული უფლება არც ჰქონდა. თუ ეს მოსაზრება შემცდარი არ არის, მაშინ გასაგები ხდება ისიც, თუ რატომ მოხდა ამ რეგალიის განხორციელება დმანისში და არა თბილისში: მონღოლების ხელისუფლება და, შესაძლებელია, დავით ლაშას ძის მომხრეთა ჯგუფიც, ცხადია, ამას წინააღუდგებოდნენ. ამასთან დაკავშირებით გასაგები და აუცილებელი ხდება მეორე ფაქტიც: ორი წლის შემდეგ 1247 წ. ამავე ტიპის ფული უკვე თბილისში იჭრება, ე.ი. იმ დროს, როდესაც დავით ნარინი მონღოლთა უზენაესი ყაანის გუიუქის მიერ დამტკიცებული იყო მეფედ. შესაძლებელია, ამავე დროს ეკუთვნოდეს ის ფულიც, რომელიც დავით გიორგის ძის სახელით არის მოჭრილი და რომელსაც, სამწუხაროდ, ზარაფხანის ადგილმდებარეობის ცნობა არ ახლავს, თარიღის არსებობაც ამ ფულზე საეჭვოა. ამ დროიდანვე მომდინარეობს დავით ნარინის თეთრი, ხოლო 1252-1255 წლებში ამას ემატება დავით ულუსიც. ორივე გამოდის თბილისის ზარაფხანიდან, მაგრამ, როგორც იმდროინდელი განძები ცხადჰყოფენ, ორივე მეფის როგორც სპილენძი, ისე მეტადრე ვერცხლი მეტად მცირე რაოდენობით იჭრება. ეს რაოდენობა იმდენად უმნიშვნელოა, რომ, აშკარაა, იგი ვერ დააკმაყოფილებდა ქვეყნის მოთხოვნილებას და იმდენად ეკონომიური მნიშვნელობა არ უნდა ჰქონოდა, რამდენადაც წმინდა პოლიტიკური. ქვეყნის ეკონომიური მოთხოვნილებები კი სხვაფრივ კმაყოფილდებოდნენ. ამავე ხანაში თბილისის ზარაფხანა, როგორც ჩანს, ძალიან ინტენსიურად მუშაობს და უხვად უშვებს როგორც ვერცხლის, ისე სპილენძის ფულსაც, მხოლოდ არა ქართველი მეფეების, არამედ უზენაესი ყაანის მანგუს სახელით. ეს ფული მრავლადაა ცნობილი. ჩვენ ხელთ მყოფი სპეციალური ლიტერატურა ამის მჭევრმეტყველ საბუთს იძლევა.[3]

ამ მხრივ მეტად დამახასიათებელია ხეობის განძის შემადგენლობის ანალიზი. ამ განძში, რომელიც, როგორც დავინახეთ, მთლად XIII ს-ეს განეკუთვნება და სულ რამდენიმე ათეული წლით იფარგლება, 265 მონეტიდან 94 ც. მანგუს თბილური დრამებია. ამავე დროს ნარინ დავითისა არც ერთი, ულუსი კი მხოლოდ ერთი ცალია. ამგვარად XIII ს-ის ორმოცდაათიან წლებში მანგუს ფული რიცხობრივად საესებით სძლევს და აქარწყლებს ქართველი მეფეების ფულს. იგი ეკონომიურად გაბატონებულია ბაზარზე და მოსახლეობის ფართო ფენებში დაზოგვის და დაგროვების ობიექტადაც გადაქცეულა.

ასეთივე მდგომარეობაა XIII ს-ის შემდეგი ათეულისთვისაც, სახელდობრ სამოციანი წლებისთვისაც. ამ პერიოდში მანგუს ფულს სცვლის ეგრედ წოდებული ყაანური თეთრი I და II სახისა, რომლებიც იმავე თბილისის ზარაფხანაში იჭრება და დიდი რაოდენობით ვრცელდება ქვეყანაში. ნარინ დავითი 1259 წლიდან შორდება აღმოსავლეთ საქართველოს და დასავლეთ საქართველოში გადადის, სადაც მას სხვა პოლიტიკურ-ეკონომიურ გარემოში უხდება მოღვაწეობა. ულუ კი სიკვდილამდე (1269 წ.) განაგრძობს აღმოსავლეთში მტერ-მოყვარულ ურთიერთობას მონღოლებთან, მაგრამ ამ ურთიერთობიდან ფულის საკითხი განდევნილია: 1254/5 წლიდან, ე. ი. ჯერ ისევ მანგუ ყაანის გამგებლობის დროსვე, ულუს ფული აღარ ჩანს. ქვეყნის მოთხოვნილებებს მთლიანად აკმაყოფილებს ჯერ მანგუსი, ხოლო შემდეგ მოხსენებული ყაანური თეთრი I და II სახისა.

---

[2] ივ. ჯავახიშვილი, op. cit. გვ. 46-47.

[3] იხ. Марков, Инвент. каталог мусульм. монет Эрмитажа, 1896, გვ. 439, 440; ამავე კატალოგის მესამე დამატება. გვ. 935 და მეოთხე დამატება, გვ. 989. აგრეთვე Е. Пахомов, Монетные клады Азербайджана..., წიგნი II, №№ 441, 442; წიგნი III, №№ 850, 852, 854, 858.

ეს გარემოებაც საუცხოოდ არის აღბეჭდილი ხეობის განძში. სულ რაღაც ექვსიოდე წლის (1261 წლიდან 1267 წლამდე) მანძილზე ამ, შედარებით, მცირერიცხოვან განძში თავი მოუყრია 147 ც. ორივე სახის ყაანურს. ამ მხრივ ხეობის განძის შემადგენლობა მეტად დამახასიათებელია ქართლის ეკონომიური ვითარების საილუსტრაციოდ და ამდენად ფასდაუდებელია მისი მეცნიერული ღირებულებაც.

ასეთი შერეული ხასიათის განძების მონაცემები შესაძლებლობას მოგვცემდნენ უფრო მტკიცე და საფუძვლიანი, მეცნიერულად დასაბუთებული დასკვნებისათვის. სამწუხაროდ, ასეთი განძები არც ისე ხშირად გვხვდება. კერძოდ ქართლის მიწა-წყალზე, იმ ცნობების მიხედვით, რომლებიც ჩვენს ხელთ არის, არც ერთი ამისთანა ხასიათის განძი აქნობამდე აღმოჩენილი არ ყოფილა. მით უფრო მნიშვნელოვანია, ამის გამო, ხეობის განძის მიერ შემონახული ნუმიზმატიკური ძეგლების ღირებულება.

ამ საერთო ანალიზის შემდეგ გადავდივარ განძის თვითეული მონეტის აღწერაზე.

I. რუმის სელჯუკების დირჰემები[4]

№ 1 ქეიკუბად I D. 24 P. 3[5]

Av. السلطان المعظم „სულტანი უმაღლესი
كيقباد بن كيخسرو ქეიკუბად ძე ქეიხოსროსი“

ირგვლივ: ضرب هذا الدرهم بسيواس „იჭედა ესე დირჰემი სივასს“

არეზე გაფანტულია ვარსკვლავები და წერტილები. გარშემო წერტილოვანი რკალი.

Rv. الامام الناصر „იმამი ალ-ნასირ
لدين الله امير ლიდინ ალლაჰი მბრძანებელი
المومنين მორწმუნეთა“

ირგვლივ: سنه ثمان عشر وستمايه წელსა ექვსას თვრამეტსა (=1221/1222 წ.)

არეზე აქა-იქ ვარსკვლავები, წერტილები და ნახევარწრეები. გარშემო წერტილოვანი რკალი.

№ 2 ამავე პირისა D. 23 P. 2,58

Av. ٦٢٤ 624 (=1226/1227 წ.)
السلطان المعظم „სულტანი უმაღლესი
علا الدنيا والدين ალა ედ-დუნია ვე ედ-დინ
ابوالفتح كيقباد بن აბუ ლ ფათაჰ ქეიკუბად ძე
كيخسرو ქეიხოსროსი

Rv. الامام المستنصر იმამი მუსთანსირ
بالله امير ბილლაჰი მბრძანებელი
المومنين მორწმუნეთა“

ირგვლივ: سنه خمس عشرين وستمايه წელსა ექვსას ოცდა ხუთსა (= 1227/1228 წ.)

გარშემო წერტილოვანი რკალი. აღსანიშნავია თარიღი – ავერსზე 624 წ., ხოლო რევერსზე 625.[6]

№ 3 ამავე პირისა D. 23 P. 2,49

Av. السلطان المعظم „სულტანი უმაღლესი
علا الدنيا و الدين ალა ედ-დუნია ვე ედ-დინ
كيقباد بن كيخسرو ქეიკუბად ძე ქეიხოსროსი“

ირგვლივ: „იჭედა ესე დირჰემი სივასს“

გარშემო წერტილოვანი რკალი.

---

[4] გორის მუზეუმის ინვერტარის ნომრები ამ ჯგუფისა ზოგადად ასეთია $\frac{6-40}{250-270}$

[5] D. = დიამეტრი; P. = წონა. დიამეტრი მოცემულია მილიმეტრებში, წონა გრამებში.

[6] ასეთივეა W. Marsden, The oriental coins, P. I., London, 1823, გვ. 92, № LXXXVI.

Rv. الا مام „იმამი
المستنصر მუსთენსირ
بالله امير ბილლაჰ მბრძანებელი
المومنين მორწმუნეთა“

ირგვლივ: ستمايه سمخ عشرين سنه წელსა ექვსას ოცდა ხუთსა (=1227/1228 წ.)
გარშემო წერტილოვანი რკალი.

№ 4 ამავე პირისა D. 24; P. 2,90

Av. იგივე, რაც № 3
Rv. იგივე, რაც № 3

№ 5 ამავე პირისა D. 23; P. 2,93

Av. السلطان „სულტანი
اعظم كيقباد უმაღლესი ქეიკუბად
بن كيخسرو ძე ქეიხოსროსი“

ირგვლივ: ضرب هذاالدرهم بسيواس იჭედა ესე დირჰემი სივასს
არეზე გაბნეულია რამდენიმე ვარსკვლავი და წერტილი. გარშემო წერტილოვანი რკალი.

Rv. الا مام „იმამი
المستنصر მუსთანსირ
بالله ا ბილლაჰ
مير المومنين მბრძანებელი მორწმუნეთა“

ირგვლივ: ستمايه و ثنتين و ستة წელსა ექვსას ოცდა ათსა (1232/1233 წ.)
არეზე გაბნეულია წერტილები და ორი ვარსკვლავი. ცენტრში მცენარეული ორნამენტი. გარშემო წერტილოვანი რკალი.

№ 6 ამავე პირისა D. 23; P. 3,04

Av. იგივე, რაც № 1
ირგვლივ: ضرب بهذا الدرهم بقونيه იჭედა ესე დირჰემი კონიას
არეზე გაბნეულია წერტილები. გარშემო წერტილოვანი რკალი.
Rv. იგივე, რაც № 2
მეორე და მესამე სტრიქონებს შუა არეზე ორნამენტი.
ირგვლივ: ستمايه و ثنين و ثلثين سنه احدو წელსა ექვსას ოცდათერთმეტსა (= 1233/1234 წ.).
გარშემო წერტილოვანი რკალი.

№ 7 ქეიხოსრო II D. 23; P. 2,94

Av. السلطان „სულტანი
الا عظم უმაღლესი
كيخسرو ქეიხოსრო
بن كيقباد ძე ქეიკუბადისა“

ირგვლივ: ضرب هذا الدرهم بسيواس იჭედა ესე დირჰემი სივასს
გარშემო წერტილოვანი რკალი
Rv. الا مام „იმამი
المستنصر მუსთანსირ
بالله ا ბილლაჰი
مير المومنين მბრძანებელი მორწმუნეთა“

ირგვლივ: ستمايه خمس و ثلثين سنه წელსა ექვსას ოცდათხუთმეტსა (1237/1238 წ.)
არეზე მეორე და მესამე სტრიქონებს შუა ორნამენტი. გარშემო წერტილოვანი რკალი.

№ 8 ამავე პირისა D. 23; P. 2,56

Av.

السلطان الا عظم	„სულტანი უმაღლესი
غياث الدنيا و الدين	ღიას ედ-დუნია ვე ედ-დინ
كيخسرو بن كيقباد	ქეიხოსრო ძე ქეიკუბადისა“

ირგვლივ: ضرب هذه سنه تسع بقونيه იჭედა კონიას წელსა ... ცხრას ([63]9 ჰიჯრით = 1241/1242 წ.)
გარშემო ხაზოვანი რკალი.

Rv. მარჯვნივ მიმავალი ლომი. ლომის ზურგს ზევით მზე ადამიანის სახის მსგავსად და ერთი ვარსკვლავი. ლომის ქვეშ ორი ვარსკვლავი. ყველა ამის ზევით მშვილდისებურად: ناصر بالله امير المومنين المستعصم الا مام „იმამი მუსთანსირ ბილლაჰი მბრძანებელი მორწმუნეთა“. გარშემო ხაზოვანი რკალი.

№ 9 ამავე პირისა D. 23; P. 2,87

Av. კუთხოვანი დამწერლობით:

السطان	სულტანი
اعظم	უმაღლესი
كيخسرو	ქეიხოსრო
بن كيقباد	ძე ქეიკუბადისა

ირგვლივ: هذه سنه ضرب في . . . იჭედა წელსა. . .
გარშემო წერტილოვანი რკალი.

Rv. იგივე, რაც № 8, მხოლოდ ვარსკვლავების ნაცვლად წერტილები. გარშემო წერტილოვანი რკალი.

№ 10 ამავე პირისა D. 23; P. 2,54

Av. კვადრატულ წერტილოვან ჩარჩოში:

السلطان الا عظم	„სულტანი უმაღლესი
ظل الله في العالم	ჩრდილი ალლაჰისა ქვეყნად
غياث الدنيا و الدين	ღიას ედ-დუნია ვე ედ-დინ
كيخسر بن كيقباد	ქეიხოსრო ძე ქეიკუბადისა
قسم امير المومنين	მორწმუნეთა მბრძანებლის მოდგმისა“

ჩარჩოს გარეთ სეგმენტებში: ضرب هذا الدرهم بقونيه „იჭედა ესე დირჰემი კონიას“.
გარშემო წერტილოვანი რკალი.

Rv. კვადრატულ წერტილოვან ჩარჩოში:

بسم الله الرحمن الرحيم	„სახელითა ღვთისათა მოწყალისა სათნოსი
لا اله الا الله	არა არს ღმერთი გარდა ალლაჰისა
محمد رسول الله	მუჰამედი წინასწარმეტყველი ალლაჰისა
الا مام المستعصر	იმამი მუსთასიმ
بالله امير المومنين	ბილლაჰი მბრძანებელი მორწმუნეთა“

ჩარჩოს გარეთ სეგმენტებში: سنه اثنين وابعين وستمايه في წელსა ექვსას ორმოცდა ორსა (= 1244/1245 წ.)

№ 11 ქეიქავუს II D. 23; P. 2,95

Av. კვადრატულ წერტილოვან ჩარჩოში:

السلطان الا عظم	„სულტანი უმაღლესი
ظل الله في العالم	ჩრდილი ალლაჰისა ქვეყნად
غزالدنيا و الدين	ღაზ ედ-დუნია ვე ედ-დინ
كيكاوس بن كيخسرو	ქეიქავუს ძე ქაიხოსროსი“

ჩარჩოს გარეთ სეგმენტებში: ضرب هذا الدرهم بقونية იჭედა ესე დირჰემი კონიას. გარშემო წერტილოვანი რკალი.

Rv. კვადრატულ წერტილოვან ჩარჩოში:

لا اله الا الله	„არა არს ღმერთი გარდა ალლაჰისა
محمد رسول الله	მუჰამადი მისი წინასწარმეტყველი
المستعصم امام الا	იმამი მუსთასიმ
بالله امير المومنين	ბილლაჰი მბრძანებელი მორწმუნეთა“

ჩარჩოს გარეთ სეგმენტებში: اربعين و ستمايه اربع سنه წელსა ექვსას ორმოცდა [ოთხსა?] (=1246/1247 წ.)

გარშემო წერტილოვანი რკალი.

№ 12 ამავე პირისა D. 22; P. 2,11

Av. იგივე, რაც № 11

Rv. იგივე, რაც № 11, მხოლოდ თარიღის ერთეული სრულიად გაურკვეველია.

№ 13 ამავე პირისა. D. 23; P. 2,51

Av. იგივე, რაც № 11

Rv. იგივე, რაც № 11, მხოლოდ თარიღის ერთეულის დამწერლობა: ا

№ 14 ამავე პირისა D. 23; P. 2,93

Av. იგივე, რაც № 11

Rv. იგივე, რაც № 11. თარიღი გამოხატულია ასე: سوا

№ 15 ამავე პირისა D. 23; P. 2,87

Av. ცენტრში წარწერა, რაც № 11. არეზე ორი ვარსკვლავი. ჩარჩოს გარეთ სეგმენტებში: بسيواس ضرب هذاالدرهم „იჭედა ესე დირჰემი სივასს“

Rv. ცენტრალური წარწერა იგივე, რაც № 11. ჩარჩოს გარეთ ზევითა სეგმენტში სამი ვარსკვლავი – შუალა მოზრდილი, აქეთ-იქით მომცრო. დანარჩენი სეგმენტებში: سوا سرا سنه თარიღი თითქოს 646 წლად (=1248/1249 წ.)

უნდა მივიჩნიოთ.

№ 16 ქეიქავუს II, ყილიჯ-არსლან IV და ქეიკუბად II

D 21; P 2,97

Av.	السلطين الاعظم	„სულტნები უმაღლესნი
	عزالدنيا و الدين كيكاوس	ღაზ ედ-დუნია ვე ედ-დინ ქეიქავუს
	وركن الدنيا و الدين قلج ارسلان	და რუქნ ედ-დუნია ვე-ედ-დინ ყილიჯ-არსლან
	و علا الدنيا و الدين كيقباد	და ალა ედ-დუნია ვე ედ-დინ ქეიკუბად
	بنو كيخسرو براهين امير المومنين	ძენი ქეიხოსროსი მოადგილენი მორწმუნეთა მბრძანებლისა“

ზევით ჩანს ორნამენტის ნაწილი.

Rv.	لا اله الا الله	„არა არს ღმერთი გარდა ალლაჰისა
	محمد رسول الله الا مام	მუჰამედი წინასწარმეტყველი ალლაჰისა იმამ
	المستعصم بالله امير المو	მუსთასიმ ბილლაჰი მბრძანებელი
	منين	მორწმუნეთა“
	ضرب بقونيه سنه .... ستمايه	იჭედა კონიას წელსა ექვსას...

ზევით ხაზი და ვარსკვლავი ორ წერტილს შუა.

№ 17 ამავე პირებისა. D. 21; P. 2,62

Av. იგივე, რაც № 16

Rv. იგივე, რაც № 16, მხოლოდ ბოლოში:

ضرب بقونیه سنه ... اربعین و ستمایه იჭედა კონიას წელსა ექვსას ორმოცდა. . .

№ 18 ამავე პირებისა. D. 22; P. 2,65

Av. იგივე, რაც № 16

Rv. იგივე, რაც № 16, მხოლოდ ბოლოში:

ضرب بسیواس سبع و اربعین و ستمایه იჭედა სივასს წელსა ექვსას ორმოცდა შვიდს (ან ცხრას). წარწერის ზევით ორნამენტი.

№ 19 ამავე პირებისა. D. 23; P. 2,70

Av. იგივე, რაც № 16

Rv. იგივე, რაც № 16

№ 20 ამავე პირებისა. D. 20; P. 2,45

Av. იგივე, რაც № 16

Rv. იგივე, რაც № 16, მხოლოდ ბოლოში ზარაფხანის ადგილი ვერ ირკვევა. თარიღიდან გარკვევით ჩანს ასეულები ستمایه ექვსასი, ათეულები არ ჩანს, ხოლო ერთეული გამოსახულია არა სიტყვით, არამედ ციფრით V ე. ი. 7. ამის მიხედვით თარიღი 647 წ. (=1249/1250 წ.) უნდა იყოს.

№ 21 ყილიჯ-არსლან IV. D. 23; P. 2,79

Av. ფიგუროვან ჩარჩოში: მარჯვნივ მიმავალი მხედარი, რომელიც ორივე ხელით იზიდავს მშვილდს. მარცხნივ მცირე ნახევარწრე. ცხენის ფეხებს შუა ექვსქიმიანი როზეტი, ხოლო წინ წერტილი. ჩარჩოს გარეთ ირგვლივ:

السلطان الاعظم رکن الدنیا و الدین قلج ارسلان بن کیخسرو قسیم امیر المومنین

სულტანი უმაღლესი რუქნ ედ-დუნია ვე-ედ-დინ, ყილიჯ-არსლან ძე ქეიხოსროსი მორწმუნეთა მბრძანებლის მოდგმისა“.

გარშემო წერტილოვანი რკალი.

Rv. ორმაგ წერტილოვან ჩარჩოში, რომელთაგან გარეთა ხაზოვანია, ხოლო შიგნითა წერტილოვანი:

الامام	„იმამი
المستعصم بالله	მუსთასიმ ბილლაჰი
امیر المومنین	მბრძანებელი მორწმუნეთა“

ჩარჩოს გარეთ ირგვლივ: ضرب هذاالدرهم بسیواس فی سنه ست و اربعین و ستمایه

იჭედა ესე დირჰემი სივასს წელსა ექვსას ორმოცდაექვსსა. (=1248/1249 წ.)[7] არეზე გაბნეულია რამდენიმე წერტილი და ნიშნები:

[7] მარსდენი (op. cit. გვ. 105) ამგვარ მონეტას 656 წლით ათარიღებს, მაგრამ ჩვენს ცალზე გარკვეულად ჩანს 646 წელი. მარკოვის კატალოგითაც ამ ტიპის მონეტები ყილიჯ-არსლან IV-ეს თავის პირველ მეფობაში, სახელდობრ 646 წ. უჭრია. იხ. Инвентарный каталог мусульманск. монет Эрмитажа. გვ. 385.

II მონღოლთა ბატონობის დროინდელი ფულები.

ა). ჩინგიზიდი მანგუ ყაანი ჰ. 649-658 = 1251-1260

ხეობის განძში მანგუს სახელით მოჭრილი ფული, როგორც აღნიშნული იყო, 94 ცალია, ყველა ერთიდაიმავე ტიპისა, სახელდობრ იმ ტიპისა, რომელიც რამდენიმე წლის განმავლობაში იჭრებოდა თბილისის ზარაფხანაში. თბილისის სახელის ამოკითხვა მოხერხდა მხოლოდ 48 ცალზე. დანარჩენებზე, მათი გაცვეთის ან სხვა მიზეზის გამო ზარაფხანის ადგილი ვერ ირკვევა. მთლიანი თარიღი შერჩენილია მხოლოდ 21 ცალზე. ამათ შორის უადრესი დათარიღებულია 650 წლით, უგვიანესი 659 წლით. საკმაოდ დიდ რაოდენობაზედ, სახელდობრ 31 ცალზე თარიღი სულ არა ჩანს, 11 ცალზე იგი ნაწილობრივ ჩანს. 30 ცალზე მოხერხდა მხოლოდ თვის გამორკვევა. 1 ცალი გაუწმენდავადაა დატოვებული, ამიტომ მის შესახებ არაფრის თქმა არ შეიძლება. ქვემოდ მოყვანილ აღწერილობაში მონეტები განლაგებულია თარიღის მიხედვით, ხოლო თუ თარიღს თვეც ახლავს, დაცული იქნება თვეების თანმიმდევრობაც.[8]

№ 22 D. 24; P. 2,61

Av. კვადრატულ წერტილოვან ჩარჩოში:

قا اكككا مونكا „მანგუ ყა

ان الا عظم ანი უმაღლესი

العادل სამართლიანი“

ცენტრში თამღა[9]. ჩარჩოს გარეთ სეგმენტებში: هذا الدرهم „...ესე დირჰემი...“

გარშემო წერტილოვანი რკალი.

Rv. კვადრატულ წერტილოვან ჩარჩოში:

١ لا اله الا „არა არს ღმერთი გარდა

الله و حده ალლაჰისა მხოლოისა

له شريك لا არ ჰყავს მას თანაგამზრახი“

ცენტრში იგივე თამღა. ჩარჩოს გარეთ სეგმენტებში:

ستة و خمسين سنه წელსა ექვსას ორმოცდა ათსა...

№ 23 D. 23; P. 2,80

Av. იგივე, რაც № 22. ცენტრში თამღის ნაცვლად თხზული ორნამენტი, ასეთივე მარცხენა ქვედა კუთხეში ჩარჩოს გარეთ სეგმენტებში:

ضرب ... هم بتفليس იჭედა. . . . . [დირ] ჰემი თბილისს.

Rv. იგივე. რაც № 22. ცენტრში თამღის ნაცვლად ორნამენტი.

№ 24 D. 24; P. 2,82

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب تفليس هذاالدرهم იჭედა თბილისს ესე დირჰემი.

Rv. იგივე. არეზე ვარსკვლავი. ჩარჩოს გარეთ:

في رجب سنه ثلث خمسين وستمايه რეჯებს (მეშვიდე თვეა) წელსა ექვსას ორმოცდაცამეტს (=1255/1256 წ.).

---

[8] ეს ფულები გორის მუზეუმის კატალოგში აღრიცხულია № $\frac{6-40}{1-103}$.

[9] მანგუ ყაანის ამ მონეტებზე აღნიშნული თამღა იმთავიდანვე სიქაზეა ამოჭრილი.

№ 25 D. 23; P. 2,38

Av. იგივე. ცენტრში თამღა

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. ჩარჩოს გარეთ:

شوال سنه ثلاث خمسين و ستمايه — შეววალს (მეათე თვეა) წელსა ექვსას ორმოცდაცამეტს.

№ 26 D. 22; P. 2,06

Av. იგივე. ცენტრში თამღა.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. ჩარჩოს გარეთ:

صفر سنه ست خمسين — სეფერს (მეორე თვეა) [ექვსას] ორმოცდათექვსმეტს (=1258 წ.)

№ 27 D. 23; P. 2,64

Av. იგივე: ცენტრში თამღა. ჩარჩოს გარეთ სეგმენტებში:

بتفليس ... هذا الدرهم — თბილისს ესე დირჰემი.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. ჩარჩოს გარეთ:

ربيع الا خر سنه ست خمسين ستمايه — რები ულ-ახირს (მეოთხე თვეა) წელსა ექვსას ორმოცდათექვსმეტს.

№ 28 D. 23; P. 2,50

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში:

الدرهم تفليس — ...დირჰემი თბილისს.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

شعبان سنه ست خمسـ مايه — შააბანს (მერვე თვეა) წელსა ექვსას ორმოცდათექვსმეტს.

№ 29 D. 23; P. 2,74

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში:

ضرب ... الدرهم بتفليس — იჭედა...დირჰემი თბილისს.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

رمضان سنهست خمسين و ستمايه — რამაზანს (მეცხრე თვეა) წელსა ექვსას ორმოცდათექვსმეტს.

№ 30 D. 24; P. 2,73

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში:

ضرب هذاالدرهم بتفليس — იჭედა ესე დირჰემი თბილისს.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა, გაცვეთილი. სეგმენტებში:

سنه ست خمسين وستمايه — წელსა ექვსას ორმოცდათექვსმეტს.

№ 31 D. 23; P. 2,65

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში:

ضرب هذا الدرهم بتفليس — „იჭედა ესე დირჰემი თბილისს“

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

سنه ست خمسين و ستمايه — იჭედა წელსა ექვსას ორმოცდათექვსმეტს.

№ 32 D. 22; P. 2,77

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილოვანი ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ ერთ-ერთ სეგმენტში იკითხება:

ربيع الا ول „რები ულ-ეველ“ (მესამე თვეა).

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. ჩარჩოს გარეთ:

ربيع الا ول سنه سبع خمسين რები ულ-ეველს წელსა [ექვსას] ორმოცდაჩვიდმეტს (=1258/1259 წ.)

№ 33 D. 23; P. 2,74

Av. იგივე. ცენტრში და მარჯვენა ზედა კუთხეში თხზული ორნამენტები. სეგმენტებში:

هذا الدرهم بمدينه تفليس „...ესე დირჰემი ქალაქსა თბილისს“

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

جمدى الا خرسنه تسع خمسين ستمايه ჯუმადი ულ-ახირს (მეექვსე თვეა) წელსა ექვსას ორმოცდაცხრამეტსა (= 1260/1261)[10].

№ 34 D. 24; P. 2,77

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში:

ضرب هذا الدرهم بتفليس იჭედა ესე დირჰემი თბილისს

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

رمضان سنه سبع ... ستمايه რამაზანს (მეცხრე თვეა) წელსა ექვსას [ორმოცდა] ჩვიდმეტს

№ 35 D. 23; P. 2,81

Av. იგივე, რაც № 34

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

ذى القعده سنه سبع خمسين وستمايه ძულ-კაადეს (მეთერთმეტე თვეა) წელსა ექვსას ორმოცდაჩვიდმეტს.

№ 36 D. 23; P. 2,74

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში:

ضرب ... الدرهم بتفليس იჭედა...დირჰემი თბილისს

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

سنه سبع خمسـ و ... مـ ... ...წელსა [ექვსას ორმოცდა] ჩვიდმეტს.

№ 37 D. 24; P. 2,52

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში:

...الدرهم بتفليس ...დირჰემი თბილისს.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

... سنه سبع خمسين ستمايه ...წელსა ექვსას ორმოცდაჩვიდმეტს.

№ 38 D. 23; P. 2,76

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი. მარჯვენა ზედა კუთხეში ექვსქიმიანი როზეტი. სეგმენტებში:

ضرب هلا الدرهم ... تفليس იჭედა ესე დირჰემი...თბილისს.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

...سنه سبع خمسين و ستمايه ...წელსა ექვსას ორმოცდაჩვიდმეტს.

---

[10] ხელნაწერში აღნიშნულია 657 წელი, რაც მექანიკური შეცდომაა (რედ.).

№ 39 D. 22; P. 2,71

Av. იგივე. ცენტრში სოლ ომონის ბეჭედი. სეგმენტებში:

ضرب ... هم تفليس იჭედა... [დირ] ჰემი თბილისს.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

سنه سبع خمسين و ستماية ...წელსა ექვსას ორმოცდაჩვიდმეტს.

№ 40 D. 22; P. 2,80

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში:

هذا الدرهم تفليس ...ესე დირჰემი თბილისს

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

سنه سبع خمسين و ستماية... ...წელსა ექვსას ორმოცდაჩვიდმეტს.

№ 41 D. 23; P. 2,82

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში:

ضرب هذا... ...იჭედა ესე...

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

سبع خمسين و ست.... ...ექვსას ორმოცდაჩვიდმეტს.

№ 42 D. 32; P. 2,69

Av. იგივე. ცენტრში და მარჯვენა ზედა კუთხეში თხზული ორნამენტი. სეგმენტებში:

ضرب هذا ... تفليس იჭედა ესე ... თბილისს.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

سنه تسع خمسين... წელსა [ექვსას] ორმოცდაცხრამეტს (=1260/1261 წ.).

№ 43 D. 23; P. 2,81

Av. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში:

ضرب هذاالدرهم بتفليس იჭედა ესე დირჰემი თბილისს.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

شعبان .... خمسين و ستماية შააბანს (მერვე თვეა) [წელსა] ექვსას ორმოცდაათ.

№ 44 D. 22; P. 2,45

Av. იგივე. ცენტრში და მარჯვენა ზედა კუთხეში თხზული ორნამენტები. ერთ სეგმენტში ირკვევა:

لدرهم დირჰემი.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

شعبان ... خمسين و ستماية შააბანს ... ექვსას ორმოცდაათ.

№ 45 D. 23; P. 2,69

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი. მარჯვენა ზედა კუთხეში ექვსქიმიანი როზეტი. სეგმენტებში:

ضرب هذا الدرهم ... იჭედა ესე დირჰემი...

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

ذى القعده ... خمسين و ستماية ძ-ულ-კაადე ექვსას ორმოცდაათ.

№ 46 D. 22; P. 2,75 გაცვეთილია

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი. მარჯვენა ზედა კუთხეში ვარსკვლავი. სეგმენტებში:

ضرب هذا ... تفليس იჭედა ესე . . . . თბილისს.

Rv. იგივე. ცენტრში ოდნავ ჩანს თამღა. სეგმენტებში:

وخمسين و ستماية... ...ექვსას ორმოცდაათ...

№ 47 D. 23; P. 2,75

Av. იგივე. ცენტრში და მარჯვენა ზედა კუთხეში თხზული ორნამენტები. ერთ სეგმენტში ირკვევა:

الدرهم დირჰემი.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

... خمسين و مايتا ექვსას ორმოცდაათ...

№ 48 D. 23; P. 2,71

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში:

... ضرب هذا იჭედა ესე...

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

ضرب ... خمسين و مايتا იჭედა ექვსას ორმოცდაათ...

№ 49 D. 23; P. 2,90

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. კიდეები გაცვეთილი

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. კიდეები გაცვეთილი. ირკვევა ერთ სეგმენტში:

خمسين ორმოცდაათი.

№ 50 D. 22; P. 2,87

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში:

ضرب ... درهم ... „იჭედა... დირჰემი...“

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

جمدى الاول سنه سبع... ჯუმადი-ულ-ევველს (მეხუთე თვეა) წელსა... შვიდსა.

№ 51 D. 23; P. 2,77

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში:

درهم بتفليس ...დირჰემი თბილისს.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

رمضان سنه سبع რამაზანს წელსა ...შვიდსა.

№ 52 D. 22; P. 2,81

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი. მარჯვენა ზედა კუთხეში ექვსქიმიანი როზეტი. სეგმენტებში: გაურკვეველი სიტყვები.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

ربيع الاول سنه تسع ... مايتا რები-ულ-ევველს (მესამე თვეა) წელსა ექვსას...ცხრას.

№ 53 D. 22; P. 2,78

Av. იგივე. ცენტრში და მარცხენა ქვედა კუთხეში ორნამენტები. მარჯვენა ზედა კუთხეში ვარსკვლავი. სეგმენტებში:

ضرب هذا .... تفليس იჭედა ესე თბილისს.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

... ستين و مايتا ექვსას სამოც..“[11]

---

[11] თარიღის ასეთი წაკითხვა საეჭვოა. შეად. გვ. 17, სადაც წერია, რომ მანგუ ყაანის სახელით მოჭრილი უგვიანესი მონეტა განძში თარიღდება 659 წლით, თუმცა გამორიცხული არც ეს თარიღია: მანგუ ყანი გარდაიცვალა ჰიჯრის 658 წელს, მაგრამ თბილისში მისი სახელით მონეტები იჭრებოდა 658 წელსაც და სრულიად შესაძლებელია 660-შიც მოეჭრათ. (რედ.).

№ 54 D. 24; P. 2,78

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი. სეგმენტებში:

ضرب ... تفليس იჭედა ... თბილისს.

Rv. იგივე. სეგმენტებში:

في صفر ... و ستماية სეფერს... ექვსას...

№ 55 D. 22; P. 2,79

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში:

ضرب هذا ... იჭედა ესე...

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

صفر ... ستماية სეფერს... ...ექვსას...

№ 56 D. 22; P. 2,70

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში:

ضرب ... الدرهم تفليس იჭედა... დირჰემი თბილისს.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

ربيع الاول რები-ულ-ეველს... დანარჩენი გაურკვეველი.

№ 57 D. 24; P. 2,72

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში:

ضرب ... الدرهم تفليس იჭედა... დირჰემი თბილისს.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღ ა. სეგმენტებში:

ربيع الاول „რები-ულ-ეველ... დანარჩენი გაურკვეველი

№ 58 D. 23; P. 2,77

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში გადასული წარწერები, მხოლოდ ერთში ირკვევა الدرهم დირჰემი.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. ერთ სეგმენტში:

ربيع الاول რები-ულ-ეველ

მეორეში: ستماية ექვსას.

დანარჩენები წარხოცილი.

№ 59 D. 23; P. 2,79

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი. მარჯვენა ზედა კუთხეში ექვსქიმიანი როზეტი. სეგმენტებში:

ضرب هذا ... تفليس იჭედა ესე...თბილისს.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

ربيع الاول خرسنه ...ستماية რები-ულ-ახირს (მეოთხე თვეა) წელსა . . . . ექვსას. . . .

№ 60 D. 23; P. 2,75

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში:

تفليس... الدرهم თბილისს დირჰემი.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

ربيع الاخر ...ماي რები-ულ-ახირს... [ექვს]ს....

№ 61 D. 23; P. 2,80

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში:

تفليس الدرهم ... დირჰემი თბილისს.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

ربيع الاخرسنه რები-ულ-ახირს წელსა ...

№ 62 D. 22; P. 2,79

Av. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში გაურკვეველი წარწერები.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

ربيع الاخرسنه რები-ულ-ახირს წელსა...

№ 63 D. 23; P. 2,75

Av. იგივე. ცენტრში როზეტი და ყვავილი. სეგმენტში:

ربيع الا ... რები-ულ-ალა... დანარჩენები გაცვეთილი.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. ერთ სეგმენტში:

ربيع الا რები-ულ-ალა... დანარჩენები გაურკვეველი

№ 64 D. 24; P. 2,71

Av. იგივე. ცენრტში როზეტი და ყვავილი. სეგმენტებში გაურკვეველი წარწერები.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. ერთ სეგმენტში:

ربيع الا ... რები-ულ-ალა... დანარჩენები გაურკვეველი

№ 65 D. 22; P. 2,86

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში:

تفليس هذاالدرهم ...ესე დირჰემი თბილისს.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

ستماية ... الا جمادى ჯუმადი-ულ-ალა ... და ექვსას...

№ 66 D. 24; P. 2,74

Av. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

تفليس سيلفة თბილისი (წალმა დაუკულმა), დანარჩენი გაურკვეველი

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

رجب سنه რეჯებს წელსა..., დანარჩენი გაურკვეველი.

№ 67 D. 25/23; P. 2,67

Av. იგივე. გაცვეთილი. ერთ სეგმენტში ირკვევა:

تفليس თბილისი

Rv. იგივე. გაცვეთილი. ერთ სეგმენტში ჩანს

رجب რეჯებს

№ 68 D. 22; P. 2,73

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი, მარჯვენა ზედა კუთხეში როზეტი. ერთ ორნამენტში ირკვევა:

ضرب هذا .... იჭედა ესე... დანარჩენები გაურკვეველი.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. ერთ სეგმენტში ჩანს:

رجب რეჯებს. დანარჩენი გაურკვეველი.

№ 69 D. 22; P. 2,84

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში ჩანს:

ضرب هذا ... تفليس იჭედა ესე ... თბილისს.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში ირკვევა:

شعبان ... خمسين შააბანს ... ორმოცდაათ...

№ 70 D. 24; P. 2,81

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში:

هذا.... تفليس ...ესე ... თბილისს

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

شعبان سنه შააბანს წელსა...

№ 71 D. 23; P. 2,70

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი. სეგმენტებში:

ضرب تفليس هذا იჭედა თბილისს ესე...

Rv. იგივე. სეგმენტებში ირკვევა:

شوال سنه შევალს წელსა...

№ 72 D. 23; P. 2,70

Av. გამრუდებული სიქა. ცენტრი გაცვეთილი. სეგმენტებში გაურკვეველი წარწერები.

Rv. გამრუდებული სიქა. ცენტრში ჩანს თამღის ბოლო. სეგმენტებში გაურკვეველი წარწერები.

№ 73 D. 23; P. 2,70

Av. იგივე, რაც № 22. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში:

ضرب...تفليس იჭედა ... თბილისს.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

شعبان سنه შააბანი წელსა...

№ 74 D. 22; P. 2,71

Av. იგივე. ცენტრში როზეტი და ყვავილი. სეგმენტებში გაურკვეველი წარწერები.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. ერთ სეგმენტში:

شعبان შააბანი. დანარჩენები გაურკვეველი.

№ 75 D. 22; P. 2,76

Av. იგივე. ცენტრში და მარჯვენა ზედა კუთხეში თხზული ორნამენტები. ერთ-ერთ სეგმენტში ირკვევა: ... ضرب هذا იჭედა ესე...

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში ირკვევა:

شعبان خمسين ستمايه შააბანს ... ექვსასორმოცდაათ...

№ 76 D. 22; P. 2,72

Av. იგივე.ცენტრში და მარჯვენა ზედა კუთხეში თხზული ორნამენტები. სეგმენტებში:

بمدينه الدرهم ...დირჰემი ქალაქსა...

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში:

دهر (!) رمضان وستمايه ... რამაზანს ... ექვსას ...

№ 77 D. 23; P. 2,48

Av. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებშ ი გაურკვეველი წარწერები.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტების წარწერებიდან ასე თუ ისე ირკვევა მხოლოდ
رمضان რამაზან

№ 78 D. 24; P. 2,75

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი. ერთ-ერთ სეგმენტში ირკვევა: ضرب იჭედა

Rv. იგივე. უთამღო. ერთ-ერთ სეგმენტში: شوال შევალი

№ 79 D. 22; P. 2,71

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. ერთ-ერთ სეგმენტში: الدرهم დირჰემი.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. ერთ-ერთ სეგმენტში: شوال შევალი

№ 80 D. 23; P. 2,65

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი. მარჯვენა ზედა კუთხეში ექვსქიმიანი როზეტი. სეგმენტებში:
هذاالدرهم ... ესე დირჰემი...

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. ერთ-ერთ სეგმენტში: هدعالقى ძულ-კაადე.

№ 81 D. 23; P. 2,73

Av. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში გაურკვეველი წარწერები.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. ერთ-ერთ სეგმენტში: هدعالقى ძულ-კაადე.

№ 82 D. 23; P. 2,78

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი. მარჯვენა ზედა კუთხეში ექვსქიმიანი როზეტი. სეგმენტები გაცვეთილი.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. ერთ-ერთ სეგმენტში: هدعالقى ძულ-კაადე.

№ 83 D. 23; P. 2,71

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. ერთ-ერთ სეგმენტში: ضرب იჭედა.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. ერთ-ერთ სეგმენტში: هجالحى ძულ-ჰიჯე.

№ 84 D. 23; P. 2,670

Av. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში: ضرب ... بتفليس იჭედა ... თბილისს.

Rv. იგივე ცენტრში თამღა. სეგმენტებში: خمسين و ستمايه ... ექვსასორმოცდაათ ...

№ 85 D. 24; P. 2,78

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში: ضرب ... تفليس იჭედა ... თბილისს.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში: ستمايه سين(خ)... ...ექვსასორმოცდაათ...

№ 86 D. 23; P. 2,78

Av. იგივე ცენტრში ორნამენტი. მარჯვენა ზედა კუთხეში ექვსქიმიანი როზეტი. ერთ-ერთ სეგმენტ-
ში: بمدينه ქალაქსა.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში: خمسين و ستمايه ...ექვსასორმოცდაათ...

№ 87 D. 22/21; P. 2,74

Av. იგივე. ცენტრში და მარჯვენა ზედა კუთხეში თხზული ორნამენტები. სეგმენტებში:
ضرب هذا ... تفليس იჭედა ესე. . . თბილისს

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. ერთ-ერთ სეგმენტში: ستمايه و და ექვსას.

№ 88 D. 22; P. 2,77

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი. სეგმენტებში: تفليس ... هذا ... ...ესე თბილისს
Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. უკანასკნელი სტრიქონის ქვეშ ვარსკვლავი. ერთ-ერთ სეგმენტში:
سنه წელსა.

№ 89 D. 23/22; P. 2,77

Av. იგივე, ცენტრში და მარჯვენა ზედა კუთხეში თხზული ორნამენტები. სეგმენტებში:
تفليس بمدينه ... ქალაქსა თბილისს.
Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში: جمادى ... وستماية ჯუმადი...და ექვსას...

№ 90 D. 24; P. 2,75

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი. ერთ-ერთ სეგმენტში: تفليس თბილისს
Rv. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი. ერთ-ერთ სეგმენტში: خمسين ორმოცდაათი.

№ 91 D. 24; P. 2,81

Av. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში: تفليس ... رهم ... ضرب იჭედა ... დირჰემი ... თბილისს.
Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში: ستماية ... سنه الحجه ذى ძულ-ჰიჯჯეს წელსა ... ექვსას ...

№ 92 D. 22; P. 2,71

Av. იგივე. ცენტრში და მარჯვენა ზედა კუთხეში თხზული ორნამენტები. სეგმენტებში:
تفليس بمدينه ... هذا ... ესე ... ქალაქსა თბილისს.
Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში: ستماية ... سبع سنه წელსა ექვსას ... შვიდი

№ 93 D. 23/22; P. 2,65

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი. მარჯვენა ზედა კუთხეში ექვსქიმიანი როზეტი. სეგმენტებში:
تفليس بمدينه الدرهم ... დირჰემი ქალაქსა თბილისს.
Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში გაცვეთილი წარწერები.

№ 94 D. 24/23; P. 2,79

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი. სეგმენტებში გაცვეთილი წარწერები.
Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში გაურკვეველი წარწერები.

№ 95 D. 23; P. 2,81

Av. იგივე. ცენტრში როზეტი. ერთ-ერთ სეგმენტში: تفليس თბილისს
Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტები გაცვეთილი

№ 96 D. 22; P. 2,70

Av. იგივე. ცენტრი გაცვეთილი. სეგმენტებში გაურკვეველი წარწერები.
Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში გაურკვეველი წარწერები

№ 97 D. 24; P. 2,77

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი. ერთ სეგმენტში: لا إله
მეორეში: تفليس თბილისი?
მესამეში: ضرب იჭედა.
Rv. იგივე უთამღო. ერთ-ერთ სეგმენტში დამახინჯებული სიტყვა, ალბათ, თვის სახელი, დანარჩენები გაცვეთილი.

№ 98 D. 24/23; P. 2,65

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი. სეგმენტებში გაურკვეველი წარწერები.
Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში გაურკვეველი წარწერები.

№ 99 D. 23; P. 2,71

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი. მარჯვენა ზედა კუთხეში ექვსქიმიანი როზეტი. სეგმენტებში გაურკვეველი წარწერები.
Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. ერთ-ერთ სეგმენტში: ستمایه ექვსას. დანარჩენი გაცვეთილი.

№ 100 D. 22; P. 2,85

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი. მარჯვენა ზედა კუთხეში ვარსკვლავი. სეგმენტები გაცვეთილი.
Rv. იგივე. ცენტრში თამღა და ვარსკვლავი. ერთი ვარსკვლავიც უკანასკნელი სტრიქონის ქვეშ.
ერთ სეგმენტში: مح , მეორეში: ستمایه ექვსასი.

№ 101 D. 22/21; P. 2,71

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი. მარჯვენა ზედა კუთხეში ექვსქიმიანი როზეტი.
ერთ სეგმენტში: الدرهم დირჰემი. დანარჩენები არ ჩანს.
Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. ერთ სეგმენტში: وستمایه და ექვსას. დანარჩენები არ ჩანს.

№ 102 D. 22; P. 1,86, უხეშად შესრულებული

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში გაურკვეველი წარწერები.
Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში გაურკვეველი წარწერები.

№ 103 D. 23; P. 2,79

Av. იგივე. ცენტრში როზეტი და ყვავილი. ერთ სეგმენტში გაურკვეველი წარწერა. დანარჩენები არ ჩანს.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში გაურკვეველი წარწერები.

№ 104 D. 24; P. 2,64

Av. იგივე. ცენტრში როზეტი და ყვავილი. სეგმენტებში გაურკვეველი წარწერები.
Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტები გაცვეთილი.

№ 105 D. 23; P. 2,76

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში: ضرب هذا იჭედა ესე...
Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. ერთ-ერთ სეგმენტში: وستمایه და ექვსას.
დანარჩენებში არა ჩანს რა.

№ 106 D. 24; P. 2,70

Av. იგივე. ცენტრში როზეტი და ყვავილი. ერთ-ერთ სეგმენტში: سبع შვიდი. დანარჩენები გაცვეთილი.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტები გაცვეთილი.

№ 107 D. 23; P. 2,50

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი, მარჯვენა ზედა კუთხეში ექვსქიმიანი როზეტი. ერთ-ერთ სეგმენტში: الدرهم დირჰემი. დანარჩენები გაცვეთილი.
Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. ერთ-ერთ სეგმენტში هذه القدی ძულ-კაადე. დანარჩენები გაცვეთილი.

№ 108 D. 22; P. 2,67

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. სეგმენტებში: هذاالدرهم ... ესე დირჰემი.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. ერთ სეგმენტში: ست سنه წელსა ექვსსა. დანარჩენები არ ჩანს.

№ 109 D. 24; P. 2,69

Av. იგივე. ცენტრში თამღა. ერთ-ერთ სეგმენტში უკულმა: ضرب იჭედა. დანარჩენებში გაურკვეველი წარწერები.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. ერთ სეგმენტში თითქოს: شعبا შააბანი, მეორეში: خمسين ორმოცდაათ. დანარჩენები გაცვეთილი.

№ 110 D. 23; P. 2,77

Av. იგივე. ცენტრში თამღა. მარცხენა ქვედა კუთხეში ორნამენტი. ერთ სეგმენტში: ضرب იჭედა, მეორეში: سا . დანარჩენი გაცვეთილი.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. ერთ სეგმენტში: خمسين ორმოცდაათ. დანარჩენებში არ ჩანს.

№ 111 D. 23; P. 2,79

Av. იგივე. ცენტრში და მარჯვენა ზედა კუთხეში თხზული ორნამენტი. ერთ სეგმენტში: هذا ესე. დანარჩენები არ ჩანს.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. ერთ სეგმენტში: وستماية ... და ექვსას... . დანარჩენები არ ჩანს.

№ 112 D. 24; P. 2,67

Av. იგივე. ცენტრში თამღა. მარცხენა ქვედა კუთხეში ორნამენტი. სეგმენტებში გაურკვეველი წარწერები.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტებში: ست و خمسين ... ექვსასორმოცდაათი...

№ 113 D. 24; P. 2,59

Av. იგივე. ცენტრში თამღა. მარცხენა ქვედა კუთხეში ორნამენტი. ერთ სეგმენტში: سالدر .
მეორეში უკულმა: ضرب იჭედა. დანარჩენები გაცვეთილი.

Rv. იგივე. ცენტრში თამღა. სეგმენტები გაცვეთილი.

№ 114 D. 21; P. 2,73

Av. იგივე. ცენტრში სოლომონის ბეჭედი. მარჯვენა ზედა და მარცხენა ქვედა კუთხეებში ვარსკვლავი. სეგმენტებში: ضرب الدرهم იჭედა დირჰემი.

Rv. არა აქვს – აღბეჭდილია უკულმა ავერსის სიქა.

№ 115 D. 23/21; P. 2,73

დატოვებულია განზრახ გაუწმენდავად. ტიპი იგივე. ავერსზე ირკვევა „თბილისი“.

ბ. ყაანური დირჰემები

ასეთები ხეობის განძში მრავალრიცხოვანია.[12] სულ ყაანური დირჰემები რიცხვით 147 ცალია. ესენი ორი სახისანი არიან. განირჩევა ეს ორი სახე როგორც გარეგანი ნიშნებით, ისე ქრონოლოგიურადაც. ორივე იჭრებოდა თბილისში, პირველი სახისა ჰიჯრის 660-663 წ. (= 1261-1264 წ.), მეორე სახისა 663-678 წ. (=1264-1280 წ.). ჩვენს განძში პირველი სახისაა 139 ცალი, მეორესი 8 ცალი.

პირველი სახის ყაანურები:

№ 116 D. 21; P. 2,86

Av. ერთმანეთზე დადებული, ორი მოგრძო, მომრგვალებულ კუთხეებიანი ოთკუთხედი ორმაგი, ერთმანეთში გადაწნული გვერდებით, წარმოქმნის ორ სამკუთხედს. ოთკუთხედების ორმაგ გვერდებს შუა ჩამწკრივებულია წერტილები. ცენტრში შექმნილ ექვსკუთხედ არეზე მოთავსებულია:

قاان	ყაანი
العادل	სამართლიანი

პირველსა და მეორე სტრიქონს შუა მცირე ორნამენტი – ხვეული.

Rv. ოთხუბიან ფიგუროვან ორმაგ ჩარჩოში, რომელთაგან ერთი ხაზოვანია და მეორე წერტილოვანი, მოთავსებულია სიმბოლო:

لا اله ا	არა არს ღმერთი
لا الله و خدلا	გარდა ალლაჰისა მხოლოისა
شريك له	არა ჰყავს მას თანაგამზრახი.

პირველსა და მეორე სტრიქონს შუა ორნამენტი ორ ექვსქიმიან როზეტს შორის.

ჩარჩოს გარეთ ირგვლივ: [جم] دى الا ول سنه ستين و ستمايه

ჯუმადი-ულ-ეველს წელსა ექვსას სამოცსა (= 1261/1262 წ.).

გარშემო წერტილოვანი რკალი.

№ 117 D. 21; P. 2,76

Av. იგივე. სტრიქონებს შუა თხზული ორნამენტი.

Rv. იგივე. როზეტი მხოლოდ მარჯვნივ. ჩარჩოს გარეთ:

سنه ستين وسـ... წელსა ექვსას სამოცდა ექვსსა (=1267/1268 წ.).

№ 118 D. 22/21; P. 2,86

Av. იგივე. ცენტრში თხზული ორნამენტი.

Rv. იგივე. სტრიქონებს შორის მცენარეული ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ ირგვლივ:

شعبان سنه حد وستين و ستمايه შააბანი(?) წელსა ექვსას სამოცდა ერთსა (=1262/1263 წ.).

№ 119 D. 21; P. 2,81

Av. იგივე. ცენტრი გაცვეთილი

Rv. იგივე. როზეტი მხოლოდ მარჯვნივ. ჩარჩოს გარეთ:

شعبان سنه حد وستين შააბანს წელსა [ექვსას]სამოცდა ერთსა.

№ 120 D. 21; P. 2,84

Av. იგივე. ცენტრი გაცვეთილი

Rv. იგივე. როზეტი მხოლოდ მარჯვნივ. ჩარჩოს გარეთ:

شعبان سنه حد و ستين შააბანს წელსა [ექვსას]სამოცდა ერთსა.

---

[12] გორის მუზეუმის ინვენტარში ეს ფულები ზოგადად აღნიშნულია №№ 104-249, ერთი ცალი ყაანური ჩათვლილი იყო სხვა კატეგორიაში. გაწმენდამ გამოამჟღავნა ამ ცალის სახე.

№ 121 D. 21; P. 2,88

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.
Rv. იგივე. როზეტი მხოლოდ მარჯვნივ. ჩარჩოს გარეთ:
نتين و احد هنه رمضان რამაზანს წელსა [ექვსას]სამოცდა ერთსა.

№ 122 D. 21; P. 2,80

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.
Rv. იგივე. როზეტი მხოლოდ მარჯვნივ. ჩარჩოს გარეთ:
... نتين و احد رمضان سيلف ضرب იჭედა რამაზანს წელსა [ექვსას]სამოცდა ერთსა.

№ 123 D. 22/21; P. 2,80

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი.
Rv. იგივე. სტრიქონებს შორის მხოლოდ ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ:
نتين وحد هنه هذه القعدة ذى ძულ-კაადეს წელსა [ექვსას]სამოცდა ერთსა.

№ 124 D. 20; P. 2,80

Av. იგივე. ცენტრში თხზული ორნამენტი.
Rv. იგივე. როზეტი მხოლოდ მარჯვნივ. ჩარჩოს გარეთ:
س و احد هنه هجة الحجة ذى هيتماوس ძულ-ჰიჯეს წელსა [ექვსასსამოცდა] ერთსა.

№ 125 D. 21; P. 2,77

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი.
Rv. იგივე. როზეტი მხოლოდ მარჯვნივ. ჩარჩოს გარეთ:
هيتماس و نتين و احد ...ضرب ... იჭედა ... ... ექვსასსამოცდა ერთსა.

№ 126 D. 20; P. 2,87

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.
Rv. იგივე. სტრიქონებს შუა მხოლოდ ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ:
هيتماوس نتين و حد ... ... ექვსასსამოცდა ერთსა.

№ 127 D. 21; P. 2,75

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი.
Rv. იგივე. სტრიქონებს შუა მხოლოდ ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ:
هيتماوس نتين و حد هنه წელსა ექვსასსამოცდა ერთსა.

№ 128 D. 21; P. 2,75

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი.
Rv. იგივე. სტრიქონებს შუა მხოლოდ ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ:
هيتماس و نتين و حد هنه ...წელსა ექვსასსამოცდა ერთსა.

№ 129 D. 21; P. 2,75

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.
Rv. იგივე. როზეტი მარჯვნივ. ჩარჩოს გარეთ:
هيتماس و نتين و احد ... ... წელსა ექვსასსამოცდა ერთსა.

№ 130 D. 21/20; P. 2,81

Av. იგივე. ცენტრში მოგრძო ორნამენტი

Rv. იგივე. სტრიქონებს შუა მხოლოდ ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ:

سنه حد و ستين... ... წელსა [ექვსას]სამოცდა ერთსა.

№ 131 D. 22/21; P. 2,83

Av. იგივე. ცენტრში თხზული ორნამენტი.

Rv. იგივე. როზეტი მხოლოდ ორნამენტის მარჯვნივ. ჩარჩოს გარეთ:

سنه حد و ستين ... წელსა [ექვსას]სამოცდა ერთსა.

№ 132 D. 20; P. 2,84

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი

Rv. იგივე. როზეტი მხოლოდ ორნამენტის მარჯვნივ. ჩარჩოს გარეთ:

سنه حد و ستين ... წელსა [ექვსას]სამოცდა ერთსა.

№ 133 D. 22/21; P. 2,96

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი

Rv. იგივე. როზეტი მხოლოდ ორნამენტის მარჯვნივ. ჩარჩოს გარეთ:

سنه احد و ستين و مئة წელსა ექვსასსამოცდა ერთსა.

№ 134 D. 20; P. 2,78

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი–ხვეული

Rv. იგივე. როზეტი მხოლოდ ორნამენტის მარჯვნივ. ჩარჩოს გარეთ:

سنه احد و ... წელსა [ექვსასსამოცდა]ერთსა.

№ 135 D. 20; P. 2,62

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი–ხვეული

Rv. იგივე. როზეტი მხოლოდ ორნამენტის მარჯვნივ. ჩარჩოს გარეთ:

سنه احد و ستين و مئة წელსა ექვსასსამოცდა ერთსა.

№ 136 D. 20; P. 2,86

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი

Rv. იგივე. სტრიქონებს შუა ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ:

سنه احد و ستين წელსა [ექვსას]სამოცდა ერთსა.

№ 137 D. 20; P. 2,76

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი-ხვეული

Rv. იგივე. როზეტი მხოლოდ ორნამენტის მარჯვნივ. ჩარჩოს გარეთ:

... احد و ستين و ... წელსა [ექვსას]სამოცდა ერთსა.

№ 138 D. 21/20; P. 2,82

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი

Rv. იგივე. როზეტი ორნამენტის მარჯვნივ. ჩარჩოს გარეთ:

تفليس رمضان سنه اثنين و ستين თბილისს რამაზანს წელსა [ექვსას]სამოცდა ორსა (=1263/1264 წ.).

№ 139 D. 20; P. 2,80

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი–ხვეული

Rv. იგივე. როზეტი ორნამენტის მარჯვნივ. ჩარჩოს გარეთ:

اثنين و ستين و ستمايه ...ექვსასსამოცდა ორსა.

№ 140 D. 21/20; P. 2,76

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი

Rv. იგივე. როზეტი ორნამენტის მარჯვნივ. ჩარჩოს გარეთ:

سنه اثنين و ستين წელსა [ექვსას]სამოცდა ორსა.

№ 141 D. 20; P. 2,85

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი–ხვეული

Rv. იგივე. როზეტი ორნამენტის მარჯვნივ. ჩარჩოს გარეთ:

ثلث و ستين و سـ ე. ი. ექვსასსამოცდასამსა ? წ.

№ 142 D. 22; P. 2,83

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი–ხვეული

Rv. იგივე. ორნამენტის აქეთ-იქით როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب تفليس جمدى الا خر ... ستين و ستمايه

იჭედა თბილისს ჯუმადი-ულ-ახირს... წელსა ექვსასსამოც...

№ 143 D. 22/21; P. 2,75

Av. იგივე. ცენტრში თხზული ორნამენტი

Rv. იგივე. სტრიქონებს შუა ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب تفليس ذى القعده ... وستين و ستمايه

იჭედა თბილისს ძ-ულ-კაადე... ექვსასსამოც.

№ 144 D. 22; P. 2,77

Av. იგივე. ცენტრში თხზული ორნამენტი.

Rv. იგივე. მარჯვნივ თხზული ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب تفليس ... ستين و ستمايه იჭედა თბილისს... ექვსასსამოც....

№ 145 D. 23/22; P. 2,82

Av. იგივე. ცენტრში თხზული ორნამენტი. ჩანს ორჯელნაკრავი სიქის კვალი.

Rv. იგივე. ორჯელნაკრავი სიქის კვალი. გარეთ:

ضرب تفليس ... و ستمايه იჭედა თბილისს. . . .და ექვსას....

№ 146 D. 21; P. 2,81

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი – ხვეული.

Rv. იგივე. სტრიქონებს შუა ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب تفليس ... ستمايه იჭედა თბილისს...ექვსას.

№ 147 D. 21; P. 2,83

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი – ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضـ رب تفليس .... و ستين و ستمايه იჭედა თბილისს. . . . ექვსასსამოც...

№ 148 D. 21; P. 2,93

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი – ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის აქეთ და იქით როზეტები. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب تفليس ... ستين و ستماي იჭედა თბილისს... ექვსასსამოც...

№ 149 D. 19; P. 2,41

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი – ხვეული.

Rv. იგივე. სტრიქონებს შუა მხოლოდ ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب تფ...و ستماي იჭედა თბ... და ექვსას....

№ 150 D. 21; P. 2,74

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი – ხვეული

Rv. იგივე. სტრიქონებს შუა მხოლოდ ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب تف.. سنه ستماي იჭედა თბ... წელსა ექვსას...

№ 151 D. 20; P. 2,70

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. სტრიქონებს შუა მხოლოდ ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب ... وستين و ستماي ... იჭედა... ექვსასსამოც...

№ 152 D. 20; P. 2,77

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი

Rv. იგივე. სტრიქონებს შუა მხოლოდ ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ:

وستين و س ... და ექვსას სამოც და...

№ 153 D. 21; P. 2,68

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. სტრიქონებს შუა მხოლოდ ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب ...و ستين و ستماي იჭედა ... ექვსას სამოც და...

№ 154 D. 19; P. 2,76

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი – ხვეული.

Rv. იგივე. სტრიქონებს შუა ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ستين و ستماي... ...ექვსას სამოც და...

№ 155 D. 19; P. 2,79

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი – ხვეული

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

وستين و ستماي... ექვსას სამოც და...

№ 156 D. 22; P. 2,72

Av. იგივე. ცენტრში თხზული ორნამენტი.

Rv. იგივე. სტრიქონებს შუა მხოლოდ ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ:

وستماي ...ექვსას და..

№ 157 D. 20; P. 2,72

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

... وستين و ثمانية ... ექვსას და სამოც და...

№ 158 D. 20/21; P. 2,82

Av. იგივე. ცენტრში თხზული ორნამენტი.

Rv. იგივე. სტრიქონებს შუა მხოლოდ ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ მკრთალად:

... ستين و ثمانية ضرب تفليس იჭედა თბილისს...ექვსას და სამოც...

№ 159 D. 21/20; P. 2,76

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი – ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

... سنه الاول ربيع وثمانية რები-ულ-ეველ წელსა ... ექვსას და...

№ 160 D. 21; P. 2,72

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი – ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის აქეთ და იქით როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

سنه خر الا ربيع تفليس ضرب იჭედა თბილისს რები-ულ-ახირს წელსა ...

№ 161 D. 21; P. 2,77

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი – ხვეული

Rv. იგივე. სტრიქონებს შუა მხოლოდ ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ:

الا ولى جمدى تفليس ضرب იჭედა თბილისს ჯუმადი-ულ-ეველ ....

№ 162 D. 22/21; P. 2,79

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი – ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის აქეთ და იქით როზეტები. ჩარჩოს გარეთ:

ثمانية ... الا ولى جمادى تفليس ضرب იჭედა ჲთბილისს ჯუმადი-ულ-ეველს ... ექვსას...

№ 163 D. 20; P. 2,83

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი – ხვეული

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

... الا ولى سنه ستين و ثمانية ... ევველს წელსა ექვსას სამოც...

№ 164 D. 21; P. 2,79

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი – ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ: ثمانية ...ექვსას

№ 165 D. 21; P. 2,83

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ: ...شعبان შააბანს ...

№ 166 D. 21/20; P. 2,76

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. სტრიქონებს შუა მხოლოდ ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ:

ثمانية و ستين و حد سنه شعبان შააბანს წელსა ექვსას სამოცდა ერთსა.

№ 167 D. 21; P. 2,87

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი

Rv. იგივე. სტრიქონებს შუა მხოლოდ ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب تفليس شعبان იჭედა თბილისს შააბანს...

№ 168 D. 20; P. 2,83

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი – ხვეული

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

سنه شعبان შააბანს წელსა ...

№ 169 D. 21; P. 2,75

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი – ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ გაურკვევლად:

ضرب تفليس شعبان იჭედა თბილისს შააბანს...

№ 170 D. 19; P. 3

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი – ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

...سنه شعبان... ...შააბანს წელსა ...

№ 171 D. 21; P. 2,81

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

... ضرب تفليس رمضان „იჭედა თბილისს რამაზანს...“

№ 172 D. 21/20; P. 2,81

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

...ضرب تفليس رمضان „იჭედა თბილისს რამაზანს...“

№ 173 D. 21; P. 2,78

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. სტრიქონებს შუა მხოლოდ ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب تفليس رمضان „იჭედა თბილისს რამაზანს ...“

№ 174 D. 20; P. 2,80

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب تفليس رمضان „იჭედა თბილისს რამაზანს...“

№ 175 D. 21; P. 2,81

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

سنه رمضان „...რამაზანს წელსა... “

№ 176 D. 21; P. 2,79

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი – ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب تفليس ... و ستماية

„იჭედა თბილისს რამაზანს წელსა .. და ექვსას ...“

№ 177 D. 22; P. 2,76

Av. იგივე. ცენტრში თხზული ორნამენტი.

Rv. იგივე. მარჯვნივ თხზული ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب تفليس شوال سنه იჭედა თბილისს შევალს წელსა ...

№ 178 D. 20; P. 2,78

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ: ...شوال... ...შევალ...

№ 179 D. 21; P. 2,91

Av. იგივე. ცენტრში თხზული ორნამენტი.

Rv. იგივე. სტრიქონებს შუა მხოლოდ ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ: ذى القعدة „...ძ-ულ-კაადე...“

№ 180 D. 21; P. 2,75

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب تفليس ... و ستماية იჭედა თბილისს ... და ექვსას...

№ 181 D. 21; P. 2,87

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب تفليس ... و ستماية „იჭედა თბილისს ... ექვსას ...“

№ 182 D. 21; P. 2,75

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი – ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب تفليس ... و ستماية „იჭედა თბილისს ... ექვსას ...“

№ 183 D. 21; P. 2,77

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი – ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი, მარცხნივ თხზული ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ:

... سنه ... „... წელსა ...“

№ 184 D. 20; P. 2,73

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب ... تفليس იჭედა თბილისს...

№ 185 D. 21/20; P. 2,90

Av. იგივე. ცენტრში მცირე ორნამენტი – ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის აქეთ და იქით როზეტები. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب تفليس وستماية იჭედა თბილისს ... და ექვსას...

№ 186 D. 20; P. 2,75

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب تفليس ... იჭედა თბილისს ...

№ 187 D. 20; P. 2,75

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب تفليس ... იჭედა თბილისს...

№ 188 D. 21/20; P. 2,71

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب تفليس ... იჭედა თბილისს...

№ 189 D. 21; P. 2,83

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب تف ... იჭედა თბ...

№ 190 D. 20; P. 2,82

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب ... ستماية იჭედა ... ექვსას ...

№ 191 D. 20; P. 2,62

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب تف ... იჭედა თბ ...

№ 192 D. 21/20; P. 2,77

Av. იგივე. ცენტრში გაურკვეველი ორნამენტი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب تفليس ... იჭედა თბილისს ...

№ 193 D. 21; P. 2,81

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ضرب تفليس ... იჭედა თბილისს ...

№ 194 D. 21; P. 2,86

Av. ცენტრში ხვეული.
Rv. იგივე. ორნამენტის აქეთ და იქით როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:
ضرب تفليس ... وستماية იჭედა თბილისს ... და ექვსას ...

№ 195 D. 21/20; P. 2,68

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.
Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:
ضرب تفليس سنه იჭედა თბილისს წელსა ...

№ 196 D. 20; P. 2,77

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.
Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:
ضرب تف ... وستماية იჭედა თბ ... და ექვსას ...

№ 197 D. 21; P. 2,61

Av. იგივე. ცენტრში თხზული ორნამენტი.
Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:
ضرب تفليس ... იჭედა თბილისს ...

№ 198 D. 23/21; P. 2,78

Av. იგივე. ცენტრი გაცვეთილი.
Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:
ضرب تفليس ... იჭედა თბილისს ...

№ 199 D. 21; P. 2,81

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.
Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:
ضرب تفليس ... سنه ... იჭედა თბილისს ... წელსა ...

№ 200 D. 19; P. 2,31

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.
Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:
ضرب تفليس ... ستماية იჭედა თბილისს ... ექვსას ...

№ 201 D. 20; P. 2,79

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.
Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:
ضرب تفليس ... و ستماية იჭედა თბილისს ... და ექვსას ...

№ 202 D. 21; P. 2,65

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.
Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ წარწერები ნაწილობრივ გაცვეთილი, ნაწილობრივ წაჭრილი.

№ 203 D. 20; P. 2,86

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ: وستمايه ... „ ... და ექვსას ას... “

№ 204 D. 21/20; P. 2,76

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ: و .. سنه... „...და...წელსა...“

№ 205 D. 19; P. 2,73

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ: ستمايه... „... ექვსას... “

№ 206 D. 20; P. 2,43

Av. იგივე. ცენტრი უორნამენტოდ.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ გაურკვეველი წარწერა.

№ 207 D. 20; P. 2,80

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ: ضرب تف იჭედა თბ...

№ 208 D. 20; P. 2,90

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ გაურკვეველი წარწერა.

№ 209 D. 20; P. 2,77

Av. იგივე. ცენტრი გაცვეთილი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ: ستمايه.... ... ექვსას...

№ 210 D. 20; P. 2,76

Av. იგივე. ცენტრი უორნამენტოდ.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ: و ستمايه ... ...და ექვსას...

№ 211 D. 20; P. 2,80

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

و ستين و ستمايه ... ... ექვსას და სამოცდა ...

№ 212 D. 19; P. 2,87

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ წარწერა არ ჩანს.

№ 213 D. 20; P. 2,85

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ წარწერა ვერ ირკვევა.

№ 214 D. 21; P. 2,74

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.
Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:
ضرب ... و ستماية იჭედა ... ექვსას და ...

№ 215 D. 21/20; P. 2,82

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.
Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:
ضرب تفليس ... و ستماية იჭედა თბილისს ... ექვსას და ...

№ 216 D. 20; P. 2,85

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.
Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ: ستماية ... ... ექვსას ...

№ 217 D. 21/20; P. 2,77

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.
Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ: و ستماية ... ... ექვსას და ...

№ 218 D. 22; P. 2,60

Av. იგივე. ცენტრი დაზიანებული.
Rv. იგივე. უროზეტო. ჩარჩოს გარეთ გაურკვეველი წარწერა.

№ 219 D. 21; P. 2,77

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.
Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ გაურკვეველი წარწერა.

№ 220 D. 20; P. 2,82

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.
Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:
و ستين و ستماية ... ...ექვსას და სამოცდა...

№ 221 D. 20; P. 2,83

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.
Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:
سنه ... ستين و ستماية ...წელს ექვსას და სამოც და...

№ 222 D. 20; P. 2,85

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.
Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ: و ستماية ... ...ექვსას და...

№ 223 D. 21; P. 2,76

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.
Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ: ستماية... ...ექვსას...

№ 224 D. 21; P. 2,70

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.
Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ გაცვეთილია, თითქოს ჩანს როზეტის ქიმები. ჩარჩოს გარეთ:
... سنه اثنين წელსა...ორსა...

№ 225 D. 20; P. 2,67

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ წარწერა არ ჩანს.

№ 226 D. 22; P. 2,76

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. ცენტრში მხოლოდ ორნამენტი უროზეტოდ. ჩარჩოს გარეთ მკრთალად:

...نه حد و ستين و ستمايه იჭედა...წელსა ექვსას სამოცდაერთსა.

№ 227 D. 22; P. 2,75

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ ძლივს ირკვევა:

... حد و ستين... ...სამოცდაერთსა.

№ 228 D. 20; P. 2,74

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ წარწერის მკრთალი ნაშთები.

№ 229 D. 20; P. 2,66

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. კიდეები ჩარჩოს გარეთ მონეტას არა აქვს.

№ 230 D. 21; P. 2,72

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ: و ستمايه ...ექვსას და...

№ 231 D. 22/21; P. 2,74

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. ცენტრში მხოლოდ ორნამენტი უროზეტოდ. ჩარჩოს გარეთ ირკვევა: تفليس თბილისი. დანარჩენი წარწერა მკრთალია და გაურკვეველი.

№ 232 D. 22; P. 2,83

Av. იგივე. ცენტრში თხზული ორნამენტი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ თხზული ორნამენტი. ჩარჩოს გარეთ:

...تف ... سنه ستين و ... ...თბ...წელსა...დასამოც. . . .

№ 233 D. 20; P. 2,86

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ: ... و ستمايه ...ექვსას და ...

№ 234 D. 20; P. 2,77

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ: ... و ستمايه ...ექვსას და...

№ 235 D. 21/20; P. 2,73

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ გაურკვეველი წარწერები.

№ 236 D. 20; P. 2,76

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ: ... و ستماية ...ექვსას და...

№ 237 D. 21; P. 2,77

Av. იგივე. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ: ... و ستين ... ...და სამოცდა...

პირველი სახის ყაანურებს შორის აღმოჩნდა 17 ცალი, რომელთა შესახებ ორიოდე სიტყვის თქმაა საჭირო. იმ წარწერაში, რომელიც მოთავსებულია რევერსის ჩარჩოს გარეთ და უვლის ირგვლივ მონეტის არეს, მოხსენებულ 17 ცალზე აღმოჩნდა სიტყვა, რომლის სწორი გაგება დადგენილი არ არის. ეს სიტყვა მოთავსებულია წარწერის იმ მონაკვეთზე, სადაც აღნიშნულია ხოლმე ზარაფხანის ადგილი. სიტყვა تقليس -ის ნაცვლად აქ სწერია السادس ; ეს სიტყვა არაბულად რიგობითი სახის ციფრს „მეექვსე“-ს აღნიშნავს, მაგრამ რასთან არის იგი დაკავშირებული ან როგორ უნდა გავიგოთ მისი შინაარსი, ჩემთვის ჯერჯერობით გაურკვეველია.

№ 238 D. 20; P. 2,86

Av. იგივე. რაც № 116. ცენტრში ყვავილი.

Rv. იგივე. რაც № 116. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

... محرم السادس მეექვსე მუჰარემს.

№ 239 D. 19; P. 2,80

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

... ول الا جمدى السادس მეექვსე ჯუმადი ულ-ევველ...

№ 240 D. 20; P. 2,81

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

... الا خر ... الساد მეექვსე...ულ-ახირს...

№ 241 D. 20; P. 2,75

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

... الا ول سنه ... ساد მეექვსე...ულ-ევველს წელსა...

№ 242 D. 20; P. 2,86

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

السادس و ستين و ست მეექვსე...ექვსას და სამოცდა...

№ 243 D. 20; P. 2,78

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

السادس ... و ستماية მეექვსე...ექვსას და...

№ 244 D. 21; P. 2,82

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ایستوستین... السادس მეექვსე...ექვსას და სამოც....

№ 245 D. 19; P. 2,80

Av. იგივე. ცენტრში ორნამენტი ვერ ირკვევა.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ایستا ... السادس მეექვსე...ექვსას...

№ 246 D. 20; P. 2,79

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ایستا ... السادس მეექვსე...ექვსას...

№ 247 D. 20; P. 2,84

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ایستا و ... السادس მეექვსე ... ექვსას და ...

№ 248 D. 20; P. 2,80

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ایستا و ... السادس მეექვსე ... ექვსას და ...

№ 249 D. 20; P. 2,79

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ایستا و ... السادس მეექვსე ... ექვსას და ...

№ 250 D. 20; P. 2,77

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ: ... السادس მეექვსე ...

№ 251 D. 21; P. 2,81

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ایستا و ... السادس მეექვსე ... ექვსას და ...

№ 252 D. 19; P. 2,77

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ایستا و ... السادس მეექვსე ... ექვსას ...

№ 253 D. 20; P. 2,74

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ:

ایستا و ... السادس მეექვსე ... ექვსას და ...

№ 254 D. 19; P. 2,71

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.

Rv. იგივე. ორნამენტის მარჯვნივ როზეტი. ჩარჩოს გარეთ მკრთალად: السادس მეექვსე ...

მეორე სახის ყაანური დირჰემები ჩვენს განძში სულ 8 ცალია. ავერსი ამ ჯგუფს იგივე აქვს, როგორიც პირველი სახის ყაანურებს. განსხვავებაა რევერსზე. ცნობები თარიღის შესახებ ამ მონეტებზე ჩარჩოს გარეთ კი არ არის მოთავსებული, არამედ ცენტრში, პირველსა და მეორე სტრიქონებს შუა.

№ 255 D. 21; P. 2,76

Av. იგივე. რაც № 116. ცენტრში ხვეული.

Rv. იმგვარსავე ოთხუბიან ორმაგ ჩარჩოში, როგორც პირველი სახის ყაანურებზეა, მოთავსებულია იგივე ლეგენდა (იხ. № 116). პირველსა და მეორე სტრიქონებს შუა იქ, სადაც პირველი სახის ყაანურ დირჰემზე ორნამენტი და როზეტი იყო, მეორე სახისაზე წვრილი გაკრული ხელით შესრულებული წარწერაა მოთავსებული: ستين وستمايه خمس سنه خر الا ربيع شهر თვესა რაბი-ულ-ახირს წელსა ექვსას სამოცდა ხუთსა (=1266/1267 წ.). ჩარჩოს გარეთ ირგვლივ ორნამენტი და შემდეგ წერტილოვანი რკალი.

№ 256 D. 20; P. 2,81

Av. იგივე. ცენტრში ხვეული.

Rv. იგივე. რაც № 255

№ 257 D. 21/20; P. 2,71

Av. იგივე.

Rv. იგივე.

№ 258 D. 21; P. 2,65

Av. იგივე.

Rv. იგივე. პირველსა და მეორე სტრიქონებს შუა:

ستين وستمايه خمس سنه ول الا جمادى شهر

თვესა ჯუმადი-ულ-ავვალს წელსა ექვსას სამოცდა ხუთსა.

№ 259 D. 21; P. 2,64

Av. იგივე.

Rv. იგივე.

№ 260 D. 21; P. 2,72

Av. იგივე.

Rv. იგივე. სტრიქონებს შუა:

ستين وستمايه خمس سنه خر الا جمدى شهر

თვესა ჯუმად-ულ-ახირს წელსა ექვსას სამოცდა ხუთსა.

№ 261 D. 21; P. 2,72

Av. იგივე.

Rv. იგივე. სტრიქონებს შუა:

ستين وستمايه خمس سنه رجب شهر

თვესა რეჯებს წელსა ექვსას სამოცდა ხუთსა.

№ 262 D. 21; P. 2,71

Av. იგივე.

Rv. იგივე.

ამით ამოიწურება ხეობის განძში შემავალი პირველი და მეორე სახის ყაანური დრამების რიცხვი. დაგვრჩა კიდევ სამი მონეტა. ერთი მათგანი ეკუთვნის საქართველოს მეფეს დავით VII-ეს.

№ 263 D. 24; P. 2,74

Av.	نقوه خدای	„ძალითა ღვთისათა
	بقبال یاد شاهی	ნებით მსოფლიოს მფლობელის
	جهان منکو قاآن	მანგუ ყაანისათა
	سته احد خمس ستمایه	წელსა ექვსას ორმოცდათერთმეტსა(=1253/1254 წ.)“

არეზე ვარსკვლავი და წერტილები. გარშემო წერტილოვანი რკალი.

Rv.	داود ملک	„დავით მეფე
	ابن کیورکی	ძე გიორგისი
	البقرا طی	ბაგრატონიანი“
	تفلیس	თბილისი

რკალი.

მეორე ამ სამ მონეტთაგანი მოჭრილია ტრაპიზონის კეისრის მანუილ I კომნენის მიერ.

№ 264 D. 22; P. 2,99

Av. კეისრის გამოსახულება ძვირფასი ქვებით მოოჭვილ სამეფო სამოსში, პირდაპირ, მთელის ტანით. თავზე ბრტყელი გვირგვინი, რომლის ორი ტოტი, ძვირფასი ქვებით შემკული, სახის აქეთ-იქით ჩამოშვებულია. მარჯვენა ხელში კეისარს უკავია ლაბარი, ლაბარის ბუნზე ოთხი ბურთულა. ბუნის გასწვრივაც ოთხი. მარცხენა ხელში მაფა. მარჯვნივ ზედა კუთხეში ღვთაების მაკურთხეველი ხელი. კეისრის მარცხნივ და მარჯვნივ ვერტიკალურად

M	O	
N	K	
Λ	M	ე. ი. მანუილ კომნენი.

გარშემო წერტილოვანი რკალი.

Rv. მთელის ტანით, პირდაპირ წმ. ევგენი გრძელ ნაკეცებიან სამოსში. თავის ირგვლივ შარავანდი. მარჯვენა ხელში წმინდანს გრძელ ბუნიანი ჯვარი უკავია. ჯვრის ბუნზე და ბუნის მარჯვნივ ოთხ-ოთხი ბურთულა. მარცხენა ხელით იმაგრებს წამოსასხამს. მარცხნივ და მარჯვნივ ბერძნულად:

O	ϵV	
A	Γϵ	
GI	NI	ე. ი. წმინდა ევგენი

გარშემო წერტილოვანი რკალი.

მესამე ცალი ჰალეპოს ეიუბიდის სალაჰ ედ-დინ ჲუსუფისაა. ეს მონეტა ჩანს, იშვიათია. საკავშირო ერმიტაჟის ნუმიზმატიკურ კოლექციაში ამ პირისა მხოლოდ ერთი ცალია, ისიც სპილენძი.[13] ხეობის განძის ცალი მოჭრილია ჰალეპოში. წელი არ ჩანს. ამ მონეტის მომჭრელი სალაჰ ედ-დინ ჲუსუფ ეიუბიდი ამ დინასტიის მესამე წარმომადგენელია და ერთ ხანს, სახელდობრ, 1250-1260 წლებში დამასკოს სულტანადაც ყოფილა.[14]

[13] Марков, Инвентарный каталог мусульм. монет Эрмитажа, გვ. 358.

№ 265 D. 21; P. 2,72

Av. ორმაგ კვადრატულ ჩარჩოში, რომელთაგან შინაგანი ხაზოვანია, ხოლო გარეგანი წერტილოვანი:

الملک الناصر	„ალ-მელიქ ან-ნასირ
صلا الدین	სალაჰ ედ-დინ
یوسف بن محمد	◌უსუფი ძე მუჰამადისა“
ჩარჩოს გარეთ: ضرب بحلب سنه	„იჭედა ჰალეპოს წელსა...

Rv. ასეთსავე ჩარჩოში:

الا مام المستعصم	„იმამი ალ-მუსთაყსიმ
باالله ابواحمد	ბილლაჰ აბუ აჰმედი
امیر المومنین	მორწმუნეთა მბრძანებელი“

მონეტა მოჭრილია ბაღდადის უკანასკნელი ხალიფას მუსთაყსიმ ბილლაჰ აბუ აჰმედის დროს ე.ი. 1242-1258 წლებში. 1258 წ., როგორც ცნობილია, სახალიფო დაიპყრეს მონღოლებმა და მოხსენებული ხალიფაც მოჰკლეს.

1946 წ.
ნოემბერი

[14] Лэн-Пуль, Мусульманские династии. С. Петербург, 1899, გვ. 60

№ 21

№ 24

№ 33

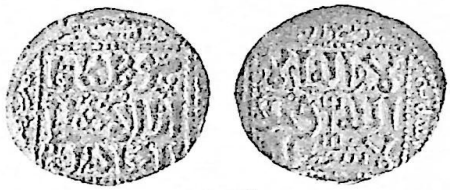

№ 59

№ 66

№ 128

№ 139

№ 251

№ 259

№ 263

№ 264

№ 265

ქოდალას განძი

ნაწილი II

1941 წელს საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტმა ორ წყებად შეიძინა კოლმეურნე გლეხის ი. მოსულიშვილისაგან ილხანების ვერცხლის ფულის განძი, რომელიც შეიცავდა 377 მონეტას.[1] 1948 წლის მაისში ამავე პირმა დამატებით წარმოადგინა კიდევ 120 ვერცხლის მონეტა.[2] ორივე განძი ნაპოვნი იყო სოფ. ქოდალაში (გურჯაანის რ.), ი. მოსულიშვილის ეზოში. მპოვნელის სიტყვით ეს ორი განძი ნაპოვნი იყო სხვადასხვა დროს, მაგრამ ერთნაირ პირობებში – მიწის თხრის დროს. ამ ახალი განძის შესწავლამ ცხადყო, რომ ის ბუნებრივი ნაწილია პირველისა და, საფიქრებელია, მასთან ერთდროულად იქნებოდა აღმოჩენილი, მაგრამ მპოვნელმა რაღაცა მოსაზრებით დამალა ეს გარემოება. პირველ ნაწილთან ერთად განძი 497 მონეტას შეიცავს. სამი მეოთხედი განძისა უკვე შესწავლილი და გამოქვეყნებულია. მეოთხე ნაწილის შესწავლაც, მთლიანი სურათის შესაქმნელად, აუცილებლად საჭიროა.

ქოდალას განძის ეს მეორე ნაწილი მთლიანად ირანის ილხანებს განეკუთვნება და XIII ს-ის ბოლოთი და XIV ს-ის დასაწყისით თარიღდება. ასოცი მონეტიდან ყაზანის (1295–1304 წ.) მოჭრილია 114 ცალი, დანარჩენი ექვსი კი ოლჯაიტუ ხუდაბენდესი (1304–1316 წ.). განძის ამ ნაწილის დიდი უმეტესობა, სახელდობრ 112 ცალი, დირჰემიანებია. მათი წონა ზოგადად ნორმალურია და უდგება ყაზანის სისტემით დირჰემისათვის განკუთვნილ წონას. ესენი იწონიან 2,15 გრამზე ან ცოტა ნაკლებს ან ცოტა მეტს, საშუალოდ 2,12-2,20 გრამამდე. ორ გრამს ვერ აღწევს მხოლოდ 4 ცალი. გარდა დირჰემებისა განძის ამ ნაწილში უფრო დიდი ნომინალებიც, სახელდობრ, ორიანი დირჰემებიც არის. ასეთებია 8 ცალი. მათი წონა 4 გრამზე მეტი – სავსებით ეთანხმება ყაზანის სისტემით ორიანი დირჰემისათვის გათვალისწინებულს. ეს უკანასკნელები ყველა ყაზანისაა. მათ შორის აღსანიშნავია № 5214 (რიგითი № 471) შირაზში მოჭრილი ჰიჯრის 699 წ. (=1299/1300 წ.). თავისი გარეგანი ნიშნებით ეს ცალი საგრძნობლად განირჩევა სხვა ამ ღირებულებიან ექვემპლარებისაგან. აქვე ვათავსებ მის აღწერილობას.

Av. წარწერა ექვს სტრიქონად, რომელთაგან მესამე სტრიქონი არაბულადაა محمد غازان დანარჩენი ხუთი მონღოლურად. მარცხნივ ვერტიკალურად რამდენიმე ტიბეტური ასო. მარჯვნივ გვერდზე: و تسع سنه في მარცხნივ, ტიბეტური ასოების გასწვრივ: ثمانمائة و تسعين ზევით ორნამენტი.

Rv. ხუთუბიან ორმაგ ფიგუროვან ჩარჩოში:

لا اله الا الله	არ არის ღმერთი, გარდა ალაჰისა
محمد	მუჰამედი
رسول الله	წინასწარმეტყველია ალაჰისა

პირველსა და მეორე სტრიქონებს შუა: ايران شير ضرب მარჯვნივ صلى , მარცხნივ عليه , ქვევით وسلم ჩარჩოს გარეთ ირგვლივ ცალკე სექტორებში: ثمانمائة و تسعين و تسع سنه. სექტორში მოთავსებული წარწერის ნაწილების თავსა და ბოლოს სამ-სამი ბურთულით შემკული მცირე ორნამენტი. გარშემო ჯერ ხაზოვანი და შემდეგ წერტილოვანი რკალი. დიამეტრი 27 მმ, წონა 4,33 გ.

კაბინეტის აღმოსავლური ფულების ფონდში მხოლოდ 1 ცალი ანალოგიური მონეტა აღმოჩნდა. ძირითადად ესენი ერთი და იმავე სახისანი არიან, მაგრამ მსგავსებასთან ერთად მათ შორის განსხვავებაც საგრძნობია. ავერსზე განსხვავებული სახის სამკაულებია გაბნეული. რევერსზე სხვაობა უფრო მნიშვნელოვანია. პირველსა და მეორე სტროფონებს შუა მოთავსებულია ორნამენტი, ხოლო

---

[1] ეს განძი გამოქვეყნებულია 1947 წ. : თ. ლომოური, ქოდალას განძი, საქართველოს მუზეუმის მოამბე XIV B, გვ. 127–148.

[2] შეტანილია ნუმიზმატიკის კაბინეტის საინვენტ. დავთარში „განძები“ №№ 5131–5250.

ზარაფხანის აღმნიშვნელი სიტყვები გადატანილია მესამე სტრიქონის ქვეშ. არის განსხვავება სამკაულებშიაც. ეს მონეტა ჰიჯრის 700 წელს (=1300/1301 წ.) მოუჭრიათ. ერთი წლის განმავლობაში ბეჭედი იმდენად გაცვეთილა, რომ მისი შეცვლა საჭირო გამხდარა.

განძის ამ ნაწილში მოხვედრილი ფულები უმთავრესად მონღოლური ფულების სამენოვან ტიპს ეკუთვნიან, ე. ი. მათზე აღნიშნული წარწერები სამ ენაზეა შესრულებული-მონღოლურ, არაბულ და, ნაწილობრივ, ტიბეტურზე. ამგვარია 114 ცალი, ყველა ყაზანის მიერ მოჭრილი. დანარჩენი 6 ცალი, ოლჯაიტუ ყაენისა, ერთენოვანებია, ე. ი. წარწერები მათზე ერთს, სახელდობრ, არაბულს, ენაზეა.

შესწავლის შედეგად გამოირკვა 26 ზარაფხანა, რომლებშიც მოუჭრიათ ამა თუ იმ რაოდენობით 101 მონეტა. დანარჩენი 19 მონეტიდან ორ ცალზე ზარაფხანა აღნიშნული არ არის, 6 ცალი იმდენად გაცვეთილა, რომ ზარაფხანის გამორკვევის საშუალებას არ იძლევა, 11 ცალის ზარაფხანის გარკვევა ვერ მოხერხდა. 26 გამორკვეული ზარაფხანიდან პროდუქციის რაოდენობის მხრივ პირველი ადგილი თბილისს უკავია. აქ მოჭრილია 47 მონეტა, რაც შეადგენს მთელი რაოდენობის 39,2%. მეორე ადგილზე თავრიზია. აქ მოჭრილა 15 მონეტა ანუ 12,5%. დანარჩენი 24 ზარაფხანა წარმოდგენილია 39 მონეტით, ამ რაოდენობიდან სამსუნში მოჭრილა 5 ცალი; ამასიაში, ერზინჯანში, სივასში, სინჯარში – სამ-სამი; ახალციხეში, ნახჭევანში, მეიფარაკანში – ორ-ორი; თითო ცალი გამოსულა ბექბაზარის, ბაზარის, ჰილეს, ხლატის, ირბილის, ბაღდადის, ისპაანის, ჯეზირეს, შირაზის, ჰამადანის, შუსთერის, ქაშანის, რავიას, ნისაბურის, ბარდავის და ანისის ზარაფხანებიდან. ჩამოთვლილი ზარაფხანებიდან აღსანიშნავია საქართველოს მიწა-წყალზე მონღოლების მიერ ახლად დაარსებული ზარაფხანა ახალციხეში, რომლის პროდუქციამ განძის ამ ნაწილშიაც იჩინა თავი (რიგით №№ 457, 458). აქ მოჭრილ ერთ-ერთ მონეტაზე თითქოს თარიღიც ჩანს–699 (=1299/1300). უნდა ითქვას, რომ ახალციხეში მოჭრილი ფული საზოგადოდ დიდ იშვიათობას წარმოადგენს. ქოდალას განძის მეცნიერული ღირებულების ერთ-ერთ მომენტს სწორედ ის გარემოება შეადგენს, რომ მასში შედარებით დიდი რაოდენობით შენახულა ახალციხის ზარაფხანიდან გამოსული ფული. გარდა საქართველოს ამ ორი ქალაქისა, ამიერკავკასიის რამდენიმე სხვა პუნქტიც არის აქ წარმოდგენილი. ასე: ნახჭევანი (რიგითი №№ 459, 460), ბარდავი (რიგ. № 477) და ანისი (რიგ. № 478). ნახჭევანიდან, გარდა დირჰემისა, ორიანი დირჰემიც გვაქვს. დანარჩენი ზარაფხანებიდან უნდა აღინიშნოს რავია (რიგ. № 475), რომელიც აქნობამდე ცნობილი არ ყოფილა. შესაძლებელია, ეს იყოს დამასკოს მახლობლად მდებარე დასახლებული პუნქტი, რომელიც ﻋﺠﻠﻮﻥ-ის სახელით არის ცნობილი.[3] რამდენიმე სიტყვა საჭიროა ითქვას კიდევ ორი ზარაფხანის – ბექბაზარისა (რიგ. № 463) და ამასიას (რიგ. №№ 445-447) შესახებ. ამ ზარაფხანების ფული ქოდალას განძის პირველ ნაწილშიაც არის, მაგრამ მართებულად განმარტებული არ იყო. პირველი გაურკვეველი ზარაფხანების სიაშია მოყოლილი.[4] მეორე – ამასია – განმარტებული იყო აბასიად. შემდგომმა დაკვირვებამ ცხადყო, რომ გაურკვეველი დამწერლობის გამო ქალაქი ამასიას სახელი აბასიად იყო ამოკითხული.[5]

იმ 11 მონეტიდან, რომელთა ზარაფხანის გამორკვევა ვერ მოხერხდა, მინდა შევჩერდე ერთზე. ზარაფხანის აღმნიშვნელი სიტყვა ამ მონეტაზე საკმაოდ მკაფიოდ არის აღბეჭდილი. მიუხედავად ამისა, ამ სიტყვის ამოშიფვრა ვერ შევძელ. ამის გამო საჭიროდ დავინახე ამ მონეტის დაწვრილებით აღწერა იმ იმედით, რომ იქნებ სხვას ვისმეს უფრო გაუღიმოს ბედმა.

---

[3] Lexicon geographicum, ტ. I, 457.

[4] იხ. თ. ლომოური, ქოდალას განძი, საქართველოს სახ.მუზეუმის მოამბე, XIV B. გვ. 145. № 315 და ტაბ. II, 7.

[5] აქვე, გვ. 137 და 145, №№ 301-304, ტაბ. II, 29.

რიგით № 480; კოლექციის № 5215

ორიანი დირჰემი, ნაწილობრივ გაცვეთილი და დაჟეჟილი. მოჭრილია ჰიჯრის 701 წელს (=1301/1302 წ.).

Av. ექვსსტრიქონიანი წარწერა (მეექვე სტრიქონი თითქმის არ ჩანს), რომელთაგან მესამე არაბულადაა შესრულებული غازان محمد (ე. ი. ღაზან მაჰმუდი). დანარჩენი მონღოლურად. მარცხნივ ვერტიკალურად რამდენიმე ტიბეტური ასო. მარჯვნივ, კიდეზე: احد سنه (ე. ი. წელსა პირველსა). მარცხნივ, ტიბეტური ასოების გვერდით, კიდეზე: سبعمايه و (ე. ი. და შვიდასსა). ირგვლივ ხაზოვანი რკალი.

Rv. ხუთუბიან ორმაგ ჩარჩოში მუსულმანური სიმბოლო სამ სტრიქონად. პირველსა და მეორე სტრიქონებ შუა, იქ, სადაც ჩვეულებისამებრ მოსალოდნელი იყო სიტყვა ضرب (ე. ი. იჭედა) და შემდეგ ქალაქის სახელწოდება, ამ მონეტაზე აღბეჭდილია მხოლოდ ...ش. ჩარჩოს გარეთ მოთავსებული წარწერა გაურკვეველია. ირგვლივ ხაზოვანი რკალი.

სწორედ ასე აღნიშნული ზარაფხანა გვხვდება ქოდალას განძის პირველ ნაწილშიაც ერთს დირჰემზე.[6] ის გარემოება, რომ ერთს განძში ორჯელ მოხვედრილა ერთი და იმავე ზარაფხანიდან გამოსული ფული, თანაც ორი სხვადასხვა ნომინალის სახით, მიგვითითებს იმაზედ, რომ ურთიერთობა ამ პუნქტთან შემთხვევითი ხასიათისა არ უნდა ყოფილიყო.

ქოდალას განძის მეორე ნაწილის საერთო მიმოხილვის შემდეგ შესაძლებელია განძის მთლიანი სურათის წარმოდგენაც. განძი, როგორც დავინახეთ, საკმაოდ დიდი მოცულობისაა – შეიცავს 497 მონეტას. ამ რაოდენობიდან ერთი მონეტაა რუმის სელჯუკების სულტნის ქეიხოსრო II-ისა, დანარჩენი კი განეკუთვნება ირანის ილხანებს ყაზანსა და ოლჯაიტუ ყაენებს. ამათგან ყაზანისაა 479 ცალი, ხოლო ოლჯაიტუსი 17 ც. განძის, ასე ვთქვათ, წამყვან ნაწილს, ამრიგად, ყაზანის ფულები წარმოადგენენ. საყურადღებოა განძის ორივე ნაწილის მიხედვით ზარაფხანების შემადგენლობის გამორკვევა. ზარაფხანების შემადგენლობა განძის ორივე ნაწილში და მათი პროდუქციის რაოდენობითი მიმართება ძირითადად კარგად შეესატყვისება ერთი მეორეს. ორივეში პირველი ადგილი თბილისის ზარაფხანას უჭირავს – 114 მონეტა პირველ ნაწილში და 47 მონეტა მეორეში, მთელ განძში 161 ცალი შეადგენს თითქმის 32,4% (დაახლ. 1/3). თბილისის ზარაფხანას თავრიზისა მოსდევს, რომლის მთელი პროდუქცია ქოდალას განძში 61 ცალს ანუ 12,2%-ს უდრის. მესამე ადგილზე ახალციხის და სივასის ზარაფხანები დგას. აქედან გამოსულა ოც-ოცი მონეტა ანუ 4%-ზე ცოტა მეტი. დანარჩენი ზარაფხანები ამაზე ნაკლებ პროდუქციას იძლევიან: სამსუნი 18 ც., ჯეზირე 15 ც., ბაზარი და ნახჭევანი თორმეტ-თორმეტ ცალს, ხლათი 10 ც., ირბილი 9 ც., ბარდავი 8 ც., ბაღდადი, ერზინჯანი და ამასია შვიდ-შვიდ ც., სინჯარი 6 ც., მოსული 5 ც., თოკათი 4 ც., ერზერუმი, ისპაანი, შუსთერი, ჰილე, ანისი, ბექბაზარი სამ-სამ ც., ბიდლისი, მეიფარაკანი, ... ორორი ც., განჯა, სავე, ვასიტი, ابار صر صر [7] არმინია(?), შირაზი, ჰამადანი, ქაშანი, რავია, ნისაბური–თითოც. ზარაფხანა-გაურკვეველი მონეტების საერთო ჯამი 51 ც. უდრის, გაცვეთილისა 20 ც., ზარაფხანა-ალუნიშვნელისა 9 ცალს.

მთლიანი განძის განხილვამ ერთხელ კიდევ გაუსვა ხაზი იმ გარემოებას, თუ რა ადგილი ეჭირა ამ განძში თბილისის ზარაფხანას. ილხანების დროის მრავალრიცხოვან ზარაფხანებში მოჭრილი ფული სწრაფად ვრცელდებოდა მათს ფართე სახელმწიფოში და მოკლე დროში აღწევდა ამ სახელმწიფოს შორეულ კუთხეებს. ამ მხრით ქოდალას განძის ზარაფხანების სია მეტად მეტყველია. აქ ჩვენ ვხვდებით ფულებს საკმაოდ შორეული ზარაფხანებიდან. მაგ. ისპაანიდან, ბაღდადიდან, ვასიტიდან, მოსულიდან და სხვ. საფიქრებელია, რომ თბილისის მონეტებიც მოძრაობის ასეთივე უნარს გამოიჩენდნენ. ცხადია, ფულის ბრუნვა ცალმხრივი არ შეიძლება ყოფილიყო. აღებ-მიცე-

---

[6] იხ. თ. ლომოური, ქოდალას განძი. საქართველოს მუზეუმის მოამბე, XIV B გვ. 146, № 343, ტაბ. II, 21. ტაბულაზე მოცემულ წარწერას აკლია ორი წყვილი სამწერტილი...

[7] განძის გამოქვეყნებულ ნაწილში ამ პუნქტის სახელწოდება შეცდომით იყო დაბეჭდილი. იხ. გვ. 138, 145, 148.

მობას შედეგად ფულის ამოძრავება მოჰყვებოდა, და თბილისის ან ახალციხის მონეტას, შესაძლებელია, ბაღდადში ან მოსულში ამოეყო თავი. ამგვარ მოვლენას სრულიად ბუნებრივი ახსნა მოეპოვება აღებ-მიცემობის თანადროული ხასიათის შესაბამისად. ქოდალას განძი ამ მხრით საგულისხმიერო მონაცემს წარმოადგენს. მასში, როგორც აღნიშნული იყო, თბილისში მოჭრილი ფული მთელი განძის 1/3-ს შეადგენს. როგორც ჩანს ეს ფული, ზარაფხანიდან გამოსვლის შემდეგ მოკლე დროში გამოთიშულა ბრუნვიდან და განძად ქცეულა. აღსანიშნავია ერთი დეტალი: ქოდალას განძის თბილისურ მონეტებს გაცვეთის მინიმალური ნიშნებიც კი არა აქვთ. ფული არ გავრცელებულა საქართველოს მიწა-წყალზედაც კი. ასეთი მდგომარეობა ტიპიურად ვერ ჩაითვლება. პირიქით. საქართველოში მოჭრილი მონღოლური ფულები ჩვეულებრივ ასე ჩქარა არ ამთავრებდნენ თავის სამსახურს. ისინი ფართედ ვრცელდებოდნენ მთელს აღმ. საქართველოში და აღმოსავლეთით და სამხრეთით მდებარე უცხო მხარეებშიაც. ამას არაერთგზის ამტკიცებენ ამ მხარეებში აღმოჩენილი ნუმიზმატიკური განძები.[8] მაშასადამე, ქოდალას განძის შემადგენლობა არა ტიპიურია. რაღაცა, ჩვენთვის უცნობ, გარემოებას შეუჩერებია თბილისის ზარაფხანიდან კუშტად გამოსული ფული გავრცელების პირველ საფეხურებიდანვე. დროის ეს მონაკვეთი არც იმდენად მცირე ყოფილა, რომ ამ ძირითად ბირთვს სხვა ქალაქების ფული არ შერეოდა და არც იმდენად ვრცელი, რომ თბილისში მოჭრილ ფულს მოესწრო დიდ მანძილზე გავრცელება.

1950 წელი

ქოდალას განძის მონეტების სააღრიცხვო სია (გაგრძელება)[9]

A. გამორკვეული ზარაფხანები.

№ რიგ.	№ კოლ.	ყაენი	ზარაფხანა	ნომინალი	ტიპი	თარიღი ჰიჯრით	დიამეტ. მმ-ში	წონა გ-ში
1	2	3	4	5	6	7	8	9
378	5131	ყაზანი	თბილისი	დირჰემი	სამენოვანი	გაურკვ.	22/21	2,05
379	5132	„	„	„	„	698	20	2,08
380	5133	„	„	„	„	698	21	2,15
381	5134	„	„	„	„	გაურკ.	22/20	2,23
382	5135	„	„	„	„	696	21/20	2,08
383	5136	„	„	„	„	6(9)4	22/21	2,21
384	5137	„	„	„	„	გაურკ.	22/21	2,12
385	5138	„	„	„	„	698	20	2,11
386	5139	„	„	„	„	696	22/20	2,10
387	5140	„	„	„	„	გაურკ.	21/20	2,10
388	5141	„	„	„	„	698	20/19	2,16
389	5142	„	„	„	„	698	20	2,18
390	5143	„	„	„	„	გაურკ.	21	2,12
391	5144	„	„	„	„	698	20	2,19
392	5145	„	„	„	„	698	21	2,11
393	5146	„	„	„	„	გაურკ.	21/20	2,23

[8] იხ. Е. А. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и друг. წ. I, ბაქო 1926. № 147, 148, წ. II, ბაქო, 1938. №№ 442, 446, 447, 448, 450, 457, 460, 469, 471. წ. III, ბაქო 1940, №№ 850, 852, 853, 854, 855, 856, 858, 862, 863. წ. IV, ბაქო 1949, №№ 1146, 1147, 1148, 1151, 1152, 1155, 1157, 1158, 1160.

[9] გაგრძელება. დასაწყისი იხ. საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე XIV B. 1947, გვ. 140-146.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
394	5147	ყაზანი	თბილისი	დირჰემი	სამენოვანი	699	21/20	2,16
395	5148	„	„	„	„	698	20	2,18
396	5149	„	„	„	„	გაურკ.	22	2,09
397	5150	„	„	„	„	„	20	2,11
398	5151	„	„	„	„	698	20	2,13
399	5152	„	„	„	„	გაურკ.	20	2,18
400	5153	„	„	„	„	„	22/21	2,10
401	5154	„	„	„	„	„	21/20	2,08
402	5155	„	„	„	„	„	21	2,09
403	5156	„	„	„	„	„	21/20	2,18
404	5157	„	„	„	„	„	22/20	2,08
405	5158	„	„	„	„	694	21/20	2,09
406	5159	„	„	„	„	გაურკ.	20	2,13
407	5160	„	„	„	„	„	22/21	2,06
408	5161	„	„	„	„	„	21	2,13
409	5162	„	„	„	„	„	20	2,09
410	5163	„	„	„	„	„	21	2,08
411	5164	„	„	„	„	„	20	2,11
412	5165	„	„	„	„	698	22/21	2,17
413	5166	„	„	„	„	გაურკ.	22/21	2,05
414	5167	„	„	„	„	„	21/20	2,12
415	5168	„	„	„	„	„	21/20	2,12
416	5169	„	„	„	„	„	22/21	2,06
417	5170	„	„	„	„	698	20	2,13
418	5171	„	„	„	„	გაურკ.	21	2,04
419	5172	„	„	„	„	(69)8	21	2,14
420	5231	„	„	„	„	გაურკ.	22	2,10
421	5245	ოლჯა-იტუ.	„	„	ერთენოვ.	705	21	2,10
422	5246	„	„	„	„	705	21	2,11
423	5247	„	„	„	„	715	23/22	1,93
424	5250	„	„	„	„	715	22/21	2,11
425	5173	ყაზანი	თავრიზი	ორიანი დირჰემი	სამენოვ.	699	25/24	4,23
426	5174	„	„	„	„	700	25	4,25
427	5175	„	„	დირჰემი	„	698	23/22	2,18
428	5176	„	„	„	„	698	21/20	2,13
429	5177	„	„	„	„	გაურკ.	21/19	2,12
430	5178	„	„	„	„	698	21	2,15
431	5179	„	„	„	„	699	21	2,13
432	5180	„	„	„	„	გაურკ.	22/21	2,12
433	5181	„	„	„	„	697 ან 699	20/19	2,10
434	5182	„	„	„	„	გაურკ.	21	2,11
435	5183	„	„	„	„	„	19	2,18
436	5184	„	„	„	„	696	21	2,14
437	5185	„	„	„	„	69...	21	2,13
438	5186	„	„	„	„	გაურკ.	20	2,11
439	5187	„	„	„	„	698	19	2,15

1	2	3	4	5	6	7	8	9
440	5191	ყაზანი	სამსუნი	ორიანი დირჰემი	სამენოვ.	699	23/22	2,18
441	5192	„	„	„	„	გაურკ.	22	2,15
442	5193	„	„	„	„	699	23/21	2,18
443	5232	„	„	„	„	703	23/21	2,17
444	5233	„	„	„	„	გაურკ.	22/21	2,15
445	5188	„	ამასია	„	„	699 ?	23	2,24
446	5189	„	„	„	„	?	23/21	2,20
447	5190	„	„	„	„	?	22/21	2,20
448	5196	„	ერზიჯანი	ორიანი დირჰემი	„	700	25/24	4,17
449	5197	„	„	დირჰემი	„	699	24/22	2,21
450	5244	„	„	„	„	გაურკ.	20	2,01
451	5200	„	სივასი	„	„	„	23/21	2,22
452	5201	„	„	„	„	„	23/22	2,17
453	5237	„	„	„	„	„	22/21	2,19
454	5211	„	სინჯარი	„	„	„	20	2,11
455	5226	„	„	„	„	699	22	2,20
456	5228	„	„	„	„	გაურკ.	22/21	1,64
457	5194	„	ახალციხე	„	„	„	23/22	2,23
458	5195	„	„	„	„	699 ?	23	2,23
459	5198	„	ნახჭევანი	ორიანი დირჰემი	„	გაურკ.	25/24	4,19
460	5199	„	„	დირჰემი	„	„	20/19	2,13
461	5202	„	მეიფარა-კანი	„	„	69.	21/20	2,15
462	5203	„	„	„	„	699	22	2,12
463	5204	„	ბექბაზარი	„	„	699 ?	23/22	2,13
464	5205	„	ბაზარი	„	„	69...	20	2,12
465	5206	„	ჰილე	„	„	გაურკ.	22/21	2,13
466	5207	„	ხლათი	„	„	„	21	2,23
467	5208	„	ირბილი	„	„	699	21/20	2,17
468	5209	„	ბაღდადი	„	„	699	22/21	2,12
469	5210	„	ისპაანი	ორიანი დირჰემი	„	700	25	4,30
470	5212	„	ჯეზირე	დირჰემი	„	698	22/20	2,18
471	5214	„	შირაზი	ორიანი დირჰემი	„	699	27	4,33
472	5216	„	ჰამადანი	დირჰემი	„	69...	22/21	2,17
473	5219	„	შუსთერი	„	„	გაურკ.	23/22	2,16
474	5220	„	ქაშანი	ორიანი დირჰემი	„	702	26	4,26
475	5227	„	რავია	დირჰემი	„	69...	23/22	2,09
476	5230	„	ნისაბური	„	„	698	21	2,19
477	5242	„	ბარდავი	„	„	69...	19	2,22
478	5249	ოლჯაიტუ	ანისი	„	ერთენოვ.	გაურკ.	23/21	2,03

B. გაურკვეველი ზარაფხანები.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
479	5213	ყაზანი	–	დირჰემი	სამენოვ.	699	24/23	2,31
480	5215	„	–	ორიანი დირჰემი	„	701	27	4,28
481	5217	„	–	დირჰემი	„	701	22/21	2,28
482	5218	„	–	„	„	–	22	2,19
483	5221	„	–	„	„	–	25	2,05
484	5222	„	–	„	„	695 ?	26/22	2,17
485	5223	„	–	„	„	699	23/22	1,88
486	5224	„	–	„	„	699	22/21	1,95
487	5229	„	–	„	„	გაურკ.	23/22	2,09
488	5241	„	–	„	„	701	20	2,11
489	5248	ოლჯაიტუ	–	„	ერთენოვ.	გაურკ.	23/22	2,17

C. ზარაფხანა–აღუნიშვნელი.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
490	5234	ყაზანი	–	დირჰემი	სამენოვ.	გაურკვ.	21	2,44
491	5235	„	–	„	„	69...	22/21	2,40

D. გაცვეთილი.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
492	5225	ყაზანი	–	დირჰემი	სამენოვ.	გაურკვ.	23/22	2,24
493	5236	„	–	„	„	„	26/24	2,25
494	5238	„	–	„	„	„	23/22	2,25
495	5239	„	–	„	„	„	23	2,21
496	5240	„	–	„	„	„	21/20	2,11
497	5243	„	–	„	„	697	22/21	2,13

№ 471

№ 458

№ 459

№ 477

№ 475

№ 463

№ 445

№ 480

ა. ცირეთელი

19516./XII

ბატონო გიორგიკაძევ.

ჩვენ, ქუთაისის „ქუთაისპრესის" პარტიული ორგანიზაციის წევრები, ვიმსჯელეთ ჩვენი ქალაქის ისტორიის ნაკლოვანებებზე და ვფიქრობთ, რომ ამ საკითხის გადაწყვეტა ხელს შეუწყობს ქალაქის ისტორიის ობიექტურად შესწავლას.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ქალაქის ისტორიის ნაკლოვანებებიდან ერთ-ერთი ის არის, რომ ქალაქის ისტორიის ძირითადი ეტაპები — ფეოდალური ხანა, ბურჟუაზიული ხანა და სოციალისტური ხანა — ერთმანეთისაგან ხელოვნურად არის გამიჯნული. ამის გამო „ქუთაისის" ისტორიის ფეოდალური ხანა ცალკე არის შესწავლილი, ბურჟუაზიული ხანა ცალკე და სოციალისტური ხანა ცალკე. ამის გამო ქალაქის ისტორიის ერთიანი სურათი არ იქმნება. ამ ნაკლოვანების გამო ქალაქის ისტორიის ზოგიერთ საკითხებზე ერთმანეთის საწინააღმდეგო მოსაზრებები არსებობს.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ქალაქის ისტორიის ნაკლოვანებების გამოსწორების საქმეში დიდ დახმარებას გაუწევდა ქალაქის ისტორიის ცალკე ეტაპების ცალკე შესწავლა. ამ ეტაპების შესწავლის შემდეგ ქალაქის ისტორიის ერთიანი სურათის შედგენა ადვილი იქნება.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ქალაქის ისტორიის ცალკე ეტაპების შესწავლა ხელს შეუწყობს ქალაქის ისტორიის ობიექტურად შესწავლას

უკანასკნელი ილხანების ფული საქართველოში

XIV საუკუნიდან ჩვენამდე მოღწეულია რამდენიმე ქართული იურიდიული ხასიათის ძეგლი, რომლებიც საყურადღებოა არა მარტო სამართლის თვალსაზრისით. ესენია ათაბაგების ბექასი და აღბუღასი „წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოველისავე“ და „ძეგლის დადება“ გიორგი ბრწყინვალისა. ქრონოლოგიურად ბექას სამართალი XIII ს-ის ბოლოს ან XIV ს-ის დასაწყისს უნდა ეკუთვნოდეს, აღბუღასი XIV ს-ის მეორე ნახევრით, ხოლო გიორგი ბრწყინვალისა – ამავე საუკუნის პირველი ნახევრით განისაზღვრებიან.[1] სამივე ეს ძეგლი დიდათ მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავენ ფულის ისტორიის შესახებ საქართველოში დროის გარკვეული მონაკვეთის, სახელდობრ, ერთი საუკუნის მანძილზე.

როგორც აღნიშნული იყო, ეს ძეგლები სამართლის ძეგლებია. შინაარსობრივად ესენი გაანიხილავენ თავისდროინდელი საზოგადოების ვითარებას დანაშაულისათვის სათანადო სასჯელის თვალსაზრისით და წარმოადგენენ ხელისუფლების ორგანოების მიერ დაკანონებულ დადგენილებებს სასჯელის ამათუიმ ზომის შესახებ. ცნობილია, რომ ძველ საქართველოში სასჯელის ერთერთ დიდათ მიღებულ სახეს წარმოადგენდა ფულადი ჯარიმა დაზარალებულის სასარგებლოდ. ამ ჯარიმის გადასახადს „სისხლის დაურვება“ ერქვა. სისხლის დაურვება ხდებოდა იმ ფულის საშუალებით, რომელიც ამ დროს მიმოქცევაში იყო. მოხსენებული ძეგლებიც ამ მხრივ არიან ამჟამად საინტერესო. დასახელებულ სამ ძეგლთაგან უძველესია ბექას სამართალი. ეს საკანონმდებლო ძეგლი ჩვენამდე დამოუკიდებლად არ მოსულა. იგი წინ უძღვის აღბუღას სამართალს. ჩვენთვის საინტერესო საკითხის შესახებ აღბუღას სამართლის შესავალში ვკითხულობთ: „რაჲცა სისხლისა, გერშისა, დასხმისა, ღალატისა და რაჲსა გინდა თეთრისა საურავისა საქმე იყოს, პატრონის პაპის ჩემისაგან [ე. ი. ათაბაგი ბექასაგან, თ. ლ.] განაჩენი ყაზანაური თეთრი იყო“.[2] ამ ნაწყვეტიდან ვგებულობთ, რომ ათაბაგ ბექას თავის სამართალში სისხლის საურავად (საზღაურად) დაუწესებია ყაზანაური თეთრი. ეს იყო მონგოლთა ილხანის ყაზან ყაენის (1295-1304) სისტემით მოჭრილი ვერცხლის ფული ანუ დირჰემი, რომელიც 2,15 გრამს იწონიდა. აღნიშნავს რა ამ გარემოებას, აღბუღა განაგრძობს: „ამა ჟამსა შინა ყაზანაურობა არღარა იყო“, ე. ი. ჩემს დროს ყაზან ყაენის ფული მიმოქცევაში აღარ იყოო. ბექა–აღბუღას შორის წლების მანძილი 50 წელს არ აღემატებოდა. ამ დროის განმავლობაში ყაზანის ფული გამქრალა. ყაზანის სიკვდილის შემდეგ მისი საფინანსო სისტემაც თანდათანობით შეირყა და ძირითადი ერთეულის წონაც შემცირდა. ჯერ ისევ მისი უშუალო მემკვიდრის დროს 1313-1314 წლებში მონეტის წონამ უკვე იწყო შემცირება. 2-3 წლის შემდეგ, გაყაენობისთანავე, აბუსაიდმა გაატარა რეფორმა, რომლის საფუძველზე დირჰემი შემცირდა 1,75 გრამამდე. ამ სისტემით იჭრებოდა მონეტები 1332-1333 წწ-დე, როდესაც კვლავ გატარებული რეფორმის მიხედვით დირჰემის წონა 1,40 გრამამდე დაეშვა. ეს სისტემა მოქმედებაში იყო აბუსაიდის გამგებლობის ბოლომდე. მის შემდეგ არფა ხანის, მუსას და მუჰამედ ხანის დროსაც (1335-1338 წწ.) ამავე წონის ფული იჭრებოდა. თუღა–თემურის დროს სცადეს მეტად რთული სამონეტო სისტემის შემოღება, მაგრამ ამ სისტემამ ფეხი ვერ მოიკიდა. სათი ბეგის, ჯეჰან თემურის და სულეიმანის დროს 1339-1344 წლებში დირჰემის წონამ 1,60 გრამამდე აიწია, მაგრამ უკანასკნელმა ყაენმა ნუშირვანმა იგი კვლავ აბუსაიდის წონამდე, სახელდობრ, 1,40 გრამამდე დასწია.[3]

---

[1] იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. I, ტფ. 1928, გვ. 104-109.
ს. კაკაბაძე, ძეგლის დადება გიორგი ბრწყინვალის მიერ, ტფ. 1913.
ს. კაკაბაძე, სჯულმდებელთა ბექას და აღბუღას ვინაობა, ტფ. 1912.

[2] თ. ჟორდანია, ქრონიკები, წ. II, 1897, გვ. 256.

[3] А. Марков, Каталог Джелаиридских монет, С. Петербург, 1897, გვ. LXXVIII-LXXIX.

ილხანების ფულის ზემოხსენებული დეგრადაცია უნდა ჩაითვალოს უშუალო მიზეზად ყაზანაური დირჰემის ხმარებიდან გამოსვლისა. ამგვარად ბექას დროინდელი სრულწონიანი ფული XIV ს-ის ნახევრისათვის აღარ იყო ხმარებაში. ფულის საჭიროება უნდა ანაზღაურებულიყო იმ ფულით, რომელმაც ამ დროისათვის მოიპოვა სარბიელი. აღბუღასაც მეტი არაფერი დარჩენოდა: თავისი სამართლის ცხოვრებაში გასატარებლად მას თავის თანამედროვე ფულისათვის უნდა მიემართნა, და ჩვენცაო, განაგრძობს აღბუღა თავისი სამართლის შესავალში, „დიდისა მეფისა გიორგის ჟამისა თეთრი გავაჩინეთ – ორიანი ხუთი დანგი წმინდა ვერცხლი – და როგორცა თეთრი იყოს ანგარიშად, იმა წესითა აიღებოდეს"-ო.[4] მაშასადამე: სისხლის დაურვებისათვის XIV ს-ის დასაწყისში ყაზან ყაენის თეთრს ხმარობდნენ, ხოლო ამავე საუკუნის მეორე ნახევარში სისხლის დაურვება გიორგი მეფის ჟამის თეთრით ხდებოდა. რა მდგომარეობა იყო ამ მხრით საქართველოში თვით გიორგი მეფის დროს, ამის შესახებ ცნობას გვაძლევს სამართლის მესამე წყარო „ძეგლის დადება" გიორგი ბრწყინვალისა. აქ, მართალია, განსაზღვრული არ არის, სახელდობრ, რომელი ფულით ხდებოდა სისხლის ანაზღაურება, მაგრამ ამ საკითხის გადაწყვეტა არავითარ სიძნელეს არ უნდა წარმოადგენდეს: თუ XIV ს-ის მეორე ნახევარში აღბუღას სამართლით ეს ფული „დიდის მეფის გიორგის ჟამისა თეთრი" იყო, ეჭვს გარეშეა, თვით ამ მეფის გიორგის დროსაც ესევე ფული იქნებოდა. გამოსარკვევია, რა ფული უნდა ყოფილიყო ეს ფული. ცნობილია ფულის ერთ-ერთ ტერმინად „გიორგაული", რომლითაც რომელიღაც ქართული ფული აღინიშნებოდა. და სწორედ ამ „გიორგაულს" თვლიან გიორგი ბრწყინვალის მიერ მოჭრილ ფულად. ივ. ჯავახიშვილი ამბობს: „გიორგი V ბრწყინვალემ საქართველოს ფინანსებშიც თავის მხრით ცვლილება შეიტანა და ახალი ფული მოაჭრევინა, რომელიც სწრაფად გაბატონდა".[5] ამ ფულს ჰგულისხმობს პატივცემული მეცნიერი, როდესაც ამბობს: „მე-XIV საუკუნის პირველი ნახევრითგან მოყოლებული გიორგი ბრწყინვალის „გიორგაულად" წოდებული თეთრი იხსენიება, როგორც ძეგლის დადებაში, ისევე აღბუღას სამართალში"-ო[6] და შემდეგ: „ამ გიორგი ბრწყინვალის ვერცხლის ფულს ეძახდნენ „გიორგაულს თეთრს".[7] ამ საკითხს დ. კაპანაძეც ეხება: „XIV ს-ის პირველ ნახევარს უნდა მივაკუთვნოთ ვერცხლის ორიგინალური მონეტა, რომელიც ...დიდ იშვიათობას წარმოადგენს, რადგან ჯერჯერობით სულ 2 თუ 3 ცალი არის შემორჩენილი". შემდეგ კაპანაძე ასწერს ამ მონეტას და იძლევა ასეთ დასკვნას: „ძველი წერილობითი საბუთები იუწყებიან, რომ გიორგი ბრწყინვალეს სრულიად თავისებური მონეტა შემოულია, რომლისთვისაც საკუთარი სახელი „გიორგაული" დაურქმევია. ვინაიდან ეს ცნობები ნუმიზმატიკური ფაქტებით დღემდე არ დასტურდებოდა, შესაძლოა, ზემოაღწერილი მონეტა ამ „გიორგაულს" დავუპირისპიროთ".[8]

ამ საკითხში სრული სიზუსტის და შუქის შესატანად საჭიროდ მიმაჩნია აღვნიშნო: არც გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის დადებაში" და არც აღბუღას სამართალში ფულის აღმნიშვნელ ტერმინად „გიორგაული" არ ჩანს. ორივე სჯულმდებელი ვერცხლის ფულის ერთადერთ ტერმინად ხმარობენ „თეთრს." „გიორგაული," როგორც ჯერჯერობით ცნობილი წყაროებიდან ირკვევა, მოხსენებულია XVIII ს-ის პირველ ნახევარში შედგენილ ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნში. იქ, სახელდობრ, ნათქვამია: „პირველს ჟამურს თეთრს გიორგაულს ეძახდენ. ის თურმე საქმობდა სისხლშიაცა და ისრეც: გიორგაული რა ერთიც წონა ყოფილა იმ ძველ წიგნებში სწერია და იმითი იცნობთ. კიდევ ერთი რიგი სხვა თეთრიც ყოფილა, კირმანეულს ეძახდენ".[9] მოჰყავს რა ზემოხსენებული ციტატა, ივ. ჯა-

---

[4] თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 256.

[5] ივ. ჯავახიშვილი, ქართვე ლი ერის ისტორია, წ. III, თბ., 1941, გვ. 271.

[6] ივ. ჯავახიშვილი, ქართულ საფას-საზომთა მცოდნეობა ანუ ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია, ტფ., 1925, გვ. 17.

[7] აქვე, გვ. 21.

[8] დ. კაპანაძე, ქართული ნუმიზმატიკა, თბ., 1950, გვ. 76. ტაბ. IX, № 119.

[9] ვახტანგის სამართლის წიგნი. კარი თეთრისა გარიგებისა, §15. ციტირებულია ივ. ჯავახიშვილის ნუმიზმატიკა-მეტროლოგიის მიხედვით, გვ. 1.

ვახიშვილი ასეთ შეფასებას აძლევს ვახტანგის მიერ შემონახულ ამ ცნობას: „ამ ამონაწერითგანა ჩანს, რომ სახელოვან მეცნიერს–მეფეს ამ დარგში მცირე ცნობები ჰქონია. საფიქრებელია, რომ მთელი ზემომოყვანილი აზრი ჟურულიანთ სასისხლო სიგლის და ათაბაგ აღბუღას წიგნის ცოდნაზე უნდა იყოს დამყარებული. უცნაურია, რომ ვახტანგ მეფეს ქართული ძველი ფულების შესახებ თითქოს სხვა არაფერი სცოდნია“.[10] ჩემთვის ამჟამად საინტერესო ტერმინის შესახებ ვახტანგ VI-ეს ცნობა აღბუღას წიგნის მიხედვით უნდა მიეღო, ვინაიდან ჟურულიანთ სიგელში მხოლოდ კირმანეულებზეა ლაპარაკი. მაგრამ, როგორც აღბუღას წიგნის სათანადო ადგილიდან დავინახეთ, არც აღბუღას წიგნშია ეს ტერმინი ხმარებული. აღბუღა ამბობს: ვინაიდან ჩემს დროს ყაზანაური ფული აღარ იყო, მე „დიდისა მეფისა გიორგის ჟამისა თეთრი გავაჩინე“-ო. სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, მეფის გიორგის დრტის თეთრი შემოვიღე სისხლის საზღაურადაო. აი, ამ გიორგი მეფის დროის ფულისათვის უწოდებია ვახტანგს „გიორგაული“. ჯერჯერობით სხვაგან არსად ეს ტერმინი არ ჩანს. ახლა გადასაწყვეტია საკითხი – შესაძლებელია თუ არა „გიორგაული“ და „გიორგი მეფის ჟამის თეთრი“ გავაიგივოთ? იმ შემთხვევაში, თუ ვახტანგ VI-ეს, როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილი ფიქრობს, გარდა იმ ორი ზევით დასახელებული წყაროსი სხვა რაიმე ჯერჯერობით ჩვენთვის უცნობი წყარო არ გააჩნდა ძველი ქართული ფულის შესახებ, ასეთ გაიგივებას ნიადაგი არა აქვს. აღბუღა, ცხადია, კარგად იქნებოდა გარკვეული ამ საკითხში. ძნელი წარმოსადგენია, რომ მას სამართლის წიგნის ისეთ პასუხსაგებ დებულებაში, როგორიც სისხლის საზღაურის განსაზღვრა იყო, რაიმე ორაზროვანი გამოთქმა ეხმარა და ამით გაუგებრობა გამოეწვია. იმ შემთხვევაში, თუ მას გიორგი ბრწყინვალის ფულზე ექნებოდა ლაპარაკი, ის, აშკარაა, არ დაარქმევდა ამ ფულს გიორგი მეფის დროის (ჟამის) თეთრს, არამედ გარკვეულად გიორგი მეფის თეთრს უწოდებდა. როგორღა გაჩნდა ტერმინი „გიორგაული“? ამისი ახსნა არც ისე ძნელია. ვახტანგ VI-მ აღბუღას სამართალში ამოიკითხა ყაზან ყაენის ფულის სახელწოდება ყაზანაურის ფორმით. მიიღო რა გიორგი მეფის ჟამის თეთრი ამ მეფის მიერ მოჭრილ ფულად, მან სახელისაგან გიორგი აწარმოა, ყაზანაურის ანალოგიით, ტერმინი გიორგაული. ამგვარად, წყაროების განხილვამ და ურთიერთ შედარებამ იმ დასკვნამდე მიგვიყვანა, რომ „გიორგაული“ ე. ი., გიორგი V-ის მიერ მოჭრილი ფული და ის ფული რომელიც აღბუღას სამართალშია მოხსენებული, ერთი და იგივე ფული არ უნდა იყოს.

შევეხოთ ამ საკითხს სხვა მხრითაც. როგორ ტარდებოდა ცხოვრებაში სამართლის მიერ დადგენილი ნორმები? ამ საკითხის გადასაწყვეტად ჩვენს ხელთ არის საკმაოდ მნიშვნელოვანი მასალა – თვით გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის დადება“ და აღბუღას სამართლის ჩვენამდე მოღწეული ნაწილი.

„ძეგლის დადება“, როგორც ცნობილია, შედგენილია გიორგი V-ის მიერ XIV ს-ის პირველ ნახევარში, ვარაუდით 1325-1338 წლებში. სამართლის ამ წიგნის შედგენა გამოუწვევია იმ საგანგებო მდგომარეობას, რომელიც ამ დროს დამყარებულა საქართველოს ერთს ნაწილში – მთიულეთში. წიგნის შესავალში მოთხრობილია თუ რა პირობებმა გამოიწვია ამ ძეგლის წარმოშობა და რა გარემოებაში მოხდა მასზე მუშაობა. მეფე გიორგის თვით მოუვლია მთიულეთი, შეუკრებია საჭირო ცნობები, წამოუყვანია ადგილობრივი თემების ერისთავნი, ჴევის-თავნი, ჴევის-ბერნი და ჰეროვანნი და თბილისში საგანგებო საკანონმდებლო სხდომა მოუწყვია. „დავსვით წმიდა მეუფე და ქართლისა კ˙ზი ეფთვიმი“, ამბობს კანონმდებელი, „და დავსხით ვაზირნი და ეპისკოპოსნი და მოურავნი და გავიგონეთ, რომელ დიდი უსამართლო და მძლავრებულობა ქმნილ იყო ერთმანეთსა ზედა და სისხლის მსუბუქობისათვის ადვილ ჩნდა ჩუენდა ერთმანერთის ღალატად დასხმა და დაქცევა ციხეთა, სიკუდილი, ცოლის წაგურა და უბრალოდ დაგდება მრავალფერნი ულუსობა და ყოველივე სამართალი აღარ იყო ღა ... და აწ ყუელა გავაჩინეთ, რა რიგად ვის რა ეყოს, ერთმანერთის ავი სისხლი დგეს ანუ სხუა სასაქმო რა გინდა იყოს გარდახდეს... ეს განაჩენი დავდევით“. საეკლესიო

[10] აქვე

და სასჯულო საქმეები კათალიკოზმა და ეპისკოპოსებმა მოარიგონო, „ჩუენ [კი] მსოფლიოსა ამისი სისხლი, პატივი (თუ პატიჟი? თ. ლ.) და სასაქმო გაგუიჩენია. დღეისითგან წაღმა ესრეთ იქმნას“-ო.[11] ამას მოსდევს სხვადასხვა სახის დანაშაულობათა ჩამოთვლა და ამათთვის სამართლის მიერ განსაზღვრული სისხლის ღირებულება. ამჟამად ჩვენთვის საინტერესოა სწორედ ეს უკანასკნელი. მოვიყვან რამდენიმე თვალსაჩინო მაგალითს. **ბ** პუნქტი. „განმგებელი თუ ქუეყანამ მოკლას, ერთმან სოფელმან, გინა ერთმან პირმან“ და სხვ., „ექუსი ათასი თეთრი დაიურვოს სისხლთა ფასით“. **ვ** პუნქტის მიხედვით ჴევის-ბერის მოკვლისათვის სხვა სასჯელის გარდა სისხლის ფასი ექვსი ათასი თეთრი დაუურვოს მკვლელმა. **ზ** პუნქტის მიხედვით ესევე ექვსი ათასი თეთრი ღირდა სისხლი ჴევის-ბერის გაუყოფელი სახლის წევრის მკვლელობისათვის. **თ** პუნქტით 3 ათას თეთრად არის შეფასებული ჴევის-ბერის განაყოფი წევრის და მისი გვარის კაცის სისხლი. **იგ** პუნქტით ციხისთავის მოკვლისათვის სამი ათას სუთასი თეთრი უნდა დაურვებოდა. **ლ** პუნქტიდან ვგებულობთ, რომ ყოფილა კატეგორია ადამიანებისა, რომლებსაც სისხლის ფასი 12 ათასი თეთრი ჰქონიათ. ამისთანა ადამიანის ერთი უარზანგობა (ე. ი. სათანადო პატივის დაუდებლობა) 3 ათას თეთრს ფასობდა და ასე შემდგომ.[12]

ამგვარად „ძეგლის დადების“ მიერ განსაზღვრული სისხლის ფასი თეთრის ამათუიმ რაოდენობით იყო გაანგარიშებული. ეს რაოდენობა ხშირად საკმაოდ დიდ თანხას წარმოადგენდა. მაგრამ სრული წარმოდგენა ამ თანხის შესახებ შესაძლებელია ვიქონიოთ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ გვეცოდინება ფულის იმდროინდელი სისტემა და, კერძოდ, თეთრის ღირებულება. აღმოსავლეთ საქართველო ამ დროს მჭიდრო პოლიტიკურ-ეკონომიურ კავშირში იყო სპარსეთის ილხანთა სახელმწიფოსთან. ის გარემოება, რომ ამ ხანის ილხანების ფული მრავლად იპოვება განძების სახით საქართველოს მინა-წყალზე, ცხადად გვიჩვენებს, თუ რა მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ამ ფულს საქართველოს ეკონომიკისათვის. ამაზედვე მიგვითითებს ილხანების მიერ საქართველოსა და ამიერკავკასიაში დაარსებული ზარაფხანები, რომლებიც, როგორც ჩანს, ინტენსიურად მუშაობდნენ და რომელთა პროდუქცია, უწინარეს ყოვლისა, აქვე ვრცელდებოდა.

ილხანთა ფულის ზევით მოყვანილი მოკლე მიმოხილვიდან გამოირკვა, რომ ორმოციოდე წლის განმავლობაში ამ სისტემამ განიცადა რამდენიმე კრიტიკული მომენტი, რომელთა შედეგად ფულის გაჯანსაღება კი არა, პირიქით, მისი თანდათანობითი დაქვეითება იყო. ილხანების ეკონომიკის სფეროში მომწყვდეული აღმოსავლეთ საქართველო ძალაუნებურად ჩათრეული უნდა ყოფილიყო ამ პროცესში, რომლის გამოვლინება მით უფრო მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო, რომ დროის მოხსენებული პერიოდის განმავლობაში საკუთარი ქართული ფულის მოჭრა დიდათ შეფერხებულად და შემცირებულად ჩანს. ჯერ ისევ ყაზან ყაენის სიცოცხლეში, XIII ს-ის დამლევს აღმოსავლეთ საქართველოში, როგორც ჩანს, მცირე რაოდენობით, მაგრამ კარგი ღირსების და წონის ვერცხლის ფული იჭრებოდა ვახტანგ III და დავით VIII სახელით. მოხსენებული ქართველი მეფეები სპილენძის ფულსაც სჭრიდნენ. როგორც ვერცხლის, ისე სპილენძის ფულის ტექნიკა საკმაოდ მაღალ დონეზე იდგა.[13] მიუხედავად ამ დადებითი თვისებებისა, ქართველი მეფეების ფული ვერ დააკმაყოფილებდა თავისი შედარებითი სიმცირის გამო ქვეყნის მოთხოვნილებას. ამ ნაკლს ავსებდა ყაზანისა და ულჯაიტუს მიერ, როგორც ჩანს, დიდის რაოდენობით გამოშვებული ვერცხლის ფული. გარდა იმდროინდელი ნუმიზმატიკური განძების მონაცემებისა ამ გარემოებაზე მიგვითითებს ბექას სამართლის ცნობაც ყაზანაური თეთრის შესახებ, რომელიც აღბუღას სამართალშია დაცული. ვახტანგ III 1308 წ. და დავით VIII 1311 წ. სიკვდილის შემდეგ ქართული ფული აღარ ჩანს. 1314 წ. აღ-

[11] ს. კაკაბაძე, ძეგლის დადება გიორგი ბრწყინვალის მიერ, ტფ., 1913, გვ. 4, 5.
[12] ს. კაკაბაძე, op. cit. გვ. 7, 8, 13.
[13] თ. ლომოური, დავით VII-ის და ვახტანგ III-ის ფულები. საქ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XVB, 1948.

მოსავლეთ საქართველოს სამეფო ტახტზე ასული გიორგი V-ის ფულის საკითხი, როგორც ნათქვამი იყო, ჯერჯერობით გადაწყვეტილად ვერ ჩაითვლება. ეს საეჭვო მონეტებიც ამჟამად სულ 2-3 ცნობილი.[14] როგორც ჩანს, ეს ტიპი იმდენად მცირე რაოდენობით ყოფილა გამოშვებული, რომ ამავე პერიოდის ილხანების ფულის რაოდენობასთან შედარებაც კი შეუძლებელია. და აი აქ იბადება საკითხი: რა სახსრებით უნდა განხორციელებულიყო გიორგი ბრწყინვალის ძეგლის დადებაში განსაზღვრული ნორმები? შესაძლებელი იყო გვეფიქრა, რომ ფულადი გადასახადის ნაცვლად იქნებ სხვა ექვივალენტით ხდებოდა პრაქტიკაში სისხლის დაურვება, მაგრამ უკვე ის ფაქტი, რომ საკანონმდებლო ძეგლში ფულია დასახელებული, ცხად ჰყოფს, რომ კანონმდებელი გულისხმობდა კანონის აღსრულების პირდაპირ შესაძლებლობას. ე. ი. სწორედ იმ ფულადი თანხის გადახდას, რაც სამართალში იყო აღნიშნული. ასევე დგას საკითხი აღბუღას სამართლის მიხედვითაც.

აღბუღას სამართალი XIV ს-ის მეორე ნახევარშია შედგენილი. კანონდებელს თავისი სამართლის შესავალშივე გადაუწყვეტია საკითხი იმის შესახებ, თუ რა ფულით უნდა გადახდილიყო სისხლის ფასი. როგორც ჩანს, ეს საკითხი მაშინაც ძირითადად მიუჩნევიათ და გაუგებრობის თავიდან ასაცილებლად მასში სრული გარკვეულობა შეუტანიათ – ვინაიდან პაპიჩემის დროს მოქმედი ყაზანაური ფული მოისპო, ჩვენ წარჩინებული მეფის გიორგის ჟამის თეთრი შემოვიღეთო. ვიმეორებ: აღბუღამ თავის ამ წინადადებაში სიტყვა „ჟამის“ იმიტომ ჩაურთო, რომ აქ გიორგი მეფის ფულს კი არ ჰგულისხმობდა, არამედ იმ ფულს, რომელიც გიორგი მეფის დროს აღმოსავლეთ საქართველოში მოქმედებდა. აღბუღას სამართალში სისხლის ანაზღაურების სასყიდელი ბევრად უფრო დიდი თანხებით გამოიხატება, ვიდრე ეს „ძეგლის დადებაში“ არის. ასე მაგალითად: პუნქტი 1. „... თუ შერისხდეს ღმერთი ეშმაკისა ბირებითა და მანქანებითა კაცმან კაცი მოჰკლას, დიდებულმან დიდებული... და სისხლი 40000 თეთრი იყოს და თუ ვერ ამოვიდოდეს, გარდაეხვეწოს და მისი მამულის გამოსავლის ნახევარი მესისხლეს აჭამონ“. პ. 2. „და თუ დიდებულმან აზნაური მოჰკლას, ასეთი რომე საპატიოთ პატრონს კარგად ჰყვეს და კარგი იყოს და ანუ ტაძრველი (ტაძრიელი? თ. ლ.) აზნაური იყოს, ციხოსანი, მონასტროსანი და მამული დიდი, მისი სისხლი ოცი ათასი თეთრი იყოს და იგი დაუურვოს“. პ. 3. „თუ მას ქვეშეთი მოკლას, ასეთი, რომე ანუ ჟამისაგან მამული დამცროობოდეს, უციხო, უმონასტრო იყოს, თორმეტი ათასი თეთრი დაუურვოს“. პ. 9. „ქოთლოსნისა და აბჟროსნისა და კარვოსნისა და პატრონთან რომ ხელი აქვნდეს ანუ ჰქონებოდეს, მისი სისხლი თორმეტი ათასი თეთრ[15] იყოს“. პ. 11. გლეხისა სისხლი „ოთხასი თეთრი იყოს, მაგრამ თუ კაცმან კაცსა ასეთი ყმა მოუკლას, რომე პატრონნი იცნობდენ სიკეთეზედა, მისიცა ათასივე თეთრი იყოს“[16] და სხვ.

აღბუღას სამართალი კრიტიკულად შესწავლილი და გამოცემული არ არის, მაგრამ იმ საკითხისათვის, რომელიც ამჟამად დგას, ტექსტის ახლანდელი მდგომარეობაც სარგებლობის შესაძლებლობას იძლევა. როგორც მოტანილი ამონაწერებიდან გამოირკვა, კანონმდებელს საკმაოდ დიდი თანხები აქვს დაწესებული საზღაურად ამათუიმ კატეგორიის დანაშაულისათვის. ეჭვს გარეშეა, დამნაშავეს სისხლი იმ ფულით უნდა დაეურვებინა, რომელიც ამ დროს მიმოქცევაში იყო. ეს ფული კი იყო იმდროინდელი ილხანების ფული, ნაწილობრივ აქვე მოჭრილი, ნაწილობრივ შემოტანილი. ასევე უნდა გადაეჭრა გიორგი ბრწყინვალეს მის წინაშე მდგარი ანალოგიური საკითხი. სხვა გამოსავალი მას არც ექნებოდა. წინააღმდეგ შემთხვევაში მისი სამართალი განუხორციელებელი დარჩებოდა. ახლა მხოლოდ იმის გამორკვევაა საჭირო, სახელდობრ, რომელი ილხანების ფული უნდა ვიგულისხმოთ გიორგის „ძეგლის დადებაში“ და აღბუღას სამართალში.

---

[14] დ. კაპანაძე, ქართული ნუმიზმატიკა, თბ. 1950, გვ. 76.

[15] ტექსტში შეცდომით „სისხლი“ სწერია.

[16] სამართალი აღბუღასი პირველი. ქართული ქრისტომატია. ნაწ. პირველი, ახლად დაბეჭდილი დავით ჩუბინოვისაგან სანკტ-პეტერბურღს 1863 წელსა. გვ. 209, 210.

გიორგი ბრწყინვალის მეფობა, როგორც ცნობილია, ილხანების მფლობელობის დასუსტება–დაკნინების პერიოდს დაემთხვა. აბუსაიდიდან მოყოლებული უკანასკნელი ილხანის ნუშირვანის გაყაენების პირველი წლებით განსაზღვრულ პერიოდში საქართველოს სათავეში გიორგი იდგა. ამავე დროს ხვდება ილხანთა 9 ყაენი, რომლებიც სხვადასხვა რაოდენობის წლებით ერთი მეორის შემდგომ ან რამდენიმე ერთდროულად ეუფლებოდა ილხანების მერყევ ტახტს. თვითეული მათგანი ილხანების ნუმიზმატიკაში თავის კვალს სტოვებდა. მათ მონეტებს ახასიათებს ერთი გარკვეული ნიშანი: წონის შედარებითი სიმცირე. გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის დადება“ შედგენილი უნდა იყოს ვარაუდით XIV ს-ის მეორე მეოთხედში. ამ დროისათვის აბუსაიდის დირჰემმა ორჯელ განიცადა ცვლილება, რამაც ამ ნომინალის წონა 0,75 გრამით შეამცირა. ეს წონა შერჩათ ილხანების დინასტიის შემდგომი წარმომადგენლების დირჰემებსაც ბოლომდე, მოკლე დროის – სულ ხუთიოდე წლის გამოკლებით, როდესაც დირჰემის წონამ ოდნავ აიწია.

თუ ზემონათქვამს გავიხსენებთ, უნდა მივიდეთ იმ დასკვნამდე, რომ სწორედ ეს შემცირებული წონის დირჰემი უნდა ყოფილიყო გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის დადების“ და აღბუღას სამართლის ის თეთრი,[17] რომელიც „საქმობდა სისხლშიაც და ისრეც“. ეს გარემოება განსაზღვრავს აღბუღას სამართლის შედგენის დროს. გიორგი მეფის ჟამის თეთრის მოქმედების პერიოდი ამ ფულის ეკონომიური თვისებების გამო არ შეიძლება ხანგრძლივი ყოფილიყო. ილხანთა დინასტიის აღსასრულის შემდეგ აღარც ამ ფულს ექნებოდა ხანგრძლივი სიცოცხლე: XIV ს-ის სამოციანი წლებიდან, როდესაც ილხანთა ზარაფხანები დაიხურებოდნენ, ფულის ახალ-ახალი მარაგის წყაროც მოისპობოდა. სახელმწიფოში დაგროვილი სახსრებიც თანდათანობით გამოვიდოდა ხმარებიდან, და ათი-თხუთმეტი წლის განმავლობაში გიორგი მეფის ჟამის თეთრი აღმოსავლეთ საქართველოში იმდენად შემცირდებოდა, რომ აღბუღას სამართალში სისხლის დასაურვებლად დანიშნული თანხების გამონახვა არც ისე ადვილი იქნებოდა. აკად. ივ. ჯავახიშვილის სიტყვით „...აღბუღა... ამ მეფის (ე.ი. გიორგი ბრწყინვალის) ახლო მომდევნო თაობის წარმომადგენელი უნდა ყოფილიყო“.[18] ამის მიხედვით შესაძლებელი ხდება აღბუღას სამართლის შედგენის დრო დაზუსტებულ იქნას: XIV ს-ის მეორე ნახევრის ნაცვლად ეს დრო დავიყვანოთ XIV ს-ის მესამე მეოთხედამდე.

დაგვრჩა კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი საკითხის გადაწყვეტა. თავისი შესავლის იმ ნაწილში, რომელშიაც სისხლის დასაურვებელი ფულის რაობას ეხება, აღბუღა ამ ფულის ნიშანდობლივ თვისებებსაც აღნიშნავს: „...დიდისა მეფისა გიორგის ჟამისა თეთრი გავაჩინეთ ორიანი ხუთი დანგი წმინდა ვერცხლი“-ო[19]. აქ მოცემულია 1) წონა იმ ერთეულისა, რომელიც თეთრად იყო წოდებული და 2) მისი ლითონური შემადგენლობა. ამ უკანასკნელის შესახებ ის შეიძლება დავასკვნათ, რომ ვერცხლი კარგი ღირსებისა ყოფილა.

გაცილებით რთულია წონის საკითხი. გამოსარკვევია წონის რა ერთეულია დანგი, რომ ამის მიხედვით აქ მოხსენებული თეთრის წონაც გავიგოთ. დანგი ძირითადად წონის ერთ-ერთი უკნინესი ერთეული იყო და ამავე დროს ფულის ერთეულადაც გამოიყენებოდა. ეს ტერმინი საქართველოში უძველესი დროიდან გვხვდება – ჯერ ისევ სახარების ხანმეტ ქართულ თარგმანში. იგი ცოცხალია XVIII ს-ის დამლევამდე. დანგი, როგორც ფულის ნომინალი, ცალკე არ უნდა არსებულიყო, მაგრამ, ვითარცა წონის ერთეული, შეადგენდა ამათუიმ ნომინალის გარკვეულ ნაწილს. დანგი სპარსული دانگ - ისაგან არის წარმომდგარი. სპარსულში იგი დირჰემის ანუ დრამის ერთ მეოთხედს უდრიდა. საქართველოშიაც დანგი ასევე დრამის ან თეთრის შემადგენელი ნაწილია. ამაზე მიგვითითებს აღბუღას ზემოდმოყვანილი სიტყვები თეთრის შესახებ. მაგრამ ესევე სიტყვები ერთგვარად

---

[17] ვერცხლის ფულის აღმნიშვნელმა ამ ტერმინმა შესცვალა XIV ს-ის პირველ ნახევარში ტერმინი „დრამა“. იხ. ამის შესახებ ივ. ჯავახიშვილის ქართ. საფას. საზომთა მცოდნეობა ანუ ნუმიზმატიკა–მეტროლოგია. ტფ. 1925, გვ. 17.

[18] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. I, ტფ. 1928, გვ. 108.

[19] თ. ჟორდანია, ქრონიკები, წ. II, 256.

აბრკოლებენ იმის გამორკვევას, თუ, სახელდობრ, თეთრის რა ნაწილს შეადგენდა დანგი. აღბუღას მიხედვით თეთრში ყოფილა ორიანი ხუთი დანგი ე. ი. 10 ერთიანი დანგი. სამწუხაროდ, XIV ს-ის სხვა რაიმე საბუთი არ არსებობს ამ საკითხის გამოსარკვევად. ასეთივე მდგომარეობაა ჯერჯერობით მომდევნო საუკუნეების მიმართაც. და მხოლოდ 1787 წლის ერთ ვალის წიგნს შემოუნახავს ცნობა ოთხდანგიანი აბაზის შესახებ.[20] ბექა-აღბუღას სამართლის ხელნაწერი, რომლის თ. ჟორდანიას მიერ გამოქვეყნებული შესავალი აქ რამდენიმეჯერ იყო მოხსენებული, გადაწერილია XVII ს-ის მეორე ნახევარში. იმ ადგილის პირდაპირ, სადაც შესავალია მოთავსებული, აშიაზე ტექსტის, ე.ი. XVII ს-ის, ხელით აწერია: „ორიანი ხუთი დანგი ერთი აბაზია“.[21] ცნობილია, რომ სპარსეთის შაჰის აბას I-ის მიერ გატარებული საფინანსო რეფორმის შედეგად ჩამოყალიბდა ფულის ახალი სისტემა, რომლის ძირითად ნომინალად 8-9 გრამიანი ვერცხლის აბაზი იყო მიღებული. ეს აბაზი იმავე საუკუნის განმავლობაში ჩამოქვეითდა წონაში, მაგრამ შვიდ გრამზე მეტს მაინც იწონიდა. ცხადია, ამ მინაწერში მოხსენებული აბაზი არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლება გავუთანაბროთ წონის თვალსაზრისით იმ თეთრს, რომელიც გიორგი ბრწყინვალის და აღბუღას სამართალშია მოხსენებული. დანგის წონის შესახებ მხოლოდ XVIII ს-ის წყაროებიდან შესაძლებელია მივიღოთ ცოტად თუ ბევრად გარკვეული ცნობები. ამ ცნობების მიხედვით დანგი ოდნავ აღემატება 700 მილიგრამს.[22] აქედან დრამა ან თეთრი 2,848 ან 3,550 გრამს უნდა იწონიდეს. მაგრამ აქ გასათვალისწინებელია ერთი მნიშვნელოვანი გარემოება. მტკიცედ დადასტურებულია, რომ ვერცხლის – ამ შემთხვევაში ჩვენ ვერცხლი გვაინტერესებს – მონეტის წონა, თუნდაც ერთი და იმავე სისტემისა, რომელიმე ერთს სახელმწიფოში მუდამ არ იდგა ერთსადაიმავე დონეზე. სხვადასხვა ისტორიულ გარემოებათა გამო მონეტის წონა თანდათანობით ეცემოდა და ხშირად ძალიან საგრძნობლადაც. ქართული ფულის ისტორიიდან შესაძლებელია, მაგ., გავიხსენოთ XI-XII საუკუნეები, როდესაც ქართული დრამის წონა 3,05 გრამიდან 0,82 გრ-მდე დაეცა. ანალოგიური მდგომარეობა განიცადა, როგორც ვნახეთ, ილხანების ფულმაც XIV ს-ის პირველ ნახევარში. დირჰემის წონა სისტემატურად ეცემოდა 2,15 გრამიდან 1,40 გრამამდე და უფრო ნაკლებამდეც. ამ გარემოებას სათანადო ანგარიში უნდა გაეწიოს აღბუღას ზემოაღნიშნული სიტყვების სწორად გაგებისათვის. თვით აღბუღაც ამასვე უნდა ჰგულისხმობდეს, როდესაც ამ წერილში არაერთხელ ციტირებული თავისი სამართლის შესავლის ბოლოში ამბობს: „...გავაჩინეთ ორიანი ხუთი დანგი წმინდა ვერცხლი, და როგორც თეთრი იყოს ანგარიშად, იმა წესითა აიღებოდეს“-ო. აღბუღას ამ სიტყვებით ის უნდა ეთქვა, რომ ვერცხლის ფულს მუდმივი გარკვეული ღირებულება არა აქვს, და სისხლის ფასი იმ კურსით უნდა აუნაზღაურდეს, როგორც მოცემულ მომენტში იქნებაო. საფიქრებელია, რომ აქედანვე უნდა გამომდინარეობდეს თეთრის წონის „ორიანი ხუთი დანგით“ განსაზღვრა.

სხვა რამის თქმა ჯერჯერობით ვერ ხერხდება. საქართველოს ისტორიის მრავალი გაურკვეველი საკითხის სათანადოდ გაშუქება და გადაწყვეტა შესაძლებელი იქნება მხოლოდ მაშინ, როდესაც გამოქვეყნდება ჩვენს მუზეუმებში დაგროვილი დოკუმენტალური მასალა.

XIV ს-ის ილხანების ფული, რომელსაც აღმოსავლეთ საქართველოში, როგორც დავინახეთ, საკმაოდ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტში მნიშვნელოვანი რაოდენობით არის წარმოდგენილი. ეს ფული მოსულია ჩვენამდე, როგორც განძების, ისე ცალკეული ნაპოვნების სახითაც. საკმარისად მოიპოვება უპასპორტო მასალაც, რომელიც, ცხადია, აქვე, საქართველოს ან მეზობლად მდებარე მხარეების ტერიტორიაზედ იქნებოდა აღმო-

---

[20] საქართველოს სიძველენი, III, ტფ., 1910, 522.

[21] თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 256.

[22] ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა ანუ ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია, ტფ., 1925, გვ. 31: 4 ცერცვის მარცვალი = 1 დანგს, გვ. 98: 1 ცერცვის მარცვალი = 1 კერატს, გვ. 98: 1 კერატი = 0,178 გრამს. აქედან 1 დანგი = 0,178 გრ. X 4 = 0,712 გრამს, რის მიხედვითაც ოთხდანგიანი თეთრი იწონის 2,848 გრამს, ხუთდანგიანი 3,560 გრამს.

ჩენილი. აღნიშნული ნუმიზმატიკური მასალიდან ჩვენი მიზნებისათვის განსაკუთრებულად მნიშვნელოვანია ის ფული, რომელიც შესაძლებელია შევუფარდოთ აღბუღას მიერ მოხსენებულს გიორგი ბრწყინვალის ჟამის თეთრს და რომელიც საქმობდა სისხლში როგორც თვით გიორგი მეფის „ძეგლის დადების“, ისე აღბუღას სამართლის მიხედვითაც. ქრონოლოგიურად ამ ფულის მოქმედების პერიოდი განისაზღვრება აბუსაიდიდან მოყოლებული ილხანთა დინასტიის უკანასკნელ წარმომადგენელ ანუშირვანამდე. კაბინეტში დაცული ამ პერიოდის ნუმიზმატიკური მასალა კუთვნილების მხრით თანაბრად არ არის წარმოდგენილი. სამი ყაინის – აბუსაიდის, სულეიმანის და ანუშირვანის – ფული საგრძნობლად სჭარბობს რაოდენობის თვალსაზრისით დანარჩენი ილხანების ფულს. უკანასკნელი ილხანების ფულის რაოდენობა კაბინეტში აბუსაიდიდან მოყოლებული ანუშირვანამდე თვალსაჩინოდ ასე წარმოგვიდგება:

1. აბუსაიდი 1316-1336 წწ. 39 დირჰემი, 71 ორიანი დირჰემი. სულ 181 დირჰემი.[23]
2. არფა ხანი 1335-1336 წწ., – დირჰემი, 1 ორიანი დირჰემი. სულ 2 დირჰემი.
3. მუსა 1336-1337 წწ., – დირჰემი, – ორიანი დირჰემი. სულ – დირჰემი.
4. მუჰამედი 1336-1338 წწ., 5 დირჰემი, – ორიანი დირჰემი. სულ 5 დირჰემი.
5. თულა-თემური 1337-1340 წწ., 5 დირჰემი, – ორიანი დირჰემი.სულ 5 დირჰემი.
6. ჯეჰან-თემური 1339-1340 წწ., – დირჰემი, – ორიანი დირჰემი.სულ – დირჰემი.
7. სათი ბეგი 1339-1340 წწ., 6 დირჰემი, 4 ორიანი დირჰემი.სულ 14 დირჰემი.
8. სულეიმანი 1339-1346 წწ., 118 დირჰემი, – ორიანი დირჰემი.სულ 118 დირჰემი.
9. ანუშირვანი 1344-1353 წწ., 1104 დირჰემი, – ორიანი დირჰემი.სულ 1104 დირჰემი.

სულ 1277 დირჰემი 76 ორიანი დირჰემი. სულ 1429 დირჰემი.

თავისთავად ცხადია, რომ ამ სიას ძალზე პირობითი ხასიათი აქვს და მისი მონაცემები არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლება განზოგადდეს საბოლოო დასკვნების გამოსატანად. ის გვისურათებს ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის და საკითხის თანამედროვე მდგომარეობას კაბინეტში. ერთი კი შეიძლება წინასწარ ითქვას: შეიძლება შეიცვალოს ციფრები, მაგრამ მოსალოდნელი არ არის, რომ შეფარდებამ მათ შორის საგრძნობი ცვლილება განიცადოს. საქ. მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტში თავმოყრილია მთელი საუკუნის მანძილზე მონაგროვი ნუმიზმატიკური მასალა. ეს გარემოება კი ზემოთქმულის საბუთიანობის ერთგვარ გარანტიას იძლევა. ერთი მომენტია კიდევ ხაზგასმით აღსანიშნავი: მარტო საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ნუმიზმატიკური განძები, საზოგადოდ, ვერ მოგვცემენ ამათუიმ ისტორიული პერიოდისათვის საქართველოში ფულის მიმოქცევის ნამდვილ სურათს. არ უნდა დავივიწყოთ, რომ მიწის წიაღში ხვდებოდა და განძად იქცეოდა მიმოქცევაში მყოფი ფულის სულ უმნიშვნელო ნაწილი. ძირითადი ნაწილი კი თავისუფლად გადიოდა უშუალო მეზობლების ტერიტორიაზედ, სადაც ასევე ნაწილობრივ განძად ილექებოდა. ამიტომ ცოტად თუ ბევრად უტყუარი სურათის მისაღებად. საჭიროა შესწავლილ იქნეს მოცემული პერიოდის ილხანების ფულის მარაგი არა მარტო საქართველოს მასშტაბით, არამედ სომხეთის და აზერბაიჯანისაც.

რა მხრით არის მაინც საყურადღებო ზემოდ მოყვანილი სია ილხანების ფულებისა? ეს სია მოგვცემს საშუალებას გავითვალისწინოთ, რომელი ილხანების ფული უფრო შემოდიოდა საქართველოს და მისი მეზობლების ტერიტორიაზე და ამდენად ასეთუისე გამოვარკვიოთ, სახელდობრ, რომელი ფული უნდა ვიგულისხმოთ „ძეგლის დადების“ და აღბუღას სამართლის წიგნებში. ჩვენს სიაში ასეთებად უნდა ვიცნათ აბუსაიდის, სულეიმანის და ანუშირვანის ფული ე. ი. იმ ყაინებისა, რომლებსაც უფრო ხანგრძლივად ეჭირათ ილხანების ტახტი. განვიხილოთ თვითეული მათგანის ფული ნუმიზმატიკის თვალსაზრისით.

---

[23] ორიანი დირჰემები ნაანგარიშევია ერთიან დირჰემებად.

საყურადღებოა, რომ აბუსაიდის ნუმიზმატიკურ მემკვიდრეობაში ორიანი დირჰემები ბევრად სჭარბობს ერთიანებს. მუზეუმის კაბინეტში ამ ყაინის 87 ცალიდან 63 ორიანი დირჰემია. ერმიტაჟის კოლექციებში 132 ორიან დირჰემზე მოდის 13 ერთიანი.[24] მუზეუმის კაბინეტში დაცული აბუსაიდის ვერცხლის ფულიდან 6 ტიპი დადასტურდა. მათი ქრონოლოგიური ფარგლები 1317-1333 წლებია. თითქმის ყველა ტიპი იჭრებოდა თბილისშიაც. გარდა თბილისისა კიდევ გამოირკვა შემდეგი ზარაფხანები: ახლატი (ხლატი), ბაზარი, ბაიბურთი, ბაღდადი, ერზერუმი, ერზინჯანი, თავრიზი, სივასი, სულტანია, შირაზი. ზოგიერთი მონეტის ზარაფხანა ვერ იქნა გამორკვეული მონეტების გაცვეთის გამო.

I ტიპი. აღმ. № 976 D 22/20 მმ. P 3,29 გრ.

Av. ცენტრში: ضرب — იჭედა
السلطان ابوسعيد — სულტანი აბუსაიდი
بهادر خان خلد ملكه — ბეჰადირ ხანი ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი
ارزروم — ერზერუმში

ირგვლივ:
في سنه ... و عشرين وسبعماية — წელსა შვიდას ოცდა...

Rv. კვადრატში.
لا اله الا الله — არ არის ღმერთი გარდა ალლაჰისა
محمد — მუჰამადი
رسول الله — მისი წინასწარმეტყველი

კვადრატის გარეთ ოთხი ხალიფას სახელები:
ابوبكر عمر عثمان علي — აბუბაქრი, ომარი, ოსმანი, ალი.

II ტიპი. აღმ. № 977 D 20 მმ. P 3,22 გრ

Av. ცენტრში: ضرب — იჭედა
السلطان الاعظم — სულტანი უმაღლესი
ابوسعيد بهادرخان — აბუსაიდ ბეჰადირ ხანი
خلد الله ملكه — ხანგრძლივ ჰყოს ღმერთმა მეფობა მისი.
ارزروم — ერზერუმში

ირგვლივ ბუდეებში: في سنه سبع و عشر و سبعماية — წელსა შვიდას ჩვიდმეტსა

Rv. იგივე, რაც წინა ნომერზე

III ტიპი. აღმ. № 748 D 22 მმ; P 3,53 გრ.

Av. ცენტრში: ضرب — იჭედა
في ايام دولت السلطان — დღეთა უფლებისა სულტნისა
ضرب — იჭედა
الاعظم ابوسعيد — უზენაესისა აბუსაიდისა
تبريز — თავრიზს
خلد الله ملكه — ხანგრძლივ ჰყოს ღმერთმა მეფობა მისი

მარჯვნივ: نعم — ქვევით: الرب
მარცხნივ: الله

ირგვლივ: في سنه اثنين مسبعماية — შვიდას ... ორი

Rv. ცენტრში ჩვეულებრივი სიმბოლო და შემდეგ ოთხი ხალიფას სახელები.
ჩარჩოს გარეთ ირკვევა: السميع العليم

IV ტიპი. აღმ. № 5522 D 23/21; P 3,58 გრ.

Av. ცენტრში:

ضرب ایام	იჭედა
دولت السلطان الا عظم	დღეთა უფლებისა სულტნის
ابوسعید بهادر خان	აბუსაიდ ბეჰადირ ხანისა
خلد الله ملکه	ხანგრძლივ ჰყოს ღმერთმა მეფობა მისი.
فی سنه ثلث عشرین وسبعمایه	წელსა შვიდას ოცდა სამსა

Rv. სუნიტების სიმბოლო და ოთხი ხალიფას სახელები.

V ტიპი. აღმ. № 962 D 20/19 მმ; P 2,85 გრ.

Av. ცენტრში:

سنه ثلث و ثلثین	წელსა ოცდაცამეტსა
ضرب فی	იჭედა
السلطان العالم العادل	სულტანი მეცნიერი სამართლიანი
ضرب	იჭედა
ბუსაიდ (მონღოლ.)	
سلطنیه	სულტანიაში
بهادر خان خلد ملکه	ბეჰადირ ხანი ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი.
الخانیه	ილხანთა ერას

Rv. სუნიტების სიმბოლო და ოთხი ხალიფას სახელები კუთხოვანი დამწერლობით.

VI ტიპი აღმ. № 973 D 23 მმ; P 3,79 გრ.

Av. ცენტრში: ضرب فی	იჭედა
دولت المولی السلطان	უმაღლესი მეუფის
ابوسعید اعظم الا	სულტან აბუ საიდის გამგებლობაში.
خلد الله ملکه	ხანგრძლივ ჰყოს ღმერთმა მეფობა მისი
تبریز	თავრიზში.

ირგვლივ ჩანს მხოლოდ: ضرب

Rv. სუნიტების სიმბოლო, რომლის მარჯვნივ صلب.

მარცხნივ: علیه, ქვევით: سلم

ირგვლივ წარწერა ვერ ირკვევა.

სულეიმანისა მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტში სულ სამი ტიპი გამომჟღავნდა. სამივე ტიპის მონეტები თბილისშიაც იჭრებოდა. ქრონოლოგიური ფარგლები 1339-1343 წლებით განისაზღვრება. გარდა თბილისისა დადასტურდა კიდევ შემდეგი ზარაფხანები: ანისი, ბაზარი, ბაიბურთი, ბარდავი, თავრიზი, სულტანია, შირვანი. არის რამდენიმე გაურკვეველი.

I ტიპი აღმ. № 771 D 17 მმ; P 1,71 გრ.

Av. ცენტრში: السلطان	სულტანი
العادل سلیمان	სამართლიანი სულეიმანი
خلد خلد ملکه	ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი
تبریز	თავრიზი

ირგვლივ: ضرب فی سنه اربعین وسبعمایه იჭედა წელსა შვიდას ორმოცსა.

Rv. კვადრატულ ჩარჩოში სუნიტების სიმბოლო. ჩარჩოს გარეთ ოთხი პირველი ხალიფას სახელები.

II ტიპი განძი № 7532 D 16/17 მმ; P 1,27 გრ.

Av. ცენტრში: السلطان სულტანი

სულეიმანი (მონღოლურად)

خلد ملكه ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი.

ირგვლივ:

Rv. სუნიტების სიმბოლო და ოთხი ხალიფას სახელები.

III ტიპი. აღმ. № 774 D 17/15 მმ; P 1,40 გრ.

Av. ცენტრში: السلطان იგივე, რაც II ტიპზე

სულეიმანი (მონღოლურად)

خلد ملكه ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი

ირგვლივ: ضرب ... فى سنه ثلث و اربعين و سبعمايه

იჭედა...წელსა შვიდას ორმოცდასამსა

Rv. ცენტრში სუნიტების სიმბოლო. ირგვლივ ოთხი ხალიფას სახელები.

კაბინეტში დაცული ანუშირვანის ფულიდან თერთმეტი ძირითადი და ორი ქვეტიპი გამოიყო.

I ტიპი. აღმ. № 1721 D 18/16 მმ; P 1,46 გრ.

Av. ცენტრში: ضرب იჭედა

السلطان العادل სულტანი სამართლიანი

نوشروان ნუშირვანი

خلد ملكه ხანგრძლივ ჰყოს მეფობა მისი.

ირგვლივ ბუდეებში:

ضرب فى سنه წელსა შვიდას ორმოცდახუთსა

خمس و اربعين و سبعمايه

Rv. ცენტრში სუნიტების სიმბოლო. ირგვლივ ოთხი ხალიფას სახელები ეპიტეტებით: ابوبک صديق – აბუბექრ

عمر فاروق ომარი და სხვ.

II ტიპი. აღმ. № 1694 D 17 მმ; P 1,41 გრ.

Av. ცენტრში: السلطان სულტანი

ნუშირვანი (მონღოლ.)

خلد ملكه ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი

ირგვლივ: ضرب فى سنه اربعين و سبعمايه იჭედა წელსა შვიდას ორმოცსა.

უცნაურია, მაგრამ ფაქტია, რომ სწორედ იმ პერიოდში, როდესაც ილხანების სახელმწიფო საბოლოოდ დაიშალა და სწრაფად უახლოვდებოდა თავის აღსასრულს, ამ დინასტიის უკანასკნელი წარმომადგენლის ნუშირვანის დროს, ზარაფხანების რიცხვმაც და, ცხადია, სამონეტო პროდუქციამაც საგრძნობლად იმატა. გამრავლდა ამის მიხედვით ტიპების რაოდენობაც. კაბინეტში დაცული ნუშირვანის ფულისა თერთმეტი ტიპი აღირიცხა ქრონოლოგიურ ფარგლებში 1344-1353 წწ. გარდა თბილისისა დადასტურებულია: ალაგირი, ანისი, ბაზარი, ბარდავი, ბეილაკანი, განჯა, ერევანი, თავრიზი, მარაღა, ნახჭევანი, ყარაღაჯი, შირვანი, ხოი. რამდენიმე ზარაფხანის გამორკვევა ვერ მოხერხდა. ანუშირვანის ფულებმა ერთი საყურადღებო მოვლენა შემოგვინახეს: კაბინეტში დაცულია მოზრდილი კოლექცია, რომლის დამახასიათებელ დეტალს ავერსის სიქის მდგომარეობა წარმოადგენს. ეს კოლექ-

ცია არიცხულია აღმოსავლეთ ფონდის საინვენტარო დავთარში №№1046-1233 და 1248-1430, სულ 371 ცალია და ჩემი კლასიფიკაციის მიხედვით IX ტიპად არის მიჩნეული. ამ მონეტების ავერსის ბეჭედი, როგორც ანაბეჭდებიდან ირკვევა, ძალიან გაცვეთილი, თითქმის მთლად გადალესილი ყოფილა. მონეტებზე ჩანს უმნიშვნელო კვალი ბეჭდისა ან სრულიად არაფერი. საყურადღებოა, რომ რევერსის ბეჭედი, ამასთან შედარებით, დამაკმაყოფილებელია. მიუხედავად ასეთი დიდი დეფექტისა, ბეჭედი მაინც ხმარებაში ყოფილა, და ამ ბეჭდით მოჭრილი, თითქმის უავერსო, ფული მაინც ფულობდა. შეიძლება ასეთი მოვლენა ნუშირვანის მეფობის უკანასკნელ წლებს დამთხვეოდა, ან იქნებ მისი სიკვდილის შემდეგაც ერთხანს კიდევ განაგრძობდნენ მისი გაცვეთილი და უვარგისი ბეჭდით ფულის მოჭრას.

Rv. სამკუთხედის სახით განლაგებული სუნიტების სიმბოლო, შუაში ოთხი ხალიფას სახელი. ირგვლივ: بسم الله الكريم სახელითა მოწყალე ღვთისა.

III ტიპი. აღმ. № 1776 D 18 მმ; P 1,61 გრ.

Av. ცენტრში: السلطان სულტანი
انوشروان ანუშირვანი
خلد ملكه ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი
ჩარჩოს გარეთ სეგმენტებში:
ضرب انى فى سنه ჭედა ანისს წელსა შვიდას
و اربعين و سبعماية ორმოცდა შვიდსა.

Rv. ცენტრში სუნიტების სიმბოლო. ჩარჩოს გარეთ სეგმენტებში ოთხი ხალიფას სახელები.

III ა ტიპი. აღმ. № 1618 D 18/17 მმ; P 1,26გრ.

Av. ცენტრში: السلطان იგივე, რაც III ტ.
نوشروان
خلد ملكه
ჩარჩოს გარეთ:... ضرب فى سنه ჭედა წელსა...

Rv. იგივე, რაც III ტიპი

IV ტიპი. აღმ. №816 D 19/17 მმ; P 1,46 გრ.

Av. ცენტრში: ضرب ჭედა
السلطان სულტანი
العادل انوشروان სამართლიანი ანუშირვანი
بردع ბარდავში
خلد ملكه ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი
ირგვლივ თარიღი არ ჩანს.

Rv. ცენტრში სუნიტების სიმბოლო. ირგვლივ ოთხი ხალიფას სახელები და თითქოს მათი ეპიტეტები.

V ტიპი. აღმ. № 1792 D 20/16 მმ; P 1,07 გრ.

Av. ცენტრში: السلطان იგივე, რაც II ტიპი
ნუშირვან (მონღოლ.)
خلد ملكه
ჩარჩოს გარეთ ირგვლივ: ضرب الا كير فى سنه خمسين و سبعماية
იჭედა ალაგირში შვიდასორმოცდაათ წელს.

Rv. კვადრატში სუნიტების სიმბოლო; კვადრატს გარეთ ოთხი ხალიფას სახელები.

VI ტიპი. აღმ. № 1477 D 14/13 მმ; P 1,05 გრ.

Av. ცენტრში: ضرب იჭედა
السلطان სულტანი
ნუშირვანი (მონღოლ.)
خلد ملكه ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი
مرا غه მარაღაში.
ირგვლივ: فى سنه ثلث و خمسين წელსა (შვიდას) ორმოცდა ცამეტსა.

Rv. ცენტრში სუნიტების სიმბოლო კუთხოვანი დამწერლობით. ირგვლივ ოთხი ხალიფას სახელები.

VII ტიპი. განძ. № 5558 D 17/14მმ; P 1,13 გრ.

Av. ცენტრში: السلطان სულტანი
ضرب იჭედა
انو شروان ანუშირვანი
تبريز თავრიზში
ირგვლივ სეგმენტებში თარიღი.

Rv. ცენტრში სუნიტების სიმბოლო, ირგვლივ ოთხი ხალიფას სახელები.

VIII ტიპი. აღმ. № 1539 D 15/14მმ; P 1,09 გრ.

Av. ცენტრში: السلطان სულტანი
انو شروان ანუშირვანი
خلد ملكه ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი
ირგვლივ სეგმენტებში ზარაფხანა და თარიღი გაურკვეველია.

Rv. ცენრტში სუნიტების სიმბოლო; ირგვლივ ოთხი ხალიფას სახელები.

VIII ა ტიპი აღმ. № 1495 D 15/14მმ; P 1,06 გრ.

Av. და **Rv.** წარწერები იგივე, რაც VIII-ზე.

IX ტიპი. აღმ. № 1379 D 17/15 მმ; P 1,04 გრ.

Av. ცენტრში გაბნეულად
السلطان სულტანი
انوشروان ანუშირვანი
ضرب იჭედა
تبريز თავრიზში
خلد ملكه ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი
ირგვლივ თარიღი

Rv. იგივე, რაც წინა ნომერზე.

X ტიპი. აღმ. № 1619 D 15/14 მმ; P 1,06 გრ.

Av. ცენტრში: السلطان სულტანი
نوشروان ნუშირვანი
خلد ملكه ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი
ირგვლივ თარიღი და ზარაფხანა.

Rv. იგივე, რაც VII-ზე

XI ტიპი აღმ.

ავერსი VIII ტიპისა, ხოლო რევერსი IX ტიპისა.

№ 976

№ 977

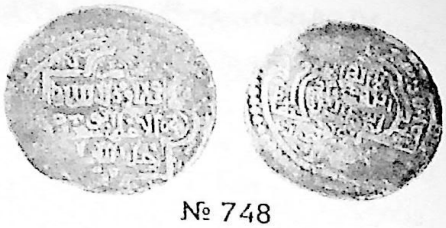

№ 748

№ 5522

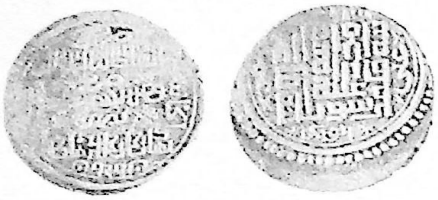

№ 962

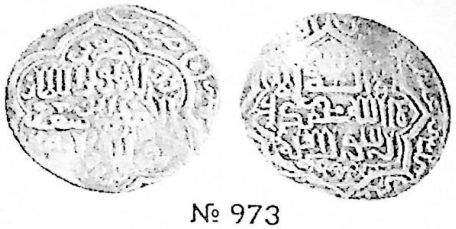

№ 973

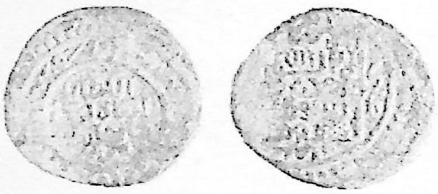

№ 771

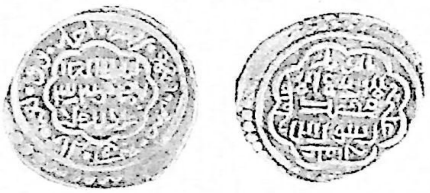

№ 7532

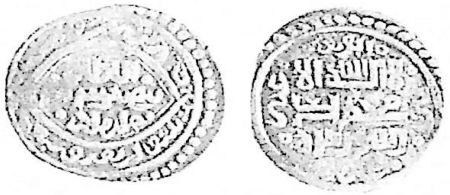

№ 774

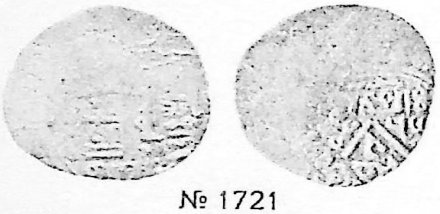

№ 1721

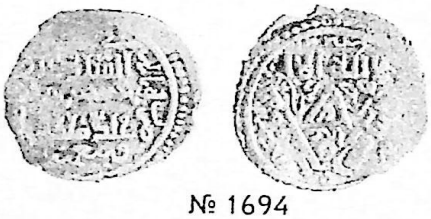

№ 1694

№ 1776

№ 1618

№ 816

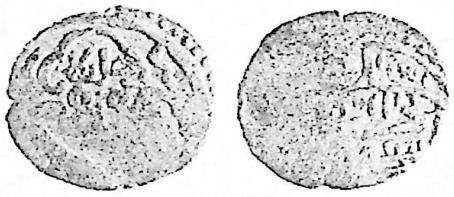

№ 1792

№ 1477

№ 5558

№ 1539

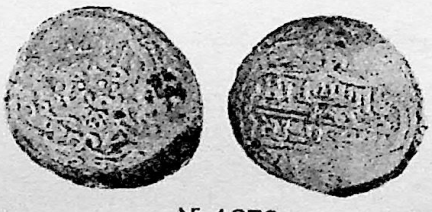

№ 1379

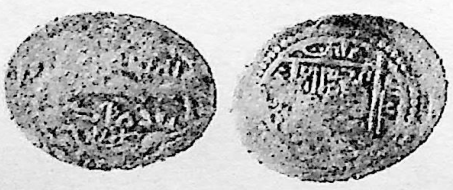

№ 1619

პატარა გომარეთის განძი

1936 წლის 12 ოქტომბერს მოქ. ნიკ. ოქრიაშვილმა წარუდგინა საქართველოს კომ.პარტიის ბაშკიჩეთის რაიკომის მდივანს მის მიერ სოფ. პატარა გომარეთში აღმოჩენილი ნუმიზმატიკური განძი. ოქრიაშვილის თანდართული ცნობიდან ირკვევა, რომ განძის აღმოჩენა შემდეგ გარემოებაში მომხდარა: დიდი წვიმების შემდეგ გადარეცხილ ნიადაგში ოქრიაშვილს შეუნიშნავს რამდენიმე ხელჭურჭელი, რითაც დაინტერესებულა და შემდეგ ამ ადგილს, როგორც თვითონ ამბობს, ჩაუტარებია მუშაობა, ალბათ, გაუთხრია. ამ მუშაობის დროს აღმოჩენილა თიხის პატარა ქილა, რომელშიაც მოთავსებული ყოფილა მოხსენებული ნუმიზმატიკური განძი. მპოვნელს, სამწუხაროდ, ჭურჭელი არ შეუნახავს. მის მიერ მოწოდებულ ცნობაში არც იმის შესახებ არის რაიმე ნათქვამი თუ რა სიღრმიდან არის ეს განძი ამოღებული, იყო კიდევ რაიმე სხვა საგანი ჭურჭელში, ან თვით განძს ხომ არ აკლია რა.[56]

განძი შესდგება 92 ვერცხლის ფულისაგან. მონეტების ქიმიურად გაწმენდის შემდეგ გამოირკვა, რომ განძში შემავალი ფულები XIV საუკუნისაა. და ეკუთვნიან ირანში გაბატონებული მონღოლური დინასტიის ჰულაგუიდების უკანასკნელ წარმომადგენლებს. ღირებულების თვალსაზრისით ყველა დირჰემია. კუთვნილების, დროის, ზარაფხანების და აგრეთვე ზომა-წონის მიხედვით განძი შემდეგ სურათს იძლევა:

№ რიგ.	ყაანი	ზარაფხანა	თარიღი ჰიჯრით	დიამეტ. მმ-ში	წონა გ-ში	ჰიჯრის შესატყვისი წელი ქრისტ. წელთაღრ.
1	2	3	4	5	6	7
1	მუჰამედი 736-738 ჰ = 1335-1338 წწ.	ბაზარი	738	19	2,19	1337/1338
2	„	–	„	18	2,07	„
3	სათიბეგი 739-740 ჰ = 1338-1340 წწ.	თბილისი	739	20/19	2,11	1338/1339
4	„	თბილისი?	739 ?	19/17	1,816	„
5	„	–	739	18/17	2,07	„
6	„	–	„	18/17	1,11	„
7	„	–	–	17/16	1,76	–
8	ტულათემური 737-740 ჰ = 1336-1340 წწ.	–	–	17	1,45	–
9	სულეიმანი 740-747 ჰ = 1339-1346 წწ.	თბილისი	741	18/17	1,37	1340/1341
10	„	„	„	17/16	1,42	„
11	„	„	„	16/15	1,35	„
12	„	„	„	19/18	1,33	„
13	„	„	„	18	1,30	„
14	„	„	„	18/17	1,32	„
15	„	„	„	17/16	1,39	„

1	2	3	4	5	6	7
16	სულეიმანი 740-747 ჰ = 1339-1346 წწ.	თბილისი	741	16/15	1,37	1340/1341
17	„	„	„	18/17	1,32	„
18	„	„	„	17/16	1,40	„
19	„	„	„	17/16	1,26	„
20	„	„	„	19/17	1,36	„
21	„	„	„	17/16	1,24	„
22	„	„	„	18/16	1,41	„
23	„	„	74...წ.	16/15	1,32	–
24	„	„	„	17	1,35	–
25	„	„	„	18/17	1,37	–
26	„	„	„	17/16	1,40	–
27	„	„	„	16	1,24	–
28	„	„	„	18/17	1,37	–
29	„	„	„	17/16	1,34	–
30	„	თავრიზი	741 წ.	17/15	1,28	1340/1341
31	„	„	„	17/16	1,41	„
32	„	„	„	18/16	1,41	„
33	„	„	„	18/16	1,49	„
34	„	„	74...წ.	18	1,07	„
35	„	„	„	18/16	1,42	„
36	„	„	„	20/15	1,29	„
37	„	„	„	18/16	1,20	„
38	„	„	„	17	1,19	„
39	„	„	„	18/17	1,756	„
40	„	შირვანი ?	741 წ.	17	1,33	„
41	„	فعمع	„	17/16	1,28	„
42	„	–	„	18/16	1,33	„
43	„	–	„	17/16	1,37	„
44	„	–	„	17	1,43	„
45	„	–	„	17/16	1,44	„
46	„	–	„	17/15	1,25	„
47	„	–	„	17	1,36	„
48		–	„	17	1,27	„
49	„	–	„	18/16	1,42	„
50	„	–	„	19/17	1,39	„
51	„	–	„	17/16	1,39	„
52	„	–	„	17	1,41	„
53	„	–	„	19/18	1,08	„
54	„	ბარდავი	742	16/15	1,42	1341/1342
55	„	–	„	19/17	1,30	„
56	„	სულტანია	743	17/16	1,38	1352/1343
57	„	ანისი	„	18/16	1,36	„
58	„	„	74...	17/16	1,42	–
59	„	–	„	17/15	1,40	–
60	„	–	„	18/17	1,35	–
61	„	–	„	17/16	1,32	–
62	„	–	„	18/16	1,39	–
63	„	–	„	17/15	1,42	–
64	„	–	„	19/15	1,28	–

1	2	3	4	5	6	7
65	სულეიმანი 740-747 ჰ = 1339-1346 წწ.	–	741	17/14	1,44	–
66	„	–	„	16	1,42	–
67	„	–	„	20/15	1,45	–
68	„	–	„	18/16	1,28	–
69	„	–	„	18/17	1,36	–
70	„	–	„	17/14	1,41	–
71	„	–	„	17/16	1,33	–
72	„	–	„	18/15	1,41	–
73	„	–	„	16	1,40	–
74	„	–	„	17/16	1,27	–
75	„	–	„	17/16	1,21	–
76	„	–	„	20/18	1,12	–
77	„	–	„	18/16	1,376	–
78	„	–	„	16	1,37	–
79	„	–	„	17/16	1,37	–
80	„	–	„	17/16	1,41	–
81	„	–	„	16	1,23	–
82	„	–	„	17	1,44	–
83	„	–	„	18/16	1,39	–
84	სულეიმანი	–	74...წ.	19/18	1,39	–
85	„	–	„	17	1,14	–
86	„	–	„	17/16	1,43	–
87	„	–	„	19/17	1,41	–
88	„	–	–	20/19	1,65	–
89	გაურკვეველი	–	–	18/17	1,75	–
90	გაურკვეველი ორმაგი სიქით	–	–	21/17	1,45	–
91	გაურკვეველი	–	–	17/16	1,31	–
92	„	–	–	18/16	1,39	–

ამგვარად ზემოთქმულის მიხედვით:

მუჰამედ ხანისაა (736-738 წ. ჰიჯრით = 1335-1338 წ.) 2 დირჰემი. ერთი მათგანი მოჭრილია ბაზარში 738 წ.., მეორე ამავე წელს, მაგრამ ზარაფხანის გამორკვევა ვერ მოხერხდა.

ტულა თემურ ხანს (737-740 ჰ. = 1336-1340 წ.) ეკუთვნის I დირჰემი, რომლის თარიღი და ზარაფხანა არ ჩანს.

სათიბეგ ხანისაა (737-740 ჰ. = 1338-1340 წ.), 5 დირჰემი, რომელთაგან 2ც. 739 წელს მოჭრილია თბილისში.

სულეიმან ხანისაა (740-747 ჰ. = 1339-1346 წ.) 80 დირჰემი. უცილობლად მასვე უნდა ეკუთვნოდეს სხვადასხვა ნიშნებით კიდევ სამი ცალი. ამ ფულებიდან მოჭრის ადგილის გარკვევა შესაძლებელი გახდა მხოლოდ 35 ცალისა; აქედან 21 ცალი თბილისის ზარაფხანიდანაა გამოსული, 10 ცალი თავრიზისა, 1ცალი ბარდავისა, 1 ცალი სულტანიისა და 2 ცალი ანისისა. 2 მონეტის ზარაფხანა საეჭვოა–ერთი შირვანის და ერთი ბარდავის. ორ მონეტაზე გარკვევით ჩანს ზარაფხანის აღმნიშვნელი სიტყვა ضعف , მაგრამ რომელ ადგილს აღნიშნავს იგი, ვერ გამოვარკვიე. ამავე ფულების მოჭრის თარიღების გამორკვევაც სავსებით ვერ მოხერხდა[57]. მოხსენებული 80 მონეტიდან 741 წელს მოჭრილია 32 ცალი, 742 წელს 2 ცალი; 743 წ. 2 ცალი. ამგვარად ვერ გამოირკვა ზარაფხანა 41 ცალისა, ხოლო სრული თარიღი 44 ცალისა. ამ გარემოების მთავარი მიზეზია არა

ცუდი შენახულობა მონეტებისა, – მოხსენებული განძის მონეტები საზოგადოდ ცუდ მდგომარეობაში არ არიან ჩვენამდე მოღწეული – არამედ ან წარწერების გაურკვევლობა, ან რაც უფრო ხშირია, სიქისა და სამონეტო ფირფიტის შეუთანაბრობა–სიქა მეტ წილად ვერ ეტევა ხოლმე ფირფიტაზე, რის გამო სიქის გარეგანი ნაწილები, ე. ი. სწორედ ის ადგილები, სადაც ამ ტიპის ფულებზე მოთავსებულია ზარაფხანის და თარიღის გამომხატველი სიტყვები, ფირფიტაზე აღუბეჭდელი რჩება.

ჩვენს განძში შემავალი ყაანის ფული ტიპით განირჩევა ერთი მეორისაგან. ვინაიდან აქ წარმოდგენილია ოთხი ყაანის ფული, ამისდა მიხედვით ოთხი ძირითადი ტიპის ფულებიც უნდა აღინიშნოს, მაგრამ უკანასკნელი ყაანის, სულეიმანის ფულებს შორის, გარდა ერთი მთავარი ტიპისა, რომელიც რიცხობრივად გაცილებით სჭარბობს დანარჩენებს, სამიოდ მონეტით წარმოდგენილია კიდევ ორი განსხვავებული ტიპი.

ამგვარად ჩვენი განძის 88 მონეტა (4 ცალი გაურკვეველი აქ მხედველობაში მიღებული არ არის) მიეკუთვნება 6 სხვადასხვა ტიპს, რომელთა აღწერა ქვემოდ იქნება მოყვანილი.

I ტიპს მიეკუთვნება მუჰამედ ყაანის ორი მონეტა, ჩვენი სიით № 1 (მუზეუმის ინვენტ. № 7492) და 2.[58] მონეტის არეზე მოცემულია მრგვალი მოხაზულობის ფიგურიანი ჩარჩო.

Av. ჩარჩო შესდგება ექვსი ნაწილისაგან, რომლებიც ერთი მეორესთან დაკავშირებული არიან შიგნით მოქცეული ყულფით. თითოეული ამ ექვს ნაწილთაგანი თავის მხრივ სამ-სამ ბუდეს ჰქმნის. ამ ჩარჩოთი შემოფარგლულ არეზე მოთავსებულია:

السلطان العالم	სულტანი მეცნიერი
محمد خلد الله	მუჰამედი ხანგრძლივ ჰყოს ღმერთმა
ملكه و دولته	მეფობა მისი და სახელმწიფო მისი.

ამ წარწერის ირგვლივ: ضرب بازرفی سنه ثمان و ثلثین و سبعمایه
იჭედა ბაზარს წელსა შვიდას ოცდათვრამეტსა.

გარშემო ერთი ხაზოვანი რკალი და ერთიც წერტილოვანი.

Rv. მრგვალი ფორმის 16 ბუდიანი ფიგუროვანი ჩარჩოთი შემოფარგლულ არეზე მოთავსებულია:

لا اله الا الله	არ არის ღმერთი გარდა ალაჰისა
محمد	მუჰამედი
رسول الله	წინასწარმეტყველი ალაჰისა.

ირგვლივ ოთხი პირველი მართლმორწმუნე ხალიფას სახელი:

ابوبکر، علی،عثمان،عمر	აბუ-ბექრი, ალი, ოსმანი, ომარი.

გარშემო ერთი ხაზოვანი რკალი და ერთიც წერტილოვანი.

II ტიპი – სათიბეგის მონეტები. განძში წარმოდგენილი ამ ქალი ყაანის 5 მონეტა ერთი და იმავე ტიპისაა, ოღონდ სხვადასხვა სიქისა. მომყავს ამ ტიპის აღწერილობა № 3-ის მიხედვით (ინვენტ. № 7494).

Av. ძირითადად მრგვალი ფორმის ექვსბუდიანი ორმაგი ჩარჩოთი შემოფარგლულ არეზე მოთავსებულია:

السلطنه العادله	სულტანი სამართლიანი
ساتی بک خان	სათი ბეგ ხანი
خلد الله ملكها	ხანგრძლივ ჰყოს ღმერთმა მეფობა მისი.

ირგვლივ: ضرب تفلیس سنه تسع ثلثین سبعمایه
იჭედა თბილისს წელსა შვიდას ოცდაცხრამეტსა.

გარშემო ამ ცალზე ჩანს ერთი ხაზოვანი რკალი. ამავე ყაანის სხვა ცალებზე ხაზოვანი რკალის გარეთ წერტილოვანი რკალია.

Rv. ჯვარის სახით მოხაზულ ოთხბუდიან ჩარჩოში მოთავსებულია:

لا اله الا არ არის ღმერთი გარდა
الله ალაჰისა.

ამ სიტყვებს გარს უვლის წერტილოვანი რკალი, რომლის გარეთ ოთხივე ბუდის სიღრმეში განლაგებულია;

محمد امين رسول الله მუჰამედი ერთგული /?/ ალაჰის წინასწარმეტყველი.

ჩვენს მონეტაზე ფორმულის ამ ნაწილის პირველი სიტყვის محمد შემდეგ მოთავსებულია სიტყვა, რომელსაც ხ. ფრენი مين لا კითხულობს[59]. გადაჭრით შეიძლება ითქვას, რომ თუ აქ მართლაც ეს სიტყვაა, იგი მაინც ამ ფორმით არ არის მოცემული, არამედ امين. ჩარჩოს გარეთ ოთხი პირველი ხალიფას სახელია. გარშემო ერთი ხაზოვანი რკალი და ერთიც წერტილოვანი.

III ტიპი – ტუღა თემურ ხანის ერთი მონეტა, ჩვენი სიით № 8 (ინვენტ. № 7499). ეს ცალი–, სამწუხაროდ, დამაკმაყოფილებლად ვერ ჩაითვლება–სიქა არ მოხვედრილა ფირფიტის ცენტრში, რის გამო ბეჭედი მთლიანად გამოსული არ არის, სამაგიეროდ მონეტის ერთს მხარეზე დარჩენილია სრულიად თავისუფალი განიერი კიდე. იმის მიხედვით, რაც ჩვენს ცალზე აღბეჭდილია, სიქას შემდეგი სახე უნდა ჰქონდეს.

Av. ექვსგვერდიან ორმაგ ჩარჩოში მოთავსებულია:

السلطان [العالم] სულტანი [მეცნიერი]
طغا تمور خان خلد الله ملكه ტუღა თემურ ხანი ხანგრძლივ ჰყოს ღმერთმა მეფობა მისი.

ქვემოთ და ჩარჩოს გარეთ რამდენიმე გაურკვეველი სიტყვა. გარშემო ერთი ხაზოვანი რკალი და ერთიც წერტილოვანი.

Rv. ცენტრში:

لا اله الا الله არ არის ღმერთი, გარდა ალაჰისა
محمد მუჰამედი
رسول الله წინასწარმეტყველია ალაჰისა.

ამ ფორმულის გარშემო ოთხი პირველი ხალიფას სახელიდან სიქის ნაკლულოვანების გამო ჩანს მხოლოდ სამი عمر ،عثمان على ალი, ოსმანი, ომარი. გარშემო ერთი ხაზოვანი რკალი და ერთიც წერტილოვანი.

IV ტიპი – სულეიმან ყაანისა. რაოდენობით წარმადგენს განძის ძირითად მასას–92 მონეტიდან ამ ტიპისაა 77 მონეტა. მისი სახეობა შემდეგნაირად აღიწერება № 15-ის მიხედვით (ინვენტ. № 7506)**:

Av. ძირითადად მრგვალი ფორმის რვაბუდიანი ჩარჩოთი შემოფარგლულ არეზე მოთავსებულია:

السلطان სულტანი
სულეიმან ხანი (მონღოლურად) ملكه خلد ხანგრძლივ იყოს მეფობა მისი.
ჩარჩოს გარეთ ირგვლივ: ضرب تقليس سنه احد و اربعين و سبعمايه
იჭედა თბილისს წელსა შვიდას ორმოცდა ერთსა.

გარშემო ერთი ხაზოვანი რკალი და ერთიც წერტილოვანი.

Rv. მრგვალი ფორმის რვაბუდიან ჩარჩოში:

لا اله الا الله არ არის ღმერთი, გარდა ალაჰისა
محمد მუჰამედი
رسول الله წინასწარმეტყველია ალაჰისა.

ირგვლივ ოთხი პირველი ხალიფას სახელი. გარშემო ერთი ხაზოვანი რკალი და ერთიც წერტილოვანი.

V ტიპი – ამავე სულეიმან ხანისა, წარმოდგენილია ჩვენს განძში ერთი მონეტით №39 (ინვენტ. №7530); ფირფიტაზე სიქა მთლიანად გამოსული არ არის.

Av. ცენტრში: السلطان — სულტანი
العادل سليمان — სამართლიანი სულეიმანი
خان خلد ملكه — ხანი ხანგრძლივ იყოს მეფობა მისი.

გარშემო წერტილოვანი რკალი, რომლის გარეთ ირგვლივ:
ضرب تبريز — იჭედა თავრიზს.
... გარშემო ერთი ხაზოვანი რკალი და ერთიც წერტილოვანი.

Rv. კვადრატულ ჩარჩოში, რომლის თითოეული მხარის შუაგულში წნული ყულფებია:
لا اله الا الله — არ არის ღმერთი, გარდა ალაჰისა
محمد — მუჰამედი
رسول الله — წინასწარმეტყველია ალაჰისა.

ამ ფორმულის ზევით და ქვევით ორ-ორი წნული ორნამენტი. ჩარჩოს ოთხივე მხარეზე ოთხი პირველი ხალიფას სახელი. გარშემო ერთი ხაზოვანი რკალი და ერთიც წერტილოვანი.

ამგვარივე ტიპისა, ოღონდ სხვა შტამპისა, უნდა იყოს ჩვენი სიის № 88. ამ ცალს სწორედ ის მხარე, სადაც ხანის სახელია მოთავსებული, გაცვეთილი აქვს, დანარჩენში გარდა წვრილმანებისა, როგორც ავერსი ისე რევერსი № 39 მსგავსია.

VI ტიპი – ამავე სულეიმან ხანისა. წარმოდგენილია ერთი მონეტით № 57 (ინვენტ. № 7548).

Av. ოვალი ფორმის ორმაგ ჩარჩოში, რომლის ხაზები მარცხნივ და მარჯვნივ ყულფებს ჰქმნიან, მოთავსებულია:
السلطان — სულტანი
სულეიმან ხანი /მონღოლურად/
خلد ملكه — ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი.

ჩარჩოს გარეთ ირგვლივ: ضرب انى فى سنه ثلث اربعين و سبعمايه
იჭედა ანისს წელსა შვიდას ორმოცდა სამსა.

Rv. ცენტრში:
لا اله الا الله — არ არის ღმერთი, გარდა ალაჰისა
محمد — მუჰამედი
رسول الله — წინასწარმეტყველია ალაჰისა.

ამ ფორმულის ოთხივ მხრივ ოთხი პირველი ხალიფას სახელი. გარშემო ორმაგად ხაზოვანი რკალი და ერთიც წერტილოვანი.

მოკლედ უნდა შევეხო იმ ოთხ მონეტასაც /№№ 89-92/, რომლებიც ჩვენ სიაში გაურკვევლებად არიან აღნიშნულნი. ერთი მათგანი № 90 (ინვენტ. № 7581) ორჯელ სიქა ნაკრავია. ამასთან ავერსის სიქა სრულიად გაურკვეველია, რევერსის სიქის ჩარჩოს მიხედვით კი, თითქოს, ჩვენი განძის სულეიმან ხანის IV ტიპის მონეტებს უნდა ეკუთვნოდეს. №№ 91 და 92 ასევე გარეგანი ნიშნების მიხედვით სულეიმანის ამავე ტიპის ფულებს ჰგვანან. დაბოლოს ეს მეოთხე ცალი №89 (ინვენტ. №7580) ჩვენი განძის არც ერთ მონეტას არ უდგება და სრულიად უცხო ფულს უნდა წარმოგვიდგენდეს. სამწუხაროდ ნაწილობრივ მონეტის გაცვეთა და ნაწილობრივ სიქის ნაკლულევნად აღბეჭდვა ფირფიტაზე საშუალებას არ გვაძლევს, გამოვარკვიოთ რა დროს, რა ადგილს და ვის მიერ არის ეს ფული მოჭრილი. მონეტა თავისი მთლიანი სახეობის მიხედვით არ უნდა სცილდებოდეს იმავე ქრონოლოგიურ ფარგლებს, რომლებშიაც თავსდება ჩვენი განძი.

როგორც ზემოთქმულიდან ჩანს, ჩვენ განძში შემავალი მონეტებიდან უადრესია მუჰამედ ხანისა (1335-1338 წ.), უგვიანესია სულეიმანისა (1339-1346 წ). ამგვარად მთელი განძის დაგრო-

ვება მომხდარა XIV ს-ის ოცდაათიან ორმოციან წლებში, სულ ერთი ათეული წლების მანძილზე. ასეთი შემადგენლობა ჩვენი განძისა სავსებით ადასტურებს იმ დაკვირვებას, რომელიც არსებობს საზოგადოდ ჰულაგუიდური განძების შესახებ. გამოსთქვამს რა აზრს ზოგადად განძად ქცეული ფულების სიცოცხლის ხანგრძლივობის შესახებ, ცნობილი მკვლევარი – ნუმიზმატი ე. პახომოვი აღნიშნავს: Клады арабских монет нередко дают сотни лет между первыми и последними монетами своего состава, джудчиские ограничиваются несколькими десятками, а гулагуидские и некоторые другие часто охватывают не более 5-10 лет.[60]

იმ ერთი ათეული წლების მანძილზე, რომელშიაც გროვდებოდა ჩვენი განძი, ჰულაგუიდების ტახტზე გამოიცვალა 5 სულტანი: 1. მუჰამედი 736-738 წლ,. ჰიჯრით; 2. ტუღა–თემური 737-740 წ; 3. სათიბეგი 739-740 წ; 4. ჯეჰან თემური 740-741 წ; და 5. სულეიმანი 740-747 წლ. მოხსენებულ პირთა მმართველობის წლებზე უბრალო დაკვირვებაც კი ცხადჰყოფს იმ პოლიტიკურ ანარქიას და პარტიათა ბრძოლას, რომლებიც ამ დროისათვის დამყარდა ჰულაგუიდების ფართო სამფლობელოში.

სახელმწიფოს რღვევამ აშკარად იჩინა თავი ჯერ ისევ აბუ საიდის (717-736 წლ. ჰიჯრით=1317-1335 წწ.) დროსვე. მისი სიკვდილის შემდეგ ჰულაგუიდების სახელმწიფოს მოსპობამდე სულტნების ტახტი გადაიქცა მძლავრი ამირების სათამაშოდ. განსაკუთრებულად დიდი მნიშვნელობა მოიპოვა ამ დროს რამდენიმე გვარმა. ჩობანის გვარის ამირებმა ტახტზე აიყვანეს არპა ხანი. ამავე დროს ბაღდადში ოირატების გვარის მეთაურმა ყაანად გამოაცხადა ბაიდუ ყაანის შვილიშვილი მუსა. მაგრამ საქმე ამ ორი პრეტენდენტით არ დამთავრებულა. ამავე 736 წელს ჯალაირების ტომის მეთაურმა ჰასან ბუზურგმა ხელში ჩაიგდო სამფლობელოს მნიშვნელოვანი ნაწილი – არაბული ერაყი ბაღდადით და აზერბაიჯანი თავრიზით – და ჰულაგუიდების ტახტზე თავის კანდიდატად წამოაყენა ჰულაგუიდების შთამომავალი მუჰამედი. მუსასი და მუჰამედის შეტაკება მუსას დამარცხებით დამთავრდა, თავრიზში მუჰამედი გამეფდა. ბრძოლაში ჩაერია კიდევ ერთი მონაწილე – ხვარასნის ამირამ შეიხ ალიმ ქ. ბესტამში ყაანად გამოაცხადა ჩინგიზ ხანის შორეული შთამომავალი, მაზანდერანის მმართველი ტუღა თემური. 737 წელს ტუღა თემურის მომხრეებსა და ჰასან ბუზურგის შუა მომხდარ ბრძოლაში გაიმარჯვა უკანასკნელმა. მაგრამ უკვე 738 წელს მას ძლიერი მეტოქე გამოუჩნდა ჩობანის შვილიშვილის ჰასანის სახით. ჰასან ბუზურგისაგან (ე. ი. დიდისაგან) გასარჩევად ამას ჰასან ქუჩუკს (ე. ი. მცირეს) ეძახდნენ. მათ შორის მომხდარი ბრძოლის დროს ჰასან ბუზურგი დამარცხდა, ხოლო მის მიერ დაყენებული ყაანი მუჰამედი დაიღუპა. ქუჩუკმა დასვა ტახტზე თავისი კანდიდატი, ამჯერად ქალი, ოლჯაიტუ ყაანის ასული და აბუსაიდის და სათიბეგ ხათუნი. ბრძოლა ამ ორ მძლავრ ამირას შორის კვლავ გრძელდებოდა ერთხანს, მაგრამ შემდეგ ისინი მორიგდნენ. ამ მორიგების საფუძველზე ჰულაგუიდების სახელმწიფოში შემავალი ქვეყნები დანაწილდა 12 წვრილ-წვრილ სამფლობელოდ იმ ამირებს შორის, რომლებიც მონაწილეობდნენ ორი ჰასანის ბრძოლაში. თვით სამეფოში ორი ნომინალური ყაანი არსებობდა-საათიბეგი და ტუღა-თემური, ნამდვილი ძალა-უფლება კი მოხსენებული ორი ჰასანის ხელში იყო. მყუდროება მალე კვლავ დაირღვა. 740 წელს ჰასან ბუზურგმა ჩამოაგდო ტუღა-თემური და სულტნად ჰულაგუიდი ჯეჰან – თემური დააყენა, ჰასან ქუჩუკმა კი საათიბეგი მისცა ცოლად ჰულაგუიდების ამირას სულეიმანს, რომელიც ყაანადაც გამოაცხადა.

ჩვენი განძის მონეტები უშუალო მოწმეები და მონაწილენი არიან იმ შფოთით და სისხლით სავსე ათეული წლისა, რომლებზედაც ზევით იყო ლაპარაკი. მუჰამედიდან მოყოლებული სულეიმანის მეფობამდე, ჰულაგუიდების ტახტის გარშემო ატეხილი ბრძოლის ყველა მონაწილის, გარდა ერთის, ჯეჰან თემურის, ფულია აქ წარმოდგენილი. საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ამგვარი გააფთრებული ბრძოლის და ანარქიის დროსაც კი ეკონომიკური ურთიერთობა საქართველოსა და ერანს შორის მაინც არსებულა, რის მცირე ილუსტრაციასაც წარმოადგენს ჩვენი განძი.

მონღოლური ფულის განძები იშვიათი არ არის საქართველოსა და ამიერკავკასიაში. მონ-

ღოლთა ბატონობის დასაწყისიდან მოყოლებული ჰულაგუიდების დინასტიის დაცემამდე აღმ. საქართველოში ადგილობრივი მფლობელების ფულთან პარალელურად სრული უფლებებით იყო აღჭურვილი მონღოლური ფულიც. ეს უკანასკნელი არა მარტო შემოდიოდა დიდის რაოდენობით უცხოეთიდან არამედ ადგილობრივაც იჭრებოდა. პოლიტიკურ-ეკონომიური ცენტრებიდან ეს ფულები მოკლე დროში გადიოდა ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეებში, საიდანაც ნაწილი კვლავ წავიდოდა სხვაგან, ხოლო ნაწილი, შესაძლებელია, განძის სახით ჩარჩენილიყო ადგილობრივ ნიადაგში. ერთ-ერთი ასეთი განძი უნდა იყოს პატარა გომარეთში აღმოჩენილი განძიც.

პატარა გომარეთი, სადაც ჩვენი განძი აღმოჩნდა, მდებარეობს ქციის მარჯვენა შენაკადის ზურტაკეტის (ყარა-ბულახის წყლის) ტაფობში. პატარა გომარეთი სამიოდე კილომეტრით დაშორებულია უფრო მსხვილი ცენტრის დიდი გომარეთისაგან. ამჟამად ორივე გომარეთი დმანისის რ-ში შედის. ვახუშტის გეოგრაფიის ტექსტში მოხსენიებულია მხოლოდ ერთი პუნქტი-გომარეთი, რომლის შესახებაც ის ამბობს: „დაბა გომარეთი, ვითარცა მცირე ქალაქი.“[61] გომარეთი, რომელიც XVIII ს-შიაც კი, მართალია მცირის, მაგრამ მაინც ქალაქის ტიპის პუნქტს წარმოადგენდა, ძველადაც მნიშვნელოვანი ცენტრი ყოფილა. ამაზე მიგვითითებს ის ისტორიული ხასიათის არქიტექტურული ძეგლები, რომელთა ნაწილი ჩვენ დრომდეც შემონახულა. მათ შორის აღსანიშნავია რამდენიმე ტაძარი, რომლებიც XI ს-ით არიან დათარიღებული. ამავე საუკუნის ერთი ტაძარი პატარა გომარეთის ტერიტორიაზეც არსებობს.[62]

ამ მონაცემებიდან ჩანს, რომ გომარეთი უკვე ძველი დროიდან მჭიდროდ დასახლებული პუნქტი ყოფილა. თავისი მნიშვნელობა მას საუკუნეთა განმავლობაშიაც არ დაუკარგავს – ვახუშტი მას იცნობს, ვითარცა დიდ დაბას ან მცირე ქალაქს. გომარეთის მიწა-წყალზე XIV ს-ის თავისი შემადგენლობის სპეციფიურობით მეტად საინტერესო ნუმიზმატიკური განძის აღმოჩენა იმის ნიშანია, რომ ამ ხანებშიაც გომარეთი განზე არ დარჩენილა საზოგადოებრივი ცხოვრებიდან და ჩაბმული ყოფილა მსხვილ ცენტრებთან ურთიერთობაში. აკად. ივ. ჯავახიშვილის რედაქტორობით შედგენილი რუკიდან ჩანს, რომ გომარეთიდან ხუთიოდ კილომეტრის მანძილზე გადიოდა საურმე გზა, რომელიც მიიმართებოდა საქართველოს შუაგულიდან სამხრეთისაკენ, კერძოდ გუმბრისაკენ.[63] შესაძლებელია, სწორედ ეს გზა იყო ის მთავარი ძარღვი, რომელმაც გადააქცია გომარეთი და მისი გარემო ამ რაიონის მნიშვნელოვან ცენტრად.

1945 წელი

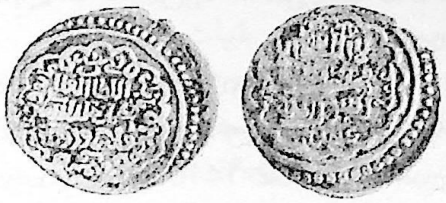

№ 1

№ 3

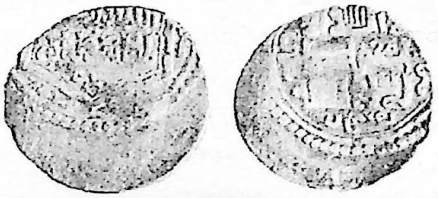

№ 8

№ 16

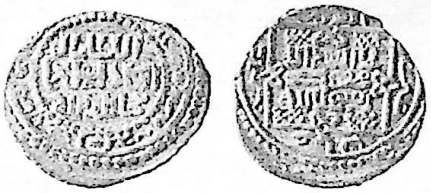

№ 39

№ 66

№ 84

საქართველოსა და ოქროს ურდოს შორის ურთიერთობის საკითხისათვის XIV ს. (ალის განძის ჯუჩიდური ფულები)

1925 წ. თბილისის სახ. უნივერსიტეტის ნუმიზმატიკის კაბინეტში შემოვიდა ვერცხლის წვრილი ფულების მოზრდილი განძი. განძი აღმოჩენილია ს. ალის (ხაშურის რ.) ჩრდილო-აღმოსავლეთით 1 კილომეტრის მანძილზე, გორაკზე, საკირე ქვის თხრის დროს ნახევარი მეტრის სიღრმეზე. განძი ქილაში ყოფილა მოთავსებული. თხრის დროს ქილა გატეხილა.

განძი შესდგება 471 ვერცხლის წვრილი ფულისაგან;[1] იგი შერეული ხასიათისაა. მისი ერთი მნიშვნელოვანი ნაწილი, სახელდობრ 202 მონეტა, ოქროს ურდოს ჯუჩიდებს ეკუთვნის. მეორე ასეთივე თვალსაჩინო ნაწილი – 243 მონეტა – აჰმედ ჯალაირს (1382-1410 წწ.) და საქარველოს მეფეს გიორგი VII (1393-1407 წწ.) განეკუთვნება და მოჭრილი უნდა იყოს XIV-XV სს-ის მიჯნაზე. დანარჩენი 26 ცალი ამ ორი ძირითადი დაჯგუფებისაგან განსხვავებულია. ამათგან ერთი ცალი, სახელდობრ, XVII ს-ის ერანული მაჰმუდი აშკარად ამ განძის შემადგენლობას არ უნდა ეკუთვნოდეს. იგი ამ განძთან ქრონოლოგიურად დაკავშირებული არ არის და შემთხვევით მოხვედრილა მასში. მეორე ცალი ქართული კირმანეულია, მოჭრილი იოანე II-ის (1280-1297 წწ.) სახელით. მართალია, ჩვენი განძის დანარჩენ ფულებზე ეს ცოტა ადრინდელია, მაგრამ კირმანეულები ბრუნვაში იყო არა მარტო XIII ს., არამედ XIV ს-შიც და, შესაძლებელია, უფრო გვიანაც. დანარჩენი 22 ცალიდან 10 ც. გაურკვეველი ქართულია,[2] 7 ცალი ეჭვით გიორგი VII-ს მიეწერება, 4 ც. ოვეის და აჰმედ ჯალაირებისა უნდა იყოს, 3 ცალიც გაცვეთილია.

განძი ძირითადად XIV ს-ს განეკუთვნება. ჩემი ეს მცირე ნაშრომი მიზნად ისახავს მოხსენებული განძის ჯუჩიდური ფულების შესწავლის შედეგების და ქართული საისტორიო წერილობით ძეგლების ცნობების ურთიერთშევსების გზით წარმოგვიდგინოს XIV ს. საქართველოსა და ოქროს ურდოს შორის ურთიერთობის სურათი. ვინაიდან დასახული მიზნისათვის განძში შემავალ დანარჩენ ფულებს, გარდა ჯუჩიდებისას, მნიშვნელობა არ ჰქონდა, მე იმათ აქ არც შევხებივარ. უნდა კი აღვნიშნო, რომ მეორე ძირითადი ნაწილი ამ განძისა, სახელდობრ, აჰმედ ჯალაირის და გიორგი VII-ის 243 მონეტა განხილულია ჩემს ცალკე წერილში, ხოლო ამავე განძის 10 გაურკვეველ ქართულ ფულს ეხება, როგორც აღვნიშნე, დ. კაპანაძე ერთ-ერთ ნაშრომში.

ამ ზოგადი მიმოხილვის შემდეგ გადავდივარ ალის განძის ჯუჩიდური ფულების აღწერილობაზე. დროისა და მომჭრელთა ვინაობის მიხედვით ესენი შემდეგნაირადაა განაწილებული:

1. თოგთოგუ ხანისაა (1291-1313 წ.) 5 ცალი; 2. უზბეკისა (1313-1341 წ.) 22 ცალი; 3. ჯანიბეკ I-ის (1341-1357 წ.) 73 ცალი; 4. ბირდიბეკისა /1357-1359 წ.) 6 ცალი; 5. კულნასი (1359-1360 წ.) 1 ცალი; 6. ხიზრისა (1360-1361 წ.) 6 ცალი; 7. გილდიბეკისა (1361-1362 წ.) 2 ცალი; 8. მიურიდისა (1362-1364 წ.) 2 ცალი; 9. აბდალლაჰისა (1367-1369 წ.) 14 ცალი; 10. ჯანიბეკ II-ისა (1367 წ.) 5 ცალი; 11. მუჰამედ ბულაკისა (1370-1376 წ.) 44 ცალი; 12. თოთხამიშისა (1377-1406 წ.) 15 ცალი; 13. ორმაგი სიქით 1 ცალი; 14. ცალმხრიანი 1 ცალი; 15. გაურკვეველი 5 ცალი. სულ – 202 ცალი.

ამ მონეტების დიამეტრი მერყეობს 13-19 მილიმეტრს შუა, ხოლო წონა 1.01-1.63 გრამს შუა.

---

[1] ამჟამად ეს განძი დაცულია საქ.სახ. მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტში. იხ. საინვენტ. დავთარი „განძები“ №№ 743-1213.

[2] ამ მონეტებს ეხება დ. კაპანაძე თავის წერილში „ზოგიერთი გაურკვეველი ქართული ფულის დათარიღებისათვის“. საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე XI – B, 1941.

აღწერილობა:

თოგთოგუ ხანის 5 მონეტა (**№№ 743-747**), ყველა ერთი და იმავე ტიპისაა. ოთხზე ირკვევა: თარიღი 710 წ. (=1310/1311 წ.) და ზარაფხანა სარაი ღვთივ დაცული (المخروسه سراى). ხუთივე ცუდად არის შენახული.

Av. ოთხსტრიქონად:

السلطان الا عظم	სულტანი უმაღლესი
غياث الدنيا	ღიას ედ-დუნია

თოგთოგუ /მონღოლურად/

العادل	სამართლიანი

Rv. კვადრატულ ჩარჩოში:

ضرب سراى	იჭედა სარაის
المخروسه	ღვთივდაცულს
سنه ٧١٠	წელსა 710

უზბეკ ხანის 22 მონეტა /**№№ 748-769**/ განიყოფება 6 სახედ.

ა) 4 ც. **№№ 766-769**

Av. ფიგუროვან ჩარჩოში, რომელსაც წერტილოვანი რკალი უვლის

السلطان الا عظم	სულტანი უმაღლესი
محمد	მუჰამედ
اوزبک خان	უზბეკ ხანი

ზევით: ضرب იჭედა. ქვეშ: سراى სარაის.

სამს ცალზე სიტყვა ضرب მოთავსებულია ლეგენდის მარჯვნივ, ხოლო سراى – ზევით

Rv.	لا اله الا الله	არა არს ღმერთი, გარდა ალლაჰისა
	محمد	მუჰამედი
	رسول الله	წინასწარმეტყველი ალლაჰისა
	سنه ٧١٧	წელსა 717 (= 1317/1318 წ.)

№ 767-ს დაკრული აქვს დამღა, რომელიც აბრკოლებს ლეგენდის ამოკითხვას.

ბ) 2 ცალი **№№ 763-764**

Av. ფიგუროვან ჩარჩოში, რომლის გარეთ წერტილოვანი რკალია.

السلطان محمد	სულტანი მუჰამედ
اوزبک خان	უზბეკ ხანი
العادل	სამართლიანი

Rv.	ضرب سراى	იჭედა სარაის
	المخروسه	ღვთივდაცულს
	سنه ٧٢٢	წელსა 722 (= 1322 წ.)

გარშემო ხაზოვანი რკალი, რომელსაც გარს უვლის წერტილოვანი რკალი.

გ) 5 ცალი **№№ 758-762**. წარწერა ავერსზე არც ერთ ცალზე არ ჩანს სრულად. ირკვევა მხოლოდ:

Av.	ضرب	იჭედა
	السلطان الا عظم	სულტანი უმაღლესი

არეზე ორი თხზული ორნამენტი.

Rv. სიმბოლო. არეზე სიტყვა محمد -ის ზევით და ქვევით ოთხი თხზული ორნამენტი.

დ) 5 ცალი **№№ 748-752**. ამ ხუთი მონეტიდან თარიღი ჩანს გარკვევით მხოლოდ ერთ ცალზე, ზარაფხანაც აგრეთვე ერთ ცალზე. მეორეზე ასოების ნარჩენების მიხედვით იგივე ზარაფხანა უნდა იყოს აღბეჭდილი.

Av. კვადრატულ ჩარჩოში:

السلطان الا عظم	სულტანი უმაღლესი
اوزبک خان	უზბეკ ხანი

ჩარჩოს გარეთ: ზევით ضرب; მარჯვნივ ٧٣٤; მარცხნივ سرای, ე. ი. იჭედა სარაის 734 წ. (=1333/1334 წ.).

Rv. წერტილოვან რკალში სიმბოლო. ირგვლივ ოთხი პირველი ხალიფას სახელი, რომლებიდანაც ჩანს ერთ ცალზე მარჯვნივ علی ალი, ხოლო სამზე მარცხნივ عمر ომარი.

ცალკე უნდა შევჩერდეთ **№ 749**. ამ ცალზე, როგორც ავერსის ისე რევერსის მხრივ ერთი და იგივე შტამპი ორმაგად არის დაკრული. ავერსის მხარეზე თარიღის შერჩენილი ნაწილების მიხედვით თითქოს 737 წ. უნდა იყოს. ოთხი ხალიფას სახელიდან რევერსზე აქ ჩანს გარდა ომარისა عمر , ზევით بکر ბექრი.

ე) 1 ცალი **№ 765**, თარიღი და ზარაფხანა ვერ ირკვევა.

Av.	السلطان	სულტანი
	العادل اوزبک	სამართლიანი უზბეკ
	خان ضرب	ხანი იჭედა

Rv. სიმბოლო, მოთავსებული კვადრატულ ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის წერტილოვანი რკალი. ჩარჩოს გარეთ ოთხი ხალიფას სახელი უნდა იყოს – ბუნდოვნად ჩანს მარცხნივ عمر ომარი.

ვ) 5 ცალი **№№ 753-757**

Av. კვადრატულ ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის წერტილოვანი რკალი

السلطان	სულტანი
الا عظم	უმაღლესი
اوزبک	უზბეკი

ჩარჩოს გარეთ სეგმენტებში, როგორც ჩანს, მოცემულია თარიღის და ზარაფხანის აღმნიშვნელი სიტყვები, მაგრამ ჩვენს ცალებზე მხოლოდ ორზეა შერჩენილი ზარაფხანა سرای (სარაი), ხოლო ერთზე თარიღის ერთი ციფრი ٧ (7).

Rv. სიმბოლო, მოთავსებული ფიგუროვან ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის წერტილოვანი რკალი. ერთ ცალზე, **№ 757**, მარჯვენა ქვედა კუთხეში ჩანს მეორე უცნობი შტამპის ნაწილი.

ჯანიბეკ I-ისაა 73 ცალი. ზარაფხანების მიხედვით ესენი ორ ჯგუფად განიყოფებიან: 15 ც. მოჭრილია გულისტანში, ხოლო დანარჩენი 58 ც. ახალ სარაიში. ეს უკანასკნელნი სახეობის და თარიღების მიხედვით არ წარმოადგენენ თანაბარ და ერთნაირ მასას. აქაც ჩვენ გვაქვს რამდენიმე ძირითადი დაჯგუფება, რომლებიც განირჩევიან დანარჩენებისაგან, როგორც ლეგენდების შინაარსით, ისე ზოგადი გაფორმებითაც.

ა) ჯგუფი ყველაზე მრავალრიცხოვანია, შეიცავს 30 მონეტას 742, 745, 746, 747, 750, 754 და 755 წლებისა. ამათვე უნდა მიემატოს 12 ც. რომელთა თარიღის გამორკვევა ვერ მოხერხდა, და კიდევ 3 ც., რომლებიც აგრეთვე გაურკვევლებია თარიღის თვალსაზრისით და, გარდა ამისა, ტექნიკურადაც ნაკლულოვანნი არიან (№№ 770, 773-779, 795, 796, 803-809; 813-817; 820-842).

Av. ხაზოვან რკალში, რომელსაც გარს უვლის წერტილოვანი

السلطان العادل	სულტანი სამართლიანი
جانی بک خان	ჯანიბეკ ხანი

არეზე ერთი ან მეტი თხზული ორნამენტი, იშვიათად ვარსკვლავი ან წერტილებია.

Rv. ფიგუროვან ორმაგ ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის ჯერ ხაზოვანი რკალი და შემდეგ წერტილოვანი.

ضرب سرای	იჭედა სარაის
الجدید	ახალს

თარიღის ციფრები გაბნეულია ხოლმე სხვადასხვა ადგილს, მომეტებულ შემთხვევებში კი – ქვევით ასეულების აღმნიშვნელი ციფრი ٧ (7), მარცხნივ ათეულების მაგ. ۴ (4) და ზევით ერთეულების მაგ., ۶ (6). მთელი თარიღი ამ შემთხვევაში იძლევა ٧۴۶ (746) წელს.

ბ) 5 მონეტა (№№ 797-801) 743 და 744 წლებშია მოჭრილი.

Av. ფიგუროვან ჩარჩოში, რომელსაც გარს წერტილოვანი რკალი უვლის

السلطان العادل	სულტანი სამართლიანი

ჩამბეკ ხან (მონღოლურად)

جلال الدین محمود	ჯელალ ედ-დინ მაჰმუდ
سلطان	სულტანი

Rv. ფიგუროვან ორმაგ ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის ერთი ხაზოვანი რკალი და ერთიც წერტილოვანი.

ضرب السرای	მოიჭრა სარაის
الجدید فی	ახალს
سنه ٧۴٣	წელსა 743 (= 1342/1343 წ.)

ამგვარიცეა № 801, მხოლოდ 744 წელს მოჭრილი.

გ) 2 ცალი (№№ 818, 819). 1 ც. სრულიად წესიერია. რევერსზე კარგად ირკვევა ზარაფხანა (سرای الجدید) და თარიღი (٧۴٢). მეორე ცალი გაფუჭებულია შტამპის ორმაგი კვრით, რის გამო როგორც ავერსის, ისე რევერსის სახე შელახულია.

Av. მონეტის ცენტრში:

جانی بک	ჯანიბეკ
خان	ხანი

გარშემო ხაზოვანი რკალი, ხოლო რკალს გარეთ ირგვლივ:

الحاقان العادل جلال الدین محمود سلطان – ხაკანი სამართლიანი ჯელალ ედ-დინ მაჰმუდ სულტანი.

გარშემო ერთი ხაზოვანი რკალი და ერთიც წერტილოვანი.

Rv. ხაზოვან რკალში:

ضرب سرای	იჭედა სარაის
الجدید	ახალს
٧۴٢	742 (= 1341/1342 წ.)

დ) 2 ცალი (№№ 780, 781) სრულიად ერთნაირებია. თარიღის ნიშნებიდან გარკვევით ჩანს მხოლოდ ٧ (7) რევერსის ზედა არეში. საფიქრებელია, რომ მარცხნივ ۴ (4) უნდა იყოს

Av. ხაზოვან რკალში:

السطان جانی	სულტანი ჯანი
بک	ბეკ
العادل	სამართლიანი

Rv. ფიგუროვან ორმაგ ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის ხაზოვანი რკალი:

٧	7
ضرب سرای	იჭედა სარაის

۴ الجديد	4 ახალს

თარიღი საეჭვოა. შესაძლებელია ასე თუ ისე ამოვიკითხოთ 74...

ე) 4 ცალი გაერთიანებულნი არიან რევერსის მსგავსებით, მაგრამ არა იგივეობით. ამიტომ მე მათზე შევჩერდები თითოეულზე ცალ-ცალკე. № 771 თარიღის ორი პირველი, ე.ი. ასეულისა და ათეულების აღმნიშვნელი ნიშნები კარგად ირკვევა ٧ ٥ მესამე ნიშანი ან ٣ ან ۴ უნდა იყოს.

Av. ფიგუროვან ჩარჩოში, რომელსაც თითქოს წერტილოვანი რკალი უნდა უვლიდეს.:

السلطان العادل	სულტანი სამართლიანი
جانى بک خان	ჯანიბეკ ხანი
خلد ملکه	ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი.

Rv. კვადრატულ ჩარჩოში, რომლის გარეთ ორ მხარეზე ორნამენტი, დანარჩენი ორი მხარე არ ჩანს. ჩარჩოს გარს უვლის წერტილოვანი რკალი.

ضرب سرای	იჭედა სარაის
الجديد	ახალს
٧٥	75...

№ 802 თარიღის ნიშნებიდან ირკვევა მხოლოდ ٧ (7). მონეტის ცენტრში რევერსის მხრიდან უკრავთ დამღა, რის გამო დამღის ქვეშ მოხვედრილი სიტყვა გაფუჭებულია. დამღას ავერსზედაც მოუხდენია ცენტრის დეფორმაცია.

Av. იგივეა, რაც ზევით აღწერილი. მხოლოდ ჩარჩო არ ჩანს და ფაქტურაც სხვაა.

Rv. წერტილოვან კვადრატში იგივე ლეგენდა, რაც ზევით აღწერილს.

№ 794.

Av. السلطان الاعظم	სულტანი უმაღლესი
جلال الدين محمود	ჯელალ ედ-დინ მაჰმუდი
جانى بک خان	ჯანიბეკ ხანი

Rv. ხაზოვან კვადრატში, რომლის გარეთ ბუნდოვნად ჩანს ორნამენტები:

ضرب السرای	იჭედა სარაის
الجديد	ახალს
٧٥٣	753 (= 1352/1353 წ.)

№ 772 ავერსის მხრივ ცენტრში უკრავთ სიქა, რომელსაც გაფუჭებია მის ქვეშ მოხვედრილი სიტყვები ავერსზე და გავლენა მოუხდენია რევერსის შესატყვის არეზედაც.

თარიღი არ ჩანს, რადგანაც რევერსის ბეჭდის ქვედა ნაწილი, სადაც მოთავსებული იქნებოდა თარიღი, მონეტის დისკოზე არ დატეულა.

Av. იგივე, რაც ზევით აღწერილზე.

Rv. ხაზოვან კვადრატში, რომლის გარეთ ზევით თითქოს რაღაც სიტყვა ან ორნამენტი უნდა იყოს და რომელსაც გარს უვლის წერტილოვანი რკალი, მოთავსებულია ზევით აღწერილი მონეტის რევერსის ლეგენდა.

ჯანიბეკის მონეტების მეორე ჯგუფი 15 ცალისაგან შემდგარი, მოჭრილია გულისტანში და აგრეთვე რამდენიმე სახეობას იძლევა. ძირითადი მასა 11 ცალი 753 წელს უნდა იყოს მოჭრილი. ამათგან №№-ზე 785, 791 და 793 ეს თარიღი სრულად ჩანს. ხუთ ცალზე №№ 784, 787, 788, 789 და 790 ერთეულების აღმნიშვნელი ციფრი ველარ დატეულა დისკოზე, პირველი ორი კი 75... კარგად ირკვევა. ყველა დანარჩენი დეტალების შეხვედრის საფუძველზე შესაძლებელია ესენიც

ამავე 753 წელს მივაკუთვნოთ. ამგვარივეა კიდევ 3 ცალი **№№ 782, 783, 786**, რომლებზედაც თარიღი სულ არ ჩანს.

Av. ხაზოვან რკალში, რომელსაც გარს უვლის წერტილოვანი:

السلطان العادل	სულტანი სამართლიანი
جانی بک خان	ჯანიბეკ ხანი

არეზე აქა-იქ ვარსკვლავი და წერტილები.

Rv. ფიგუროვან ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის ერთი ხაზოვანი რკალი და ერთიც წერტილოვანი: ضرب کلستان سنه ٧٥٣

მოიჭრა გულისტანს წელსა 753.

მონეტების მოხსენებულ ჯგუფში **№ 788** დამღანაკრავია, დაუდამღიათ რევერსიდან, რის გამო შესატყვისი ადგილები როგორც ავერსისა, ისე მეტადრე რევერსისა დეფორმირებულია.

ბ) 2 ცალი **№№ 792** და **811**. ამ ორ მონეტას აერთიანებს როგორც ავერსების, ისე რევერსების იგივეობა, მხოლოდ არა იდენტიურობა – ორი სხვადასხვა ბეჭდით არიან მოჭრილი. ორივე 753 წლისაა.

Av. ხაზოვან რკალში:

السلطان العادل	სულტანი სამართლიანი
جانی بک خان	ჯანიბეკ ხანი

არეზე ერთი წერტილი და თხზული ორნამენტი.

Rv. ფიგუროვან ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის ერთი ხაზოვანი რკალი და ერთიც წერტილოვანი: ضرب کلستان ٧٥٣

იჭედა გულისტანს 753 (= 1352/1353 წ.).

№ 811-ის რევერსის არეზე და აქა-იქ რამდენიმე წერტილია გაბნეული.

გ) №№ 810, 812

Av.	السلطان العادل	სულტანი სამართლიანი
	جلال الدین محمود	ჯელალ ედ-დინ მაჰმუდ
	جانی بک خان	ჯანიბეკ ხანი

Rv. ფიგუროვან ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის ერთი ხაზოვანი რკალი და ერთიც წერტილოვანი. არეზე გაბნეულია რამდენიმე წერტილი.

ضرب کلستان ٧٥٣	იჭედა გულისტანს 753.

ბირდიბეკისაა 6 მონეტა. ყველანი, რომლებზედაც თარიღი ირკვევა, 759 წლისანი არიან. ერთი მოჭრილია ახაკში, დანარჩენები გულისტანში.

ა) ოთხი ცალი **№№ 851, 853, 855, 856** ერთი სახისანი არიან, თუმცა სხვადასხვა შტამპით მოჭრილი.

Av. ხაზოვან რკალში:

السلطان العادل	სულტანი სამართლიანი
بردبک خان	ბირდიბეკ ხანი
خلد ملکه	ხანგრძლივ იყოს მეფობა მისი.

Rv. ფიგუროვანი ჩარჩოში:

ضرب ببلد کلستان فی سنه ٧٥٩	იჭედა ქალაქ გულისტანს წელსა 759 (=1357/1358 წ.)

არეს ქვედა ნაწილში თხზული ორნამენტი.

ბ) № 854

Av. ფიგურიანი ჩარჩოში:

السلطان	სულტანი
العادل بردی بک	სამართლიანი ბირდი ბეკ
خلد ملکه	ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი.

Rv. ფიგურიანი ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის ერთი ხაზოვანი რკალი და ერთიც წერტილოვანი:

ضرب ببلد کلستان فی سنه ٩	იჭედა ქალაქ გულისტანს წელსა..... 9

რევერსის არეზე ნაკრავია დამღა, რომელსაც დაუფარავს თარიღის ორი პირველი ციფრი ٧٥, დამღის გავლენით დეფორმირებულია ავერსის შესატყვისი ადგილი. დამღაზე აღბეჭდილია ⅄₀.

გ) № 852 ზევით აღწერილებთან შედარებით ეს მონეტა განსხვავებული სახისაა.

Av.	بردی	ბირდი
	بک خان	ბეკ ხანი
Rv.	سنه	წელსა
	ضرب ازاق	იჭედა აზაკს
	٧٥٩	759

კულნა ხანისაა 1 მონეტა **№ 843**

Av. ხაზოვან რკალში, რომელსაც გარს უვლის წერტილოვანი:

السلطان العادل	სულტანი სამართლიანი
قولنا خان	კულნა ხანი
خلد ملکه	ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი.
ضرب	იჭედა
Rv. ببلد کلستان	ქალაქ გულისტანს
سنه ٧٦٠	წელსა 760 (= 1358/1359 წ.)

ა) **ხიზრი ხანი** წარმოდგენილია 6 მონეტით: **№№ 845, 847, 849**, მოჭრილებია გულისტანში.

Av. ხაზოვან რკალში:

السلطان العادل	სულტანი სამართლიანი
خضر خان	ხიზრ ხანი
خلد ملکه	ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი.
Rv. ضرب فی	იჭედა
بلد کلستان	ქალაქ გულისტანში
٧٦١	761 (= 1359/1360 წ.)

№ 845-ის ავერსზე დაკრულია დამღა, რომელსაც დაუფარავს სიტყვა ﺧﺎﻥ-ი.

ბ) **№№ 844, 846, 848** მოჭრილებია ახალ სარაიში.

Av. ხაზოვან რკალში:

السلطان العادل	სულტანი სამართლიანი
خضر خان	ხიზრ ხანი
خلد ملکه	ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი.

Rv. ფიგურიანი ჩარჩოში:

ضرب سرای	იჭედა სარაის
الجدید	ახალს
٧٦٢	762 (= 1360/1361 წ.)

გილდიბეკისა №№ 850, 857. ერთი მოჭრილია 762 წ., მეორეზე ერთეულები არ ჩანს. ორივე ახალ სარაის ზარაფხანიდანაა.

Av. ხაზოვან რკალში:

السلطان العادل	სულტანი სამართლიანი
كلتى بك	გილთი ბეკ...
خلد ملكه	ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი...

Rv. ფიგუროვან ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის ერთი ხაზოვანი რკალი და ერთიც წერტილოვანი:

الجديد	ახალს
٧۶٢	762

ეს ცალი მიეკუთვნება გილდიბეკს პირობით. სახელი ხანისა არ ჩანს მთლიანად. თარიღიც ვერ იძლევა დასაყრდენს.

Av.	السلطان العادل	სულტანი სამართლიანი
	خان ...	... ხანი
	خلد ملكه	ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი.

Rv. ფიგუროვან ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის ხაზოვანი რკალი

ضرب	იჭედა
سراى	სარაის
الجديد	ახალს
٧۶ ..	76..

მიურიდ ხანი წარმოდგენილია 2 მონეტით. (**№№ 858, 859**). ორივე მოჭრილია გულისთანში – ერთი 763, ხოლო მეორე 764 წ.

Av. ხაზოვან რკალში:

السلطان العادل	სულტანი სამართლიანი
مريد خان	მჲურიდ ხანი
خلد ملكه	ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი.

არეზე წერტილი და ყვავილის მსგავსი ორნამენტი.

Rv. ფიგუროვან ჩარჩოში:

ضرب	იჭედა
فى كلستان	გულისთანს
٧۶٣	763 (= 1361/1362 წ.)

არეზე გაბნეულია წერტილები.

აბდ-ალლაჰ-ხანი წარმოდგენილია 14 მონეტით, რომლებიც 3 სახეობას იძლევიან. აქედან 1 ც. იანგი-შეჰრშია მოჭრილი 765 წ., 13 – ურდოში 770 წ.

ა) 1 ც. **№ 861**

Av. ხაზოვან რკალში:

الله	
السلطان العادل	სულტანი სამართლიანი
عبد خان	აბდ-ალლაჰ-ხანი

Rv. ხაზოვან რკალში:

ضرب	იჭედა
المخروسه	ღვთივ დაცულს
يانكى شهر	იანგი-შეჰრს
٧۶۵	765 (=1363/1364 წ.)

ბ) № 860

Av. ფიგურიანი ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის წერტილოვანი რკალი:

السلطان العادل	სულტანი სამართლიანი
عبد الله خان	აბდ-ალლაჰ ხანი
خلد ملكه	ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი.

Rv. ფიგურიანი ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის ერთი ხაზოვანი რკალი და ერთიც წერტილოვანი:

ضرب أور	იჭედა ურ
دو سنه	დოს წელსა
٧٧٠	770 (= 1368/1369 წ.)

გ) 12 ცალი №№ 862-865, 867-874

Av. ფიგურიანი ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის წერტილოვანი რკალი:

السلطان العادل	სულტანი სამართლიანი
عبد الله خان	აბდ-ალლაჰ ხანი
خلد ملكه	ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი.

Rv. ფიგურიანი ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის ჯერ ხაზოვანი რკალი და შემდეგ წერტილოვანი:

ضرب أور	იჭედა ურ
دو سنه	დოს წელსა
سبعين	შვიდას სამოც-
٧	დაათსა.

ჯანიბეკ II წარმოდგენილია 5 მონეტით.

№№ 875-879. თარიღი და ზარაფხანა არც ერთ მონეტას არა აქვს. ეს 5 მონეტა განიყოფება 2 სახედ.

ა) 2 ცალი №№ 875, 877

Av.

ამ სახის მონეტებს ეხება საველიევი და ამგვარად ამოშიფრავს მათ:

خلد الله ملكه / جانى بك خان / السلطان العادل , ე. ი. სულტანი სამართლიანი ჯანი-ბეკ ხანი ხანგრძლივ ჰყოს ღმერთმა მეფობა მისი.[3]

ბ) 3 ცალი: № 879, № 876, № 878

ამ მონეტების ზედწერილები საველიევის მიხედვით ასე იკითხება:

خلد / الله / العادل / السلطان ე. ი. სულტანი სამართლიანი ხანგრძლივ ჰყოს ღმერთმა მეფობა მისი.[4]

რევერსი ორივე ჯგუფს ერთნაირი აქვთ: კვადრატში მოთავსებულია სუნების სიმბოლო. ხუთივე ცალის რევერსი სხვადასხვა შტამპით არის მოჭრილი.

მუჰამედ ბულაკ ხანი წარმოდგენილია 44 მონეტით, რომლებიც იძლევიან 7 სახეს.

---

[3] П. Савельев, Монеты Джучидов, Джагатаидов, Джелаиридов и другие, обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша, вып. 2, СПБ., 1858, გვ. 207, e ლიტერით აღნიშნული აბზაცი.

[4] იქვე, გვ. 204.

ა) 1 ცალი № 904

Av. ფიგურიანი ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის წერტილოვანი რკალი:

السلطان العادل	სულტანი სამართლიანი
محمد خان	მუჰამედ ხანი
خلد ملكه	ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი.

Rv. ფიგურიანი ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის ერთი ხაზიანი რკალი და ერთიც წერტილოვანი:

ضرب [اورد]	იჭედა...
دو سنه	ურდოს წელსა
٧٧١	771 (= 1369/1370 წ.)

ბ) 3 ცალი №№ 906-908

Av. ფიგურიანი ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის წერტილოვანი რკალი, იგივე წარწერა, რაც ზევით აღწერილში.

Rv. ფიგურიანი ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის ერთი ხაზიანი რკალი და ერთიც წერტილოვანი:

ضرب اورد	იჭედა ურდოს
و	წელსა შვიდას
سبعين	
٢	
سنه	
٧	სამოცდა თორმეტსა (= 1370/1371 წ.)

№ 907-ის რევერსი განირჩევა ორი დანარჩენისაგან იმით, რომ ყველა წარწერები მოცემულია უკუღმა, შებრუნებით.

გ) 15 ცალი. ამათგან: № 905 არეზე თხზული ორნამენტი.

Av. السلطان العادل	სულტანი სამართლიანი
غياث الدين و الد [نيا]	ღიას ედ-დინ ვე ად-დუნია
محمد خان [خلد ملكه]	მუჰამედ ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი.

Rv. კუთხოვანი შრიფტით ფიგურიანი ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის ხაზიანი რკალი:

ضرب الا ورد	იჭედა ურდოს
سنه	წელსა
٧٧٢	772

ამ წლის მონეტა ამ სახისა საველიევს მოხსენებული არა აქვს არც ეკატერინოსლავის განძის და არც ტეტიუშის გაძის აღწერისას.

№№ 909-922. 7 ცალს თარიღი კარგად აქვთ შერჩენილი, 7 ცალზე ვერ ირკვევა ან ირკვევა ნაწილობრივ.

Av. ფიგურიანი ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის ერთი ხაზიანი რკალი და ერთიც წერტილოვანი, მოთავსებულია იგივე წარწერა, რაც ზევით აღწერილზე.

Rv. იგივე, მხოლოდ თარიღი ٧٧٣ 773 (= 1371/1372 წ.).

დ) 6 ცალი №№ 880-885. ოთხ ცალზე თარიღი 774 წ. კარგად ირკვევა.

Av. ფიგურიანი ჩრაჩოში, რომელსაც გარს უვლის წერტილოვანი რკალი:

السلطان العادل	სულტანი სამართლიანი
محمد خان خلد	მუჰამედ ხან ხანგრძლივ ჰყოს
الله ملكه	ღმერთმა მეფობა მისი.

წარწერა დამახინჯებულია – მეორე სტრიქონი ასეა წარმოდგენილი:
حا جا محمد. მესამე სტრიქონი: لله قل V.V.V
Rv. კვადრატში, რომელსაც გარს უვლის ორნამენტი.
ე. ი. ٧٧۴ الحديد ماجر ضرب იჭედა ახალ მარიჯს 774 (= 1372/1373 წ.)
ცენტრში მოთავსებულ ფიგურას ახასიათებს დეტალების სხვაობა: ორი ცალი იძლევა
1 ც. სამი ც.

ე) 18 ცალი **№№ 886-903**. ამათგან 8 ცალზე გარკვევით ჩანს თარიღი 777. ყველანი მოჭრილია ურდოში, ე.ი. ლაშქრობის დროს.

Av. ფიგუროვან ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის წერტილოვანი და ზოგჯერ ხაზოვანი რკალი, მოთავსებულია წარწერა, ანალოგიური ამავე მფლობელის გ ჯგუფის მონეტების ავერსის წარწერისა.

Rv. ფიგუროვან ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის წერტილოვანი რკალი

ضرب	იჭედა
الملك لله	მეუფება ღმერთსა
وردو	ურდოს 777 (=1375/1376 წ.)

არეზე გაბნეულია წერტილები. ზოგჯერ წერტილებს ემატება თხზული ორნამენტიც სამკუთხედის ფორმისა. ამ ჯგუფში შემავალი ერთი მონეტა № 897 აღსანიშნავია იმით, რომ მას ავერსის სიქა არა აქვს. შერჩენილი ნიშნების მიხედვით ჩანს, რომ სიქა უკრავთ, მაგრამ ანაბეჭდი ვერ აღნიშნულა დისკოზე. რევერსი იგივეა, რაც ზევით აღწერილებისა.

ვ) 1 ც. **№ 923.**

Av.	السلطان	სულტანი
	اعظم بولاك	უმაღლესი ბულაკ
	ملك خان خلد	ხანი ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი

Rv. სიმბოლო და თარიღი ..٨٧ ..87. პირველი ციფრი ჩვენს მონეტაზე ხეირიანად არ ჩანს. შეიძლება ეს ციფრი ٧ (7) იყოს. საველიევის ხელთ მყოფ ცალზე ეს ციფრი ٢ (2) ყოფილა. თარიღი აშკარად მცდარია. ზემოდ მოხსენებული ნუმიზმატის აზრით 772 წ. უნდა ვიგულისხმოთ.[5]

ორმაგავერსიანი 1 ც. **№ 940** ორიგინალურია. აქვს ორივე მხრიდან ავერსის სიქა ორი სხვადასხვა ხანისა – აბდ-ალლაჰისა და მუჰამედ ბულაქისა. აბდ-ალლაჰისაა ჯგუფ გ-ში მოცემული ავერსის სიქა, ხოლო მუჰამედ-ბულაქისა ამ ხანის გ და ე ჯგუფებში აღწერილი მონეტების ავერსის სიქა. მონეტა, ცხადია, მოუჭრიათ ამ უკანასკნელი ხანის დროს.

თოთხთამიშ ხანისა 15 ცალია. აქ მოცემული მონეტები უჭრიათ სარაიში (ახალი სარაი, სარაი ღვთივდაცული) 9 ცალი, აზაკში (ქალაქი აზაკი, აზაკი ღვთივდაცული) 4 ც., ჰაჯი თარხანში 1 ც., ქალაქ ყირიმში 1 ც. თარიღები: 782, 783, 785 და 786 წწ.

ა) 1 ც. **№ 931**

Av. ხაზოვან რკალში:

	السلطان	სულტანი
	العادل توقتا	სამართლიანი თოხთა
	ميش خان	მიშ ხანი
	ضرب	იჭედა
Rv.	سراى	სარაის
	الجديد ٧٨٢	ახალს 782 (= 1380/1381 წ.)

[5] Савельев, op. cit. გვ. 57, № 87.

ბ) 6 ც. №№ 924, 926, 932, 935, 937, 938.

Av. السلطان العادل — სულტანი სამართლიანი
نا صر الدين — ნასირ ედ-დინ
توقتاميش خان — თოხთამიშ ხანი

გარშემო ერთი ხაზოვანი რკალი და ერთიც წერტილოვანი.

Rv. ფიგუროვან ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის წერტილოვანი რკალი:

ضرب سراى — იჭედა სარაის
الجديد — ახალს
٧٨٢ — 782

ავერსის და რევერსის ცენტრში თხზული ორნამენტი. ამავე სახისაა მონეტები 783 (=1381/1382 წ.) და 786 (=1384/1385 წ.) წლებისა.

გ) 1 ც. № 927

Av. ხაზოვან რკალში:

السلطان العادل — სულტანი სამართლიანი
توقتا — თოხთა
ميش خان — მიშ ხანი

Rv. ფიგუროვან ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის ხაზოვანი რკალი:

ضرب سراى — იჭედა სარაის
الجديد — ახალს
سنه ٧٨٥ — წელსა 785 (=1383/1384 წ.)

დ) № 933

Av. ხაზოვან რკალში:

السلطان ال ... — სულტანი
ناصر ال ... — ნასირ
توقتا ... — თოხთა

მარჯვნივ ვარსკვლავი.

Rv. ფიგუროვან ჩარჩოში:

ضرب سراى — იჭედა სარაის
المخروسه فى — ღვთივდაცულს
سنه ٧٨٢ — წელსა 782

ცენტრში თხზული ორნამენტი.

ე) №№ 925, 928.

Av. ფიგუროვან ჩარჩოში:

السلطان العادل — სულტანი სამართლიანი
توقتميش خان — თოხთამიშ ხანი
خلد ملكه — ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი

Rv. ფიგუროვან ჩარჩოში:

ضرب — იჭედა
المخروسه ازاق — ღვთივდაცულს აზაკს
سنه ... — წელსა...

ვ) №№ 930, 936

Av. ხაზოვან რკალში:

السلطان	სულტანი
الا عظم	უმაღლესი
توقتميش خان	თოხთამიშ ხანი

Rv. ფიგურიანი ორმაგ ჩარჩოში, რომელსაც გარს უვლის ხაზოვანი რკალი:

ضرب	იჭედა
بلد ازاق	ქალაქ აზაკს
سنه ٧٨٢	წელსა 782

ზ) № 934

Av. ხაზოვან რკალში, რომელსაც გარს უვლის წერტილოვანი:

السلطان العادل	სულტანი სამართლიანი
ناصر الدين تو	ნასირ ედ-დინ თო
قتاميش خان	ხთამიშ ხანი

Rv. ფიგურიანი ორმაგ ჩარჩოში:

ضرب حاجى	იჭედა ჰაჯი
ترخان فى	თარხანს
سنه ٧٨٢	წელსა 782

თ) № 929

Av. ფიგურიანი ჩარჩოში:

السلطان العادل	სულტანი სამართლიანი
غياث الدين و الدنيا	ღიას ედ-დინ ვედდუნია
توقتاميش خان	თოხთამიშ ხანი
خلد ملكه	ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი.

Rv. ფიგურიანი ჩარჩოში:

ضرب	იჭედა
فى بلد قريم	ქალაქ ყირიმს

ამ მონეტაზე უნდა შევჩერდეთ: იგი მოხსენებული აქვს საველიევს.[6] საყურადღებოა ამ მონეტის რევერსი. წარწერა ჯერჯერობით დამაკმაყოფილებელად არ არის ამოკითხული. პირველი ორი სტრიქონი ითარგმნება „იჭედა ქალაქ ყირიმს“. შემდეგი სიტყვები გაუგებარია. ამ სიტყვების ამოკითხვასა და ახსნას შეეცადა საველიევი. შედარებით ხეირიანად მოჭრილი და შენახული ცალების წარწერების უკანასკნელი სიტყვები, მისი აზრით, იძლევიან ფორმულას, რაც ნიშნავს: „დე, დაცულ იქნეს ჭირთაგან“. ამისდა მიხედვით ამ მონეტის რევერსის წარწერა შემდეგი სახით უნდა წარმოვიდგინოთ:

ضرب	იჭედა
فى بلد قريم	ქალაქ ყირიმს
عن	გან
حميت	დე, დაცულ იქნეს
فات [الا]	ჭირთა

ალის განძის ამ მონეტაზე თარიღი არ არის. საველიევის მიერ აღწერილ ზოგიერთ ამგვარ მონეტებზე თარიღად არის 786 და 787 წელი.

---

[6] Савельев, op. cit. გვ. 113 № 254.

ცალმხრივი მონეტა. ალის განძში მოხვედრილია ერთი მონეტა **№ 939**, რომელსაც ნაჭედი აქვს მხოლოდ ერთი მხარე, სახელდობრ რევერსი. მეორე მხარეზე ავერსის სიქა არ არის აღბეჭდილი, არამედ მოცემულია იგივე რევერსის სიქა უკუღმა და ჩაჭდევით. მიუხედავად ამისა ეს მონეტა ბრაკტეატად არ შეიძლება მივიჩნიოთ. სიქის ნაკვთები ერთი მეორეს არ ხვდება, არამედ უკუღმა მოცემულისა ოდნავ დაბლაა გამოსული. ეს მოვლენა შემდეგნაირადაც უნდა აიხსნას: ჭედვის დროს ხელოსანს ჩარჩენია ბეჭედში უკვე გამზადებული მონეტა რევერსით ზევით. შემდეგ მას ჩაუდვია ამავე ბეჭედში ახალი ფირფიტა და უკრავს. შედეგად მიუღია ერთს მხარეზე წესიერი რევერსი, ხოლო იმ მხარეზე, რომელზედაც უნდა ავერსი აღბეჭდილიყო, აღნიშნულა ჩარჩენილი მონეტის რევერსი ჩაჭდეულად და უკუღმა. მხოლოდ ამგვარად შეიძლება აიხსნას ის, რომ შტამპის სრულიად ერთგვარი ნაკვთები მეორე მხარეზე ოდნავ დაბლა არიან განლაგებული.

Rv. ფიგურიანი ორმაგ ჩარჩოში:

ضرب سراى — იჭედა სარაის

الجديد — ახალს

ასო ج-ს ზევით თხზული ორნამენტი. რევერსის დეტალების მიხედვით ეს მონეტა ჯანიბეკ I-ისა უნდა იყოს და ეკუთვნოდეს 747 (= 1346/1347 წ.) წელს (შეად. ამავე განძის მონეტებს №№ 804, 807, 813).

და ბოლოს, 5 მონეტა ამ განძისა №№ 866, 941, 942, 943, 944 ჯერჯერობით გაურკვეველ მონეტათა ჯგუფში უნდა მოვათავსოთ.

ჯუჩიდების ის ფულები, რომლებიც ჩვენ ზევით განვიხილეთ, არაფერს არაჩვეულებრივს ან ახალს, ნუმიზმატიკური თვალსაზრისით, არ წარმოადგენენ. ყველა ეს მონეტები უკვე დიდი ხანია ცნობილი და გამოქვეყნებულია. მიუხედავად ამისა, საქართველოსა და ოქროს ურდოს შორის ურთიერთობათა საკითხისათვის ამ განძის პოვნის ფაქტს მნიშვნელობა მაინც აქვს. ე. პახომოვს საქართველოში აღმოჩენილ ნუმიზმატიკურ განძებზე დაკვირვებათა შედეგად მიუღია დასკვნა, რომ „северяные джучидские монеты, битые золотоордынскими ханами вне Закавказья, в последнем совершенно не встречаются."[7] ალის განძის ჯუჩიდური ფულების არმოჩენის ფაქტი არღვევს პახომოვის ამ დასკვნას. ამ განძში, როგორც დავრწმუნდით, სრულიად არ არის წარმოდგენილი ის ზარაფხანები, რომლებიც ჯუჩიდებს ამიერ კავკასიაში ჰქონდათ. ეს ფაქტი კი უნდა მიგვითითებდეს იმ გარემოებაზედ, რომ ალის განძში შემავალი ჯუჩიდების ფულის საქართველოში შემოსვლა სხვა ამბებთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

უკიდურესი ქრონოლოგიური მიჯნები ალის განძის ამ ნაწილისა ჰფარგლავენ XIV ს-ის 76 წელს – 1310 წლიდან 1386 წლამდე. ამ წლების განმავლობაში ოქროს ურდოში მყოფი 23 ხანიდან ჩვენს განძში წარმოდგენილია 12 ხანი, მათ შორის ისეთი შესანიშნავები, როგორებიც იყვნენ უზბეკი, ჯანიბეკ I, მუჰამედ ბულაკი, დაბოლოს თოხთამიში. XIV ს-ის ქართული საისტორიო წერილობითი ძეგლების დაღუპვის გამო ცნობებს ამ ხანის საქართველოსა და ოქროს ურდოს შორის ურთიერთობათა შესახებ ჩვენამდე არ მოუღწევიათ. მით უფრო მეტი მნიშვნელობა ენიჭება იმ ნივთიერ ძეგლებს, რომლებიც ამ ურთიერთობას ამჟღავნებენ და ამითი ცოტად თუ ბევრად ავსებენ შექმნილ ხარვეზს. ასეთ ნივთიერ ძეგლებად უნდა მივიჩნიოთ ალის განძში დაცული ჯუჩიდური ფულები. აი, სწორედ ამ თვალსაზრისით მათ ენიჭებათ განსაკუთრებული მნიშვნელობა.

ოქროს ურდოსა და საქართველოს შორის პოლიტიკური ურთიერთობა დაიწყო ურდოს პირველი ხანის ბათოს დროიდან. პირველი პირი, რომელიც ოქროს ურდოში გაემგზავრა საქართველოდან, მწიგნობართუხუცესი არსენი ყოფილა.[8] მას დავალებული ჰქონია რუსუდან მეფისაგან საბ-

[7] Пахомов, Монетные клады Азербайджана, вып. I, 1926, стр. 29, 30.

[8] ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი III, თბილისი 1941 წ., გვ. 23.

ოლოოდ გამოერკვია ბათო ყაანთან მონღოლ-ქართველებს შორის საზავო შეთანხმების საკითხები. 1243/1244 წლებში **ყივჩაყეთში** გამგზავრებულა ამალით დავით რუსუდანის ძე. მას იქ ორ წლამდე დაუყვია. შემდეგ ამავე გზას გასდგომია დავით ლაშას ძეც. ბათოს ორივე უფლისწული „კეთილად შეუწყნარნია“.[9] ჩვენ საისტორიო წყაროებს, სამწუხაროდ, არ შეუნახავთ ცნობა იმის შესახებ, თუ რა გზით გამგზავრებულან ზემოხსენებული პირები **ყივჩაყეთში**, დარიალანის თუ დარუბანდის კარით (ამათგან უფრო ჩვეულებრივი და შედარებით უშიშარი უკანასკნელი იყო). ორივე უფლისწული დაბრუნდნენ ყარაყორუმიდან 1247 წ. უკვე სამხრეთის გზით, ე. ი. ჰულაგუს სამფლობელოზე გავლით.[10] უფრო გვიან ბათო ყაანს ელჩი წარმოუვლენია დავით ულუსთან და დაუბარებია იგი თავისთან. „და წარვიდა წინაშე ბათოისა მეფე დავით ნიჭითა უზომოთა“.[11] აქედან წასვლის გზას ისტორიკოსი არ იხსენიებს, დაბრუნებისას კი დავითს, როგორც ჩანს, დარუბანდზე უნდა გამოევლო, ვინაიდან ჯერ ჰერეთში მისულა და შემდეგ უკვე თბილისში.

საქართველოს მეფეების ასეთი ურთიერთობა **ყივჩაყეთთან** სრულიად ბუნებრივი იყო. თავდაპირველად საქართველო ჩრდილოეთ ულუსს ექვემდებარებოდა და მის უშუალო მბრძანებლად ბათო ყაანი ითვლებოდა. მდგომარეობა შეიცვალა 1256 წლიდან, როდესაც დიდი ყაანის განკარგულებით საქართველო ჰულაგუ ყაანისა და მისი მემკვიდრეების სამფლობელოში შევიდა. ამიერიდან ჩრდილოეთის ულუსთან მეგობრულ კავშირსა და ურთიერთობას საფუძველი ეცლებოდა, ხოლო მას შემდეგ, რაც ჰულაგუსა და ბათოს მემკვიდრე ბერქა ყაანს შორის სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლა და შუღლი ჩამოვარდა, ასეთი განწყობილება საქართველოს მეფეს მტრულ აქტადაც კი ჩაეთვლებოდა. ისტორიული აუცილებლობით შექმნილმა ვითარებამ სწორედ ამ უკანასკნელი მიმართულებით წარმართა საქართველოს ბედი. ურთიერთობა ჩრდილოეთის ულუსთან შემდეგშიაც გრძელდებოდა და ხშირად განსაზღვრავდა კიდეც ამათუიმ ქართველი მეფის პოლიტიკას.

ულუ დავითსა და მონღოლებს შორის წარმოშობილ კონფლიქტში, რომელსაც ჟამთააღმწერელი ხოჯა აზიზის ირგვლივ ატეხილ დავას მიაწერს, ჩრდილოეთ ულუსთან ურთიერთობის საკითხმა გადამწყვეტი როლი ითამაშა. ჰულაგუ ყაანს მისი დაახლოებული და ერთგული მრჩეველი ენუქ არქუნი უმტკიცებს, რომ იგი დათმობაზე უნდა წავიდეს ულუ დავითის მიმართ: „ესეცა უწყოდე, რომელ ძმა შენი დიდისა ყაენისაგან ბათოს შვილ[12] მრავალსა მოციქულსა უგზავნის (ულუ დავითს) და დიდთა ნიჭთა აძლევს, რათა მისცეს გზა დარიალანისა და დასავლეთისა, რამეთუ ორივე ჴელთა შინა მისთა არს“.[13] დაუთმე ხოჯა აზიზი, თორემ თუ „ბათოს ულუსი და მეფე შეიერთნეს, დიდნი შფოთნი აღსდგებიანო“.[14] ჩვენი ისტორიკოსის სიტყვით, ჰულაგუ იძულებული იყო დაეთმო. უფრო მეტად იყენებდა თავის მიზნებისათვის ორ ულუსს შორის ჩამოვარდნილ უთანხმოებას დიმიტრი II-ის ძე დავით VIII (1293-1311 წწ.). ის სრულის უნდობლობით ექცეოდა ილხანების აღთქმა-დაპირებებს, ალბათ თვალწინ უდგა თავისი მამის ტრაღიკული ბედი და ის მწარე წუთები, რომლებიც თვითონ მან განიცადა მონღოლთა ხელში. დარიალანის კარი მის სრულ მფლობელობაში იყო და ეს აძლევდა მას შესაძლებლობას ილხანების წინააღმდეგ დაუბრკოლებლად მიემართნა ჩრდილოეთი ულუსისათვის. ასე მოიქცა ის 1297 წელს. მან გაგზავნა ოქროს ურდოს თოხთოგუ ყაანთან თავისი ძმა ვახტანგი და „უქადა გზა გამოსვლად ყაანს ზედა და მან კეთილად შეიწყნარა“.[15] რამდენიმე თვის შემდეგ 1298 წ. დავითს კვლავ მიუვლენია თოხთოგუსთან უკვე მეორე ძმა ბაადური იმავე მისიით.[16]

---

[9] მონღოლთა დროის ქართველი ჟამთააღმწერელი, გამოც. ე. თაყაიშვილისა, გვ. 621, 642.

[10] მონღოლთა დროის ქართვ. ჟამთააღმწერელი, გამოც. ე. თაყაიშვილისა, გვ. 651.

[11] აქვე, გვ. 656.

[12] აქ ბერქა ყაანზეა საუბარი, რომელიც შვილი კი არა, ძმა იყო ბათოსი.

[13] ჟამთააღმწერელი, გვ. 680, 681.

[14] ჟამთააღმწერელის თხზულებაში ამ ყაანის სახელი დამახინჯებულია – იგი წოდებულია ხან ითხად, ხან ოთახად და თხოთუდ, გვ. 756-758.

[15] იქვე, გვ. 755.

[16] იქვე, გვ. 756.

ამრიგად XIII ს-ის დამლევამდე ოქროს ურდოსა და აღმოსავლეთ საქართველოს შორის მუდმივი, შეიძლება ითქვას, ტრადიციად გადაქცეული ურთიერთობა დადასტურებულია ეჭვშეუტანელი ფაქტებით. ერთადერთი გზა ზემოხსენებული ელჩების მისვლა-მოსვლისა, ცხადია, დარიალანი უნდა ყოფილიყო, ვინაიდან სხვა გზით, ე. ი. დარუბანდის კარით ილხანების მიმართ სამტრო მისიით წარვლენილი აუცილებლად ხიფაშთი ჩავარდებოდა და ვერც მიაღწევდა დასახულ მიზანს.

XIV ს-თვის ასეთი ფაქტები აღარა გვაქვს. ჩვენი მეტად მცირე საისტორიო წყაროები ამ დროისა სდუმან ამის შესახებ. ერთი კი საფიქრებელია: დავით VIII, როგორც ვიცით, სიკვდილამდე არ დამორჩილებია ილხანებს. მრავალჯერ სისხლისმღვრელ ბრძოლებამდეც მიდიოდა საქმე, დავითის სამფლობელოს ბარი და ხშირად მთაც წიოკდებოდა და ნადგურდებოდა ილხანების ჯარების შემოსევათა წყალობით, მაგრამ დავითი ისე მოკვდა (1311 წ.), რომ ურჩობაზე და მტრობაზე ილხანების მიმართ ხელი არ აუღია. მოსალოდნელი უნდა იყოს, რომ ამ პერიოდშიაც დავითი ძველ გზას არ უღალატებდა და ოქროს ურდოსთან ურთიერთობას არ გასწყვეტდა, მით უმეტეს, რომ იქ იგივე თოგთოგუ ანუ თოხთა განაგრძობდა მმართველობას.

სულ სხვანაირად იქცეოდა დავითის ძმა ვახტანგ III, რომელიც დავითის ურჩობით და გაუტანლობით თავმობეზრებულმა ყაზან ილხანმა მასთან თანადროულად აღმოსავლეთ საქართველოს მეფედ დასვა. ვახტანგის ხანმოკლე მეფობის განმავლობაში (გარდაიცვალა 1308 წ.) მონღოლებთან მისი მშვიდობიანი ურთიერთობა არ დარღვეულა. გიორგი V-ის მეფობაში (1318-1346 წწ.) ოქროს ულუსის საკითხი, საზოგადოდ, არც წამოჭრილა. გიორგი V-ის საგარეო პოლიტიკა მიმართული იყო სამხრეთისაკენ. ირანის მმართველ ჩობანთან გიორგი განსაკუთრებულად კარგ და მეგობრულ ურთიერთობაში იმყოფებოდა. მეორეს მხრით ილხანთა დაძაბუნებული და მოშლილი სახელმწიფო ველარ ახერხებდა თავისი ძველი პოლიტიკის გატარებას მოღონიერებული და გაერთიანებული საქართველოს მიმართ. ამ პირობებში გიორგი V-ეს არავითარი საბაბი არ ექნებოდა მიემართნა თავისი წინაპრების მსგავსად ოქროს ურდოსათვის ილხანების საწინააღმდეგოდ. მაგრამ სხვაფრივ ურთიერთობა ოქროს ულუსთან, როგორც ჩანს, არ შეწყვეტილა. ალის განძში საკმაოდ ბლომად არის დაგროვილი გიორგი V-ის თანამედროვე ოქროს ურდოს ხანების უზბეკის (1313-1341 წწ.) და ჯანიბეკ I-ის (1341-1357 წწ.) ფულები. ჩვეული გზით, დარიალანის კარით, ჩრდილოეთის მფლობელების ფული მშვიდობიანი ურთიერთობის ვაჭრობის, მიმოსვლის – შედეგად უნდა შემოსული იყოს ჩვენში.

ასეთივე მდგომარეობა, როგორც ამაზე ჩვენი განძის შემადგენლობა მიგვითითებს, შემდეგშიაც გაგრძელებულა: ჯანიბეკ I-ის მთელი მეფობის განმავლობაში და მის მომდევნო ხანების, ხოლო საქართველოში დავით VIII (1346-1360 წწ.) და ბაგრატ V-ის (1360-1393 წწ.) დროსაც ჯუჩიდების ფული ნელ-ნელა და ცვალებადი რაოდენობით მაინც შემოდის საქართველოში და აღწევს მის ცენტრალურ პუნქტებს. თუ ზოგიერთი ხანისა ალის განძში თითო-ოროლა მონეტა მოხვედრილა, მაგ. ბირდი ბეკისა, კულნასი, გილდი ბეკისა და სხვ., ზოგისა ათეულებსაც კი ითვლის, მაგ. აბდალლაჰისა (14 ც.) და მუჰამედ ბულაკისა (44 ც.).

ოქროს ურდოს ჯუჩიდების ინტერესები სამხრეთის მიმართ კვლავ გაცხოველებულა XIV ს-ის ორმოცდაათიანი წლებისათვიის. 1356 წელს ჯანიბეკ I-ს გაულაშქრია ირანის აზერბაიჯანის ემირების მიწვევით თავრიზში მჯდომი აშრაფ ჯალაირის წინააღმდეგ, დაუმარცხებია აშრაფი, თავრიზი დაუკავებია და აქაურ ზარაფხანაში საკუთარი ვერცხლის ფულიც მოუჭრეინებია. 2 წლის შემდეგ ჯუჩიდების მფლობელობას თავრიზში ბოლო მოჰღებია. გარდა თავრიზისა ჯანიბეკს ამ ლაშქრობისას ამიერკავკასიის აღმოსავლეთი მხარეც დაუპყრია. ჩვენამდე მოსულა 758 წლის (1356 წ.) ჯანიბეკის და ბირდიბეკის ფულები, მოჭრილი ბაზარსა, ბარდავსა, ყარა-აღაჯსა, განჯასა და ნახჭევანში.[17] ჩრდილოეთის ულუსის მძლავრმა პოლიტიკურ-ეკონომიკურმა ინტერესმა

[17] Е. Похомов, Монетные клады Азербайджана..., вып. II, Баку, 1938, №№ 472, 473.

სამხრეთის – კერძოდ ამიერკავკასიის და ირანის აზერბაიჯანის მიმართ – განსაკუთრებულად იჩინა თავი ოქროსი და თეთრი ურდოების გამაერთიანებელის თოხთამიშ ხანის დროს (1379-1396 წწ.). თემურ-ლენგის მიერ ჩრდილოეთ სპარსეთის პროვინციების დაპყრობით შეშფოთებულმა თოხთამიშ ხანმა 1385 წ. 90000 კაცისაგან შემდგარი ლაშქარი გამოგზავნა ქ. თავრიზის დასაპყრობად. ლაშქარი დარიალანის და დარუბანდის გზით წამოსულა, შირვანზე გაუვლია და იქიდან აზერბაიჯანს შესევია.[18] თავრიზის აღების და გაძარცვის შემდეგ ლაშქარი უკან გაბრუნებულა.

ჩვენთვის საყურადღებოა თოხთამიშის ამ ლაშქრობის მარშრუტის ერთი უბანი. ჩრდილოელ დამპყრობელს თავისი უზარმაზარი ლაშქარი ორი გზით წამოუყვანია – დარიალანის და დარუბანდის კარით. დარიალანის კარი ამ დროსაც საქართველოს მეფეს ბაგრატ V-ის ხელში იყო. აკად. ივ. ჯავახიშვილის აზრით ამ კარით გამოსვლა თოხთამიშს შეეძლო მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ საქართველოს მესვეურებს შეუთანხმდებოდა.[19] თუ ალის განძში მოხვედრილ თოხთამიშის 1380, 1382 და 1384 წლების მონეტებს მივიღებთ მხედველობაში, საქართველოსა და ოქროს ურდოს შორის ურთიერთობა და მიმლოსვლა თოხთამიშის დროს ამ ლაშქრობამდეც უნდა არსებულიყო. ამ ლაშქრობასთან ყოფილა დაკავშირებული თოხთამიშის მიერ ამიერკავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილის დაპყრობა ჯალაირებისაგან და 1386 წლიდან მოყოლებული 1390 წლამდე დარუბანდსა, შემახასა, შაბურანსა, გუშტასპსა, ბაქოსა და მაჰმუდ-აბადში ვერცხლის ფულის მოჭრა.[20]

ზემოთქმული ცხადჰყოფს, რომ ოქროს ულუსის ჯუჩიდები XIII-XIV ს-ის განმავლობაში მხედველობიდან არ უშვებდნენ სამხრეთს და ყოველ შემთხვევას იყენებდნენ, რათა აქეთკენ მოემართათ თავისი იარაღი. ამ ურთიერთობის ერთ-ერთი მეტყველი ნაშთი ჯუჩიდების ფული ორნაირი თვალსაზრისით იქცევს ყურადღებას: 1) ადგილობრივ ნიადაგში აღმოჩენილი და 2) ადგილობრივ ზარაფხანებში მოჭრილი აქნობამდე დადასტურებულია ამიერკავკასიაში ჯუჩიდების ფულის სულ ათი განძის პოვნა. ესენი მთლიანად შესდგებიან ჯუჩიდების ფულისგან ან ნარევი ხასიათისანი არიან.[21] ამ განძებში შემავალი ჯუჩიდური ფულები, რამდენადაც მათ-შესახებ ცნობები დასკვნის შესაძლებლობას იძლევიან, ალის განძის მსგავსად იფარგლებიან თოხთოგუ-თოხთამიშის მეფობის ხანით. მეორეს მხრით უნდა აღინიშნოს ამიერ კავკასიის ზარაფხანებში ჯუჩიდების მიერ მოჭრილი ფულის მასიური გავრცელება ჩვენი ქვეყნის ჩრდილოეთით მდებარე მხარეებში. ყველა სხვა ფაქტებსაც რომ თავი დავანებოთ, საველიევის მიერ გამოქვეყნებული განძის აღწერილობაც მეტად საყურადღებო სურათს გვიხატავს: 1851 წ. ეკატერინოსლავის გუბერნიაში აღმოჩენილა უზარმაზარი განძი 14350 მონეტის შემადგენლობით, თითქმის მთლად ჯუჩიდებისა. ამ რაოდენობიდან ნახევარზე მეტი, სახელდობრ 7992 ც. მოჭრილი ყოფილა ამიერკავკასიის ქალაქებში თოხთამიშ ხანის დროს.[22]

ამგვარად: მრავალი მონაცემებით მტკიცდება, რომ ამიერკავკასიისა (კერძოდ საქართველოსა) და ოქროს ურდოს შორის XIII-XIV ს. ცხოველი ურთიერთობა არსებობდა. მთავარი გზა ამ ურთიერთობისა იყო დარუბანდის კარი. ამ კარით ხდებოდა დიდი ლაშქრების შემოსვლა ამიერ კავკასიაში. ეს გზა ბევრად უფრო მოსახერხებელი და ადვილად დასაძლევი იყო მეორე კარზე, სახელდობრ დარიალანისაზე, მაგრამ ამ უკანასკნელს კერძოდ საქართველოსათვის ჰქონდა ძალიან დიდი მნიშვნელობა და, როგორც ზევით იყო აღნიშნული, ხშირად განსაზღვრავდა კიდეც ხოლმე ჩრდილოეთის და სამხრეთის მეზობლების მიმართ წარმოებულ პოლიტიკას. საფიქრებელია, რომ ის მუდმივი მისვლა-მოსვლა, რომელიც გარკვეულ ხანაში აღმოსავლეთ საქართველოსა და ოქროს

---

[18] ივ. ჯავახიშვილი, op. cit. გვ. 182.

[19] აქვე, გვ. 184.

[20] П. Савельев, op. cit. გვ. 9 და 11

[21] Е. Пахомов, op. cit. вып. I, №№ 155, 158, 163, 165, 169.
вып. II, №№ 472-474: вып. III, №№ 867, 869.

[22] П. Савельев, op. cit. გვ. 8, 9.

ურდოს შუა არსებობდა, თუ ყოველთვის არა, უფრო მომეტებულად სწორედ ამ კარით სწარმოებდა. კერძოდ ჩვენ განძში შემავალი ჯუჩიდური ფულები ამავე გზით უნდა შემოსულიყო. ამას გვაფიქრებინებს შემდეგი მოსაზრებანი: ჯანიბეკ I-ის ფულებში, რომლებიც საკმაოდ დიდი რაოდენობითაა მოცემული ჩვენს განძში (77 ცალი. საერთო რაოდენობიდან 202 ც.), არ მოიპოვება არც ერთი მოჭრილი 1) თავრიზში და 2) 755 წლის შემდეგ, ე. ი. წარმოდგენილი არ არის ხანა ჯანიბეკ I-ის მიერ თავრიზისა და ამიერკავკასიის ქალაქების დაჭერისა. თოხთამიშის ფულებშიაც, ამის მსგავსად, არ არის არც ერთი მოჭრილი 1) თავრიზში ან ამიერკავკასიის ქალაქებში და 2) 786 წლის შემდგომ, ე. ი. ისევე, როგორც ჯანიბეკის ფულებში, აქაც წარმოდგენილი არ არის ის ხანა, როდესაც თოხთამიშს ხელთა ჰქონდა თავრიზი და, რაც მთავარია, ამიერ კავკასიის ზემოხსენებული ქალაქები.

თუ მივიღებთ ამ მეტყველ გარემოებას მხედველობაში, გავიხსენებთ აგრეთვე, რომ დარიალანის კარი ქართველი მფლობელების ხელთ იყო და მითი სარგებლობა ჯუჩიდებთან ურთიერთობისას დადასტურებულია ისტორიული ხასიათის არაერთი მოწმობით, მგონია, უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ალის განძის ჯუჩიდური ფულები, მოყოლებული 710 წლიდან 786 წლამდე ჰიჯრით (1310-1384 წწ ჩვ. ერათი), უნდა შემოსულიყვნენ ჩვენში არა დარუბანდის, არამედ დარიალანის კარით იმ მუდმივი ურთიერთობის დროს, რომელიც ამ ხანებში არსებობდა საქართველოსა და ოქროს ურდოს შორის.

1946 წელი

№ 743

№ 746

№ 766

№ 763

№ 748

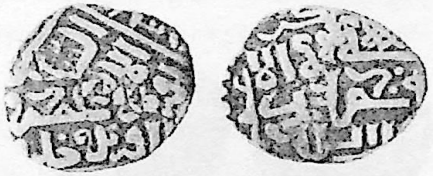

№ 749

№ 798

№ 801

№ 818

№ 853

№ 852

№ 854

№ 843

№ 844

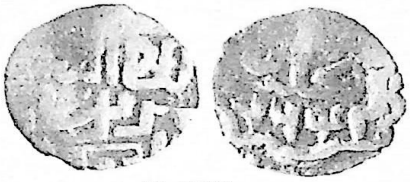

№ 858

№ 859

№ 869

№ 875

№ 877

№ 879

№ 876

№ 878

№ 923

№ 882

№ 936

№ 934

№ 926

№ 929

აჰმედ ჯალაირის და გიორგი VII-ის მონეტა

1925 წ. ს. ალის (ხაშურის რ.) მახლობლად აღმოჩნდა წვრილი ვერცხლის ფულის მოზრდილი განძი, სულ 471 მონეტისაგან შემდგარი,[1] რომლებიც ძირითადად ორნაირი შემადგენლობისაა. 202 ცალი ეკუთვნის XIV ს-ის ოქროს ურდოს ხანებს, ხოლო 243 ცალი აჰმედ ჯალაირს და საქართველოს მეფეს გიორგი VII-ეს (1393-1407 წწ.). დანარჩენი 26 ცალი ამ ორი ძირითადი დაჯგუფებისაგან განსხვავებულია.

წინამდებარე მცირე ნაშრომში ვზრად მაქვს შევეხო ამ განძის მეორე ჯგუფს – აჰმედ ჯალაირის და გიორგი VII-ის ფულს. ასეთები, როგორც ვთქვი, ამ განძში 243 ცალია. უნდა აღინიშნოს, რომ მთელი ეს რაოდენობა ტექნიკური თვალსაზრისით ერთნაირი არაა. დიდად უმცირესი ნაწილი, სახელდობრ 28 ცალი სრულიად წესიერია, შნოიანად მოჭრილი, გარკვეული წარწერებით. ამათგან გარეგნულად ძალიან განსხვავდება 89 ცალი, რომლებიც შინაარსის თვალსაზრისით პირველებს უდგებიან, მაგრამ ტექნიკურად ბევრად უფრო მდარე ღირსებისანი არიან – წარწერები უშნოდ, გაურკვევლად არიან აღბეჭდილნი. მესამე ჯგუფი 74 ცალის რაოდენობით ამ უკანასკნელთაგან უნდა მომდინარეობდნენ, მხოლოდ წარწერები მათზე გამოყვანილია შებრუნებით. 52 ცალი იმდენად გაცვეთილია, რომ მათზე არაფერი აღარ ირკვევა.

კარგად შესრულებული და შენახული მონეტები ამგვარი სახისანი არიან (აღწერა მოცემულია რამდენიმე ცალის მიხედვით №№ 1189, 1190, 1191).

Av. سلطان ا — სულტან

حمد خلد ملكه — აჰმედი ხანგრძლივი იყოს მეფობა მისი

ملک غازی کیرکی — მეფე გამარჯვებული გიორგი

ضرب تفليس — იჭედა თბილისს

გარშემო ხაზოვანი რკალი, ზოგჯერ ორმაგი.

Rv. ორმაგ ხაზოვან კვადრატში, რომელსაც გარს უვლის ჯერ ხაზოვანი, რკალი და შემდეგ წერტილოვანი

لا اله الا الله — არა არს ღმერთი გარდა ალლაჰისა

محمد — მუჰამადი

رسول الله — ღვთის წინასწარმეტყველი.

კვადრატსა და რკალს შუა სეგმენტებში ოთხი ხალიფას სახელი.

მოცემული წარწერების მიხედვით გამორკვევა იმისა, თუ როდინდელია ეს ფულები, ვერა ხერხდება. ამათ შესახებ ლიტერატურაში არსებობს ცოტაოდენი ცნობები. პირველი, რომელმაც ასწერა და გამოაქვეყნა ეს ფულები იყო ვ.ლანგლუა. ის ლაპარაკობს ამ ფულებზე თავის 1861 წ. დაბეჭდილს ნაშრომში „Supplément à l`Essai de classification des suites monétaires de la Géorgie depuis l`antiquité jusgu` à nos jours" (Extrait de la Revue de la numismatique belge. t. V, 3ᵉ série).

ამ პატარა ნაშრომში მოხსენებულ ფულებს ეხება სამიოდე გვერდი, რომლებიც გამოყოფილია ლიტერი D-თი ქვესათაურით „Monnaies de Giorgi VII (1395-1407)" გვ. 10-13 და თანდართული გამოსახულებიანი №№ 9, 10, 11.[2]

ლანგლუა ასწერს ამგვარი მონეტების სამ ცალს იმ განძიდან, რომელიც აღმოჩენილია 1861 წ. თბილისის მიდამოებში[3] და მიაწერს მათ საქართველოს მეფეს გიორგი VII-ეს. მისი აზრით ეს ფულები მოჭრილია თბილისში, წარწერებში მოხსენებულია აჰმედ ჯალაირი და გიორგი VII, როგორც აჰმედის ვასალი.

---

[1] აღნუსხულია საქ.სახ. მუზეუმის ნუმიზმატიკის კაბინეტის საინვენტარო დავთარში „განძები", №№ 743-1213.

[2] ამ ნომრების ნაცვლად ლანგლუას წერილში შეცდომით მოცემულია №№ 10, 11, 12.

[3] ამ განძის შესახებ იხ. Пахомов. Монетные клады Азербайджана, ч. I, 1926, №163.

ლანგლუას მიერ მოყვანილ აღწერათა და თვით მონეტების აქვე მოყვანილ ასლებს შორის ორს შემთხვევაში საკმაოდ დიდ შეუსაბამობას აქვს ადგილი. უპირველეს ყოვლისა უნდა აღინიშნოს, რომ ლანგლუა მოხსენებულ სამ მონეტას სულ სხვადასხვანაირად კითხულობს იმ დროს, როდესაც თანდართულ ასლთა მიხედვით სამივე ერთისა და იმავე სახეობისა და შინაარსისა არიან. განსაკუთრებულად განმაცვიფრებელია ლანგლუას მიერ მოყვანილი მონეტების რევერსის ამოკითხვა. იმ დროს, როდესაც სამივე მონეტის რევერსებზე სრულიად გარკვეულად აღბეჭდილია სუნების სიმბოლო:[4]

لا اله الا الله

محمد

رسول الله

ლანგლუა ერთს შემთხვევაში კითხულობს: მეფეთ მფე გრგი[5]

მეორეში:

ضرب تفليس

ملک غاز

ی کیرکی

და მხოლოდ მესამეში სწორად.[6] ავერსის მიმართაც მხოლოდ მესამე ამოკითხვაა მართებული. ორს პირველზედ ლანგლუა კითხულობს:

سلطان

احمد

خان

ამათი ლეგენდა კი არაფრით განირჩევა მესამე მონეტის ლეგენდისაგან. ამ ფულებს იხსენიებს მარკოვიც თავის ნაშრომში „Каталог Джелаиридских монет"... ალბათ იმის გამო, რომ ლანგლუას ზემოთმოყვანილი ამოკითხვები საეჭვოდ სჩვენებია, მას მიუმართავს პარიზის სახელმწიფო სიძველეთა საცავის აღმოსავლური ფულების მცველის პ. კაზანოვასათვის თხოვნით შეემოწმებინა მოხსენებული სამი მონეტა, რომლებიც გენ. ბარტოლომეის შეუწირავს ამ დაწესებულებისათვის. კაზანოვას უპასუხნია: „J'ai attentivement examiné les trois pièces dont vous me parlez et qui sont effectivement au Cabinet de France. Il n`y a pas un instant de donte: les trois pièces sont rigoureusement les mèmes; les trois lectures si différentes de Langlois sont, comme vous l`avez fort bien vu, de pures imaginations. Les pièces sont d`un style si barbare que j`hésite à dechiffrer les légendes. On peut cependant lire d`un coté:

السلطان

احمد خلد

ملکه

et de l`autre quelque altération de la formule:

لا اله الا

محمد

رسول

reste de la formule musulmane ordinaire[7]

ამ ცნობაშიაც ყველაფერი არ შეეფერება სინამდვილეს: ავერსზე მოყვანილი ლეგენდის ნაცვლად ამ მონეტებზე გარკვეულად იკითხება ის ლეგენდა, რომელიც ალის განძის ამ ჯგუფის ფულე-

[4] Langlois, op. cit. ტაბულა, №№ 10, 11, 12 (უნდა იყოს 9, 10, 11).

[5] აქვე, გვ. 11, ტაბ. №9

[6] Langlois, op. cit. ტაბულა № 11, გვ. 12.

[7] Марков, Каталог Джелаиридских монет, СПб, 1897, გვ. LXX.

ბზე ჩემს მიერ არის ამოკითხული. შესაძლებელია, ამოკითხვის განსხვავებას ადგილი ჰქონდეს „Cabinet de France"-ში დაცული მონეტების ცუდი შენახულობის გამო, თუმცა, თუ მივიღებთ მხედველობაში ამ მონეტების ლანგლუას მიერ გამოქვეყნებულ პირებს, ეს საეჭვოა.

ზემონათქვამის შემდგომ უნდა დავასკვნათ, რომ ლანგლუას მიერ მესამე მონეტის ამოკითხვა შეიძლება საერთოდ მიღებულ იქნას.

ახლა იმ პირების შესახებ, რომლებიც ამ მონეტების წარწერებშია მოხსენებული. ვფიქრობ, რომ ამ შემთხვევაშიაც ლანგლუას მოსაზრება სწორია, და წარწერაში მოხსენებული პირები აჰმედ ჯალაირი და ბაგრატის ძე გიორგი უნდა იყვნენ. ეს დასკვნა დაფუძნებულია შემდეგ მოსაზრებებზე:

1. გიორგი ბაგრატის ძეს, როგორც წყაროებიდან ჩანს, მეტად ახლო ურთიერთობა ჰქონია ჯალაირების ორ წარმომადგენელ აჰმედსა და მის ძეს თაჰირთან ან, როგორც ამ პირს ქართული წყაროები ეძახიან, თირ სულტანთან. ამ მხრივ უკვე განმტკიცებულ ტრადიციასაც ჰქონია ადგილი. ჯერ ისევ ჯალაირების დინასტიის დამაარსებლის ჰასან ბიზურგის დროს (1336-1356 წწ.) საქართველო მონაწილეობდა წინა აზიის პოლიტიკურ ცხოვრებაში და გამოდიოდა ჰასანის მხარეზე იმ შეხლა-შემოხლისას, რომელიც ჰულაგუიდების ტახტის ორი მაძიებლის – მუსა ხანისა და მუჰამედ ხანის – შუა სწარმოებდა. მუჰამედ ხანი ჰასანის კანდიდატი იყო. მან შესძლო 1336-1337 წწ. მოწინააღმდეგის დამარცხება, მის ჯარში ბერძნები და ქართველებიც ყოფილან.[8] ჯალაირების სამფლობელო გარკვეული დროიდან ახლო მეზობელი შეიქმნა საქართველოს აღმოსავლეთ ნაწილისა. მათ ხელში იყო ყარაბაღი, არანი, 1366 წლიდან ოვეისმა შეიერთა შირვანიც, რომლის შაჰმა გუშენგმა უდიდესი როლი ითამაშა ოვეისის ძმის აჰმედისა და მისი მოწინააღმდეგის ადილ აღას ბრძოლის დროს. აჰმედი რამდენიმე ხანს იმალებოდა კიდეც შირვან-შაჰთან ადილ აღასაგან. 1385 წლიდან აჰმედ ჯალაირი ებმება თემურ ლენგის წინააღმდეგ ბრძოლაში. მდგომარეობა უფრო გამწვავდა 1386 წ., როდესაც თემურმა წაართვა აჰმედს თავრიზი. აჰმედმა გაგზავნა თავისი საუნჯეები ნახჭევანის მახლობლად მდებარე მიუვალ სიმაგრე ალინჯაში თავისი შვილის ალ მელიქ ათ-თაჰირთან (თირ სულტანი ქართული წყაროებისა) ერთად, მაგრამ უკვე 1400 წელს მელიქ ათ თაჰირი იძულებული გახდა მიეტოვებინა ალინჯა და გაქცეულიყო საქართველოში.[9] ეს ამბავი შემონახული აქვთ ქართულ წყაროებსაც. „ქართლის ცხოვრებ"-ის პირველ გაგრძელებაში ვკითხულობთ: „იყო ვინმე კერძოთა არეთასა, სახელით თირ სულტან, ქვეყანასა ჯალაისა და ესე იყო სჯულითა მაჰმადიანი. მაშინ ოდეს მოვიდა ლანგ თემურ ყარაბაღს, ესე თირ სულტან ფრიად წინააღუდგა ლანგ თემურს და მრავალი ბოროტი შეამთხვივა თვით ლანგ თემურს და სპათა მისთა, და იყო განდგომილ მათგან და არა ჰმორჩილებდა ლანგ თემურს და, რაოდენ ძალ ედვა, ჰბრძოდა მათ. ხოლო ვერღარა შეუძლო წინააღმდგომად მისსა და ესრეთ ლტოლვილი წარმოვიდა მეფისა გიორგისთანა. ხოლო მეფემან დიდად პატივსცა და კეთილად ისტუმრა იგი, და იყო თანაგამზრახ მისსა და ისმენდა მისსა".[10]

ალინჯის ციხის გარშემო წარმოებულ ბრძოლაში ქართველებიც იღებდნენ თურმე მონაწილეობას და იბრძოდნენ ჯალაირების მხარეზე. ამის შესახებ ცნობები აქვს შენახული სპარსელ ისტორიკოსს შერიფ ედ-დინს.

ქართველების მონაწილეობა ამ ბრძოლაში მტკიცდება გარდა ამისა ლარგვისის მონასტრის პარაკლიტონის წარწერითაც. აქ ჩვენ ვკითხულობთ: „მეფობასა შინა მეფეთ მეფისა გიორგი ბაგრატის ძისასა და ერისთაობასა შინა ერისთავთ-ერისთავისა ქვენიფნეველისა ვირშელისასა, ოდეს

---

[8] Марков, Каталог Джелаиридских монет, გვ. IV.

[9] Марков, Каталог Джелаиридских монет, გვ. XXXIV.

[10] მარიამ დედოფლისეული ქართლის ცხოვრება, გამოცემა ე. თაყაიშვილისა, თბ., 1906, გვ. 876.

იგი დიდთა ომთაგან გამარჯვებული ალინჯით მოვიდეს მოქცევასა იდ ქკსა ჴჱ მაისსა ზ, მოვიდა თემურ ბეგ სულტანი სამარყანდელი"[11] და სხვ. წარწერაში მოხსენებული თარიღი – ქორონიკონი 88 – უდრის 1400 წელს, რაც კარგად უდგება ზემოთმოყვანილ ამბებს. ეს ცნობები ააშკარავებს იმ გარემოებას, რომ ქართველები XV ს-ის დამლევს გარკვეულად იღებენ ჯალაირების ორიენტაციას თემურ ლენგის წინააღმდეგ. თირ სულტანი არა მარტო მოკავშირეა ბაგრატის ძის გიორგისი, არამედ მისი პატივსაცემი სტუმარი და თანაგამზრახიც.

2. გარდა ზემოთგანხილული ფულებისა ალის განძის შემადგენლობაში მოქცეულია საკმაოდ მნიშვნელოვანი რაოდენობა (202 ც.) ოქროს ურდოს ჯუჩიდების ფულებისა.[12] ამ უკანასკნელების უახლოესი ეგზემპლარები ეკუთვნიან თოხთამიშ ხანს, რომლის მოღვაწეობის ხანა კარგად უდგება ჯალაირის აჰმედის და მისი ძის ალ-მალექ თაჰირის დროს. ჩვენს განძში მოპოვებული თოხთამიშ ხანის ფულები მოჭრილია უკანასკნელად XIV ს-ის ოთხმოციან წლებში და მხოლოდ ათი-თხუთმეტი წლითაა დაშორებული თირ სულტანის საქართველოში შემოხიზვნის ამბავს.

ამგვარად: ალის განძში შემავალი ორი დიდი ჯგუფი მონეტებისა ერთსა და იმავე ქრონოლოგიურ ფარგლებში არიან მოქცეული. ამავე დროს, როგორც ნათქვამი იყო, მეორე ჯგუფის მონეტები მოჭრილია თბილისში. ფულზე მოხსენებული მეფე გიორგი, აშკარაა, საქართველოს მეფედ უნდა მივიჩნიოთ. ხოლო მეორე პირი – სულტანი აჰმედი ამავე დროის ერთად ერთ პერსონაჟად, რომელიც ამ სახელს ატარებს და ამასთან მეფე გიორგისთანაც მჭიდრო კავშირში იმყოფება, ე.ი. აჰმედ ჯალაირად.

ამ წარწერაში გიორგის მიკუთვნებული აქვს ეპიტეტი غاری – გამარჯვებული, რაც, შესაძლებელია, შედეგი იყოს შერიფ ედ-დინისა და ლარგვისის პარაკლიტონის წარწერის მიერ აღნიშნული გამარჯვებისა გიორგი მეფისა თემურ ლენგის ჯარებზე 1400 წელს ალინჯასთან. ალის განძის მეორე ჯგუფის მოჭრასაც ადგილი ექნებოდა ალბათ თირ სულტანის საქართველოში ყოფნის დროს, ე.ი. 1400-1401 წლებში, ვინაიდან თვით კავშირი ჯალაირებსა და ქართველებს შორის, როგორც ჩანს, დიდხანს აღარ გაგრძელებულა: თემურ ლენგის დამპყრობელი იერიშებისათვის ვეღარ გაუძლია საქართველოს, და გიორგი მეფეს დაუწყია მოლაპარაკება თემურ ლენგთან. –„მაშინ სცნა რა ესე სულთანმან თირ; რაც ოდენ ძალ ედვა დიდად წადიერ იყო არა ქმნად და დაშლად საქმისა იგი მის, რამეთუ არა ენება მორჩილებად ლანგ თემურისა. არამედ არა უსმინა მეფემან."[13] ამის შემდეგ კავშირი მათ შორის გამწყდარა, და თირ სულტანს დაუტოვებია საქართველო: ამავე 1401 წელს ეს თირი ანუ თაჰირი მონაწილეობას იღებს მამასთან ერთად თემურ ლენგის წინააღმდეგ ბაღდადთან წარმოებულ ბრძოლაში.[14]

1947 წ.

№ 1190

№ 1191

[11] ვახუშტი, საქართველოს ისტორია. განმარტებული და შევსებული დ. ზ. ბაქრაძის მიერ. თბ. 1885 გვ. 291, შენიშვნა 2.

ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი III. თბილისი 1941, გვ. 201.

[12] განძის ეს ნაწილი დამუშავებულია საქ. სახ. მუზეუმის 1946 წლის სამუშაო გეგმით.

[13] მარიამ დედოფლისეული ქართლის ცხოვრება, გამოცემა ე. თაყაიშვილისა, გვ. 876, 877.

[14] Марков, Op. cit.

Tamar Lomouri

ON THE HISTORY OF MONETARY CIRCULATION IN MEDIEVAL GEORGIA

Hoard of Sassanian Coins from Mtskheta

Summary

Mtskheta and its environs should be identified as the principal region of spreading Sassanian coins in Georgia. Information about the discovery of these coins in Georgia appeared already in 1827, when a pot of Sassanian coins was found near the cathedral in Mtskheta. There have been over ten occasions of analogous finds recorded since then among which the earliest coin belongs to Shapur II (309-379). However, the bulk of the Sassanian coins excavated in Georgia are dated from the end of the 5th – beginning of the 7th centuries.

According to the ancient Georgian written sources the impact of Sassanian Iran on Iberia in the 5th -7th cc was made on the political aspect as well as other aspects. The impact became stronger after abolishing king's authority in east Georgia in 527. Written sources give information about the fact that in order to join trade routes from south to north the Sassanids fortified the Darial Pass. Mtskheta is situated on this very route. As a result of this the Sassanids gradually master the territory of North Caucasus, where discoveries of Sassanian coins have also been recorded.

It is remarkable that the findings of coins in North Caucasus, which are dated by the 6th -7th cc, are analogous to those found in the Aragvi gorge and in Mtskheta region.

The Mtskheta hoard consists of 41 coins, 36 of which belong to Kavad (488-497, 489-531), 1 – to Valash (484-488) and 4 – to Husro I (531-579). It is interesting that on the margin of one coin of Kavad (N1617) there is a sign characteristic of earlier Sassanian coins.

Three Hoards of Sassanian and Arabian Coins from Kakheti

Summary

These three hoards were found in three villages of Lagodekhi district – Apeni, Leliani and Kavshiri. The hoard from village Apeni contains 40 Sassanian and Sassanian-type coins as well as 354 Arabic dirhems, the hoard from village Leliani – 8 Sassanian or Sassanian-type coins and 163 Arabic dirhems, the hoard from village Kavshiri consists of two Sassanian and 36 Arabic coins.

The research gives detailed information about the coins of all three hoards: their belonging, place of minting, dates, metrological data, etc.

Chronological frames of Sassanian coins from these hoards are determined by the reign of Hormizd IV (579-590), Husro II (591-628) and viceroys of Tabaristan (8th c.), while the Arabic ones – by Omeiad and Abbasid dirhems reaching the 40s of the 9th century. Thus, the interval between the extreme dates is defined by the period of time of about 250 years.

Presence of the coins of earlier period in the hoards buried in the middle of the 9th century certifies the fact that Sassanian coins of the 6th -7th cc were still in circulation as they had the same weight as the Arabic ones and there is every indication that they belonged to one and the same monetary system. In these terms exceptional are the coins of viceroys of Tabaristan, whose weight often did not reach 2 grams. Obviously, they had special relation to the main currency circulated in the market.

Villages Apeni, Leliani and Kavshiri are situated on the left bank of the river Alazani, are at 5-25 kilometres from each other and are at the same distans away from Lagodekhi – the present regional centre. This area, known as Hereti in the 8th -9th cc, by that time had already been under the Arab control. Lagodekhi is first mentioned in manuscripts of the 11th century, although it certainly existed far earlier than that.

In the village Matsivi (Tsodna) of the same region a coin hoard was found in 1921, but only one dirhem struck in 94 Hijra chronology (=712/713) in Vasit was preserved for definition. These facts are evidence that in the 8th -9th cc the region had close relations with powerful political and economic centres. It was also favoured by geographical position of Lagodekhi on the route connecting Georgia to Sassanian Iran and Arabia.

This route lay along the valley between the r. Alazani and the Caucasian mountain range, crossed the Alazani river and at the south of Jhinvani joined the road following from Tbilisi to the north via Mtskheta, while the other end of the route laying along Berdaa, Zakatala went through Nukha and, branching off to the south, crossed the river Kura in direction to Bardav – main city in the region of Ran. According to historical sources this city played important role in Georgian history.

In the middle of the 8th century the Arabs founded a mint there: the earliest Berdaa coin we are aware of is dated by 143 Hijra (=760/761), while the latest one – in 325 (=937/938). It must be presumed that through this very road Sassanian and Arabic coins penetrated in Hereti, particularly in Lagodekhi.

In 1937 a hoard of 150 coins was found in v. Pshaveli in the same region, which are absolutely identical to the coins of the three above mentioned hoards.

The enumerated facts give basis to presume that in the 8th century and in the first half of the 9th century this region on the whole had lively trade contacts with the economic centres of the Arabian world.

Discoveries of large amounts of Arabic coins on the territory of Georgia give evidence of positive trade balance of Georgia in those times – there was more export than import.

As for the further shift of money to the north, it can be explained by changing the general international situation and not by worsening the economic situation in Georgia or one of its regions.

It is remarkable that among the several hundreds of Arabic coins recorded in the above mentioned treasures there is not a single sample with the sign of the Tbilisi mint, which can apparently be explained by temporary seizing of its functioning.

Kheoba Hoard

Summary

In the summer of 1939 a hoard of silver coins of the 13th century was found in v. Kheoba, Kareli district, Georgia.

The hoard consists of three completely different groups of coins.

The first group includes 21 Seljuks coins of sultan Keikubad I (1219-1236), Kaikhusrau II (1236-1245), Kaikaus II (1245-1257), Kilij-Arslan IV (1257-1267) and of three brothers (Kaikaus, Kilij-Arslan and Kaikubad).

The second group is more numerous, is the bulk of the hoard and is represented by the following coins:

a. Tbilisi dirhems with the name of Mangu Khan (1248-1259) – 94 items;
b. Anonymous "Kaanuri" I type (1261-1264) – 139 items;
c. Anonymous "Kaanuri" II type (1264-1280)- 8 items.

The third group consists of single samples:

a. Dirhem of Georgian king David VII (1247-1269) – 1 item;
b. Trabzon asper of Manuel I (1238-1263) – 1 item;
c. Eubid dirhem of Salakh ad-din Iusuf (1236-1260) – 1 item.

The earliest coin of the hoard is dated by 1221, while the latest – by 1267. Absence of Georgian-Hulaguid dirhems in the hoard, whose minting started in about 1280, gives the evidence that burying of the hoard must have occurred definitely before this date.

The hoard from v. Kheoba truthfully expresses the situation at the time which raises its scientific value

Kodala Hoard (part two)

Summary

The first part of the hoard was published in 1941, see: T. Lomouri. The Kodala Hoard. In: Bulletin of the State Museum of Georgia, XIV-B, pp. 127-148 (Georgian).

The second part of the coins from the hoard found in v. Kodala represent the samples struck in the name of Persian Il-Khans in the end of the 13th – beginning of the 14th cc: 114 coins bear the name of Ghazan Khan (1295-1304), the rest 6 – the name of Uljaitu Hudabende (1304-1316). Overwhelming part (112 items) are dirhems and only 8 are double dirhems.

Coins of Ghazan Khan belong to the category of trilingual whose inscriptions are made in Arabic, Mongolian and Uigur languages. Inscriptions on Uljaitu Sultan's coins are exceptionally Arabic.

Major part of the coins are the production of mint in Tbilisi, significantly less of them belong to mint in Akhaltsikhe. The coins struck in Akhaltsikhe, as it is known, are a rarity. Therefore presence of these coins in the hoard in big amount raises its scientific value.

Well-preserved coins of the second part of this hoard enabled us to identify the names of the mints of Amasia and Bekazar, that were left in the first part among the unidentified ones. The designation Abasia was also corrected as Amasia.

Most of the coins struck in Tbilisi were so perfectly preserved that it gives the impression that they appeared in the hoard shortly after being struck. However, it should be noticed, that this is not characteristic to the coins issued in Mongolian times.

Coins of the Last Il-Khans in Georgia

Summary

Old Georgian written documents connected to law that came to us from the 14th century imply interesting information about history of minting. For example, one of the documents defining cost of blood the term "Kazanauri" is used, that undoubtedly was the name of dirhems struck in Georgia during Ghazan Khan.

Therefore, analogously, "Tetri of King Giorgi's times", i. e. the money circulated in Georgia during the reign of Giorgi the Brilliant (1315-1346), mentioned in another document of nearly the same period, can be identified as those struck in the name of his contemporary Ili-Khans – from Abu Said to Anushirvan, especially as they were widely practised in Georgia.

As for the rarest coins with Georgian inscriptions, there is not enough evidence to think of them to be "Giorgauli" and ascribe them to Giorgi the Brilliant, as some of the researchers do. Their number is so scanty that it is impossible that they defined the cost of blood, which was in most cases dozens of thousands tetri.

Patara Gomareti Hoard

Summary

92 silver coins found in 1936 in v. Patara Gomareti, Dmanisi district are kept in the Numizmatic department of the Janashia State Museum of Georgia (NN1492-1583).

All the coins are dirhams and are struck under last Il-Khans of Persia: Muhammed Khan (1335-1338) – 2 items, Tugha Temur Khan (1336-1340) – 1 item, Satibeck Khan (1338-1340) – 5 items and Sulaiman Khan (1339-1346) – 83 items.

The coins are struck in the mints of Tbilisi (23 items), Tebriz (10 items), Ani (2 items), Berdaa, Sharvan, Sultania and Bazar (1 peace each). Two coins bear a clearly legible name of the mint فعمع which could not be identified.

The earliest coin is dated by 738 Hidjra (= 1337/8), while the latest one by 743 H. (= 1342/3). Thus the hoard was collected during the period of a few years and was buried in the beginning of the 40s of the 14th century.

The hoard is the evidence of the fact that Georgia condicted lively economic relations with Persia even in this most turbulent period of Iran's history.

On Relations between the Golden Horde and Georgia in the 14th Century (Juchid coins from the Ali Hoard)

Summary

In 1925 a hoard of silver coins was found near v. Ali, Khashuri district. One part of this hoard (202 items) is Juchid coins struck during one century – end of the 13th -end of the 14th cc. The other part (243 items) involves a very short spell of the verge of the 13th -14th cc. These are coins struck in the name of Akhmad Jalairid and Georgian king Giorgi VII (jointly).

The given work discusses Juchid coins, which are not rarities but are particularly important for the study of relations between the Golden Horde and Georgia. Other sources give vague information about these relations. This hoard is also interesting for the fact that it abolishes E. A. Pakhomov's observation, claiming that Juchid silver coins struck by the khans of the Golden Horde outside Transcaucasia are not found in the latter.

There is not a single coin among the Juchid ones of the Ali hoard struck inside Transcaucasia.

Political relations between Georgia and the Golden Horde are known already from the middle of the 13th century, when Georgian queen Rusudan (1223-1245) applied to Batu Khan of the Golden Horde to mediate a peaceful agreement with Mongols, who had conquered east Georgia. Later Batu was visited for asserting on the Georgian throne by David VI Narin, son of Rusudan, followed by David VII, son of Giorgi Lasha.

In 1256 Georgia appears under control of Persian Il-Khans (Hulagu Khan and his successors), although it does not lose contact with the Golden Horde. For example, conflicts between Juchids and Hulaguids could not have managed without Georgian participation as Georgia controlled the passes through the Darial gorge. Despite there being another, more convenient and safer route through Derbent, it was the Darial through which the Juchid coins of the hoard found in village Ali penetrated Georgia.

Coins of Giorgi VII and Akhmad Jalairid from the Ali Hoard.

Summary

The hoard found in v. Ali, Khashuri district, Georgia, in 1925 contained 202 Juchid as well as 243 small silver coins struck in the names of a Georgian king Giorgi VII (1393-1407) and sultan Akhmad Jalairid who this work is dedicated to.

According to the technique of execution and the degree of condition these coins can be divided into the following groups:

First group includes 28 samples of a relatively high execution.

Second group counts 89 coins, whose inscriptions are so rough that they can be read only with the help of comparing them to the coins of the previous group.

74 coins of the third group are similar to those of the second group in terms of execution but are struck in the opposite direction.

49 coins of the fourth group are strongly worn out.

As a result of investigation of these coins some corrections are introduced in interpreting their inscriptions, which were given before by V. Langlua. Reading of the inscriptions suggested by the latter were first put under doubt by A. K. Markov.

Inscriptions on the coins, political events occurring in the times when these coins were brought out and the evidences from ancient Georgian written sources undoubtedly point to the fact that they were produced jointly in Tbilisi by a Georgian king Giorgi VII (1393-1407) and his ally Akhmad Jalairid (1382-1410). The epithet "Victorious" accompanying the name Giorgi could have appeared on the coin only after the victory gained by the Georgians over Tamerlan's army in 1400.

Therefore, although there are no dates on the coins, they could have been struck only in 1400-1401, as since then the alliance between Akhmad and Giorgi broke up because the latter, being exhausted by Tamerlan's continuous invasions, was forced to enter into parley with him.

ტაბულების აღწერილობა

სასანური ფულების მცხეთის განძი

№ 1	ინვ. № 1612	ვოლოგეზი (483-467)	მაზანდერანი.
№ 2	ინვ. № 1613	კავადი (488-497, 499-531)	ქირმანი.
№ 7	ინვ. № 1617	კავადი (488-497, 499-531)	–
№ 38	ინვ. № 1649	ხოსრო I (531-579)	ერანი თუ არანი.

სასანურ-არაბული ფულების სამი კახური განძი

№ 78	ინვ. № 53	მანსურ აბასიდი (754-775)	აბასია	149 ჰ = 766/67
№ 79	ინვ. № 55	მანსურ აბასიდი (754-775)	აბასია	150 ჰ = 767
№ 162	ინვ. № 134	მაჰდი აბასიდი (775-785)	ბაღდადი	164 ჰ = 780/1
№ 168	ინვ. № 140	მაჰდი აბასიდი (775-785)	ბაღდადი	166 ჰ = 782/3
№ 217	ინვ. № 189	ჰარუნ არ-რაშიდ აბასიდი (786-809)	აბასია	173 ჰ = 789/90
№ 230	ინვ. № 198	იდრის I იდრისიდი (789-793)	ვალილა	176 ჰ = 792/93
№ 231	ინვ. № 300	ჰარუნ არ-რაშიდ აბასიდი (786-809)	ბაღდადი	177 ჰ = 793/94
№ 273	ინვ. № 238	ჰარუნ არ-რაშიდ აბასიდი (786-809)	იფრიკია	183 ჰ = 799/80
№ 280	ინვ. № 245	ჰარუნ არ-რაშიდ აბასიდი (786-809)	ბაღდადი	185 ჰ = 801
№ 300	ინვ. № 264	ჰარუნ არ-რაშიდ აბასიდი (786-809)	იფრიკია	187 ჰ = 802/3
№ 308	ინვ. № 272	ჰარუნ არ-რაშიდ აბასიდი (786-809)	მუჰამადია	189 ჰ = 804/5
№ 321	ინვ. № 285	ჰარუნ არ-რაშიდ აბასიდი (786-809)	ზარანჯი	192 ჰ = 807/8
№ 337	ინვ. № 301	ალ-ამინ აბასიდი (809-813)	მუჰამადია	195 ჰ = 810/11
№ 366	ინვ. № 330	მამუნ აბასიდი (813-833)	მაადენ ბაჯუნაისი	207 ჰ = 822/3
№ 369	ინვ. № 333	მამუნ აბასიდი (813-833)	არმინია	208 ჰ = 823/4
№ 370	ინვ. № 352	მამუნ აბასიდი (813-833)	არანი	209 ჰ = 824/5
№ 371	ინვ. № 334	მამუნ აბასიდი (813-833)	მაადენ ბაჯუნაისი	209 ჰ = 824/5
№ 373	ინვ. № 336	მამუნ აბასიდი (813-833)	მაადენ ბაჯუნაისი	211 ჰ = 826/7
№ 374	ინვ. № 337	მამუნ აბასიდი (813-833)	არანი	218 ჰ = 833
№ 375	ინვ. № 338	მამუნ აბასიდი (813-833)	არმინია	218 ჰ = 833
№ 418	ინვ. № 410	ას-საფახ აბასიდი (749-754)	სორაკი	135 ჰ = 752/3
№ 561	ინვ. № 548	მამუნ აბასიდი (813-833)	მუჰამადია	210 ჰ = 825/6
№ 563	ინვ. № 550	მამუნ აბასიდი (813-833)	არანი	213 ჰ = 828/9
№ 592	ინვ. № 590	ჰარუნ არ-რაშიდ აბასიდი (786-809)	ბასრა	171 ჰ = 787/8
№ 594	ინვ. № 592	ჰარუნ არ-რაშიდ აბასიდი (786-809)	ბაღდადი	174 ჰ = 790/91
№ 595	ინვ. № 593	ჰარუნ არ-რაშიდ აბასიდი (786-809)	იფრიკია	176 ჰ = 792/93
№ 600	ინვ. № 598	ალ-ამინ აბასიდი (809-813)	ბაღდადი	195 ჰ = 810/11
№ 1	ინვ. № 364	ჰორმიზდ II სასანიდი (579-590)	მეშანი	
№ 395	ინვ. № 559	ხოსრო II სასანიდი (590-628)	შირაჯანი	
№ 396	ინვ. № 558	ხოსრო II სასანიდი (590-628)	ჰამადანი	
№ 566	ინვ. № 602	ხოსრო II სასანიდი (590-628)	სტაჰრი	
№ 17	ინვ. № 394	ხოსრო II-ის სახელით მოჭრილი		
№ 21	ინვ. № 374	ტაბარისტანის ისპეჰბედი ფერჰანი (711-731)		
№ 567	ინვ. № 603	ტაბარისტანის მმართველი ომარ ბენ ალალა		
№ 40	ინვ. № 393	ტაბარისტანის მმართველი ჰანი ბენ ჰანი		

ხეობის განძი

№ 21	ინვ. № 3084	ყილიჯ არსლან სელჩუკიდი (1248-1249)	სივასი	646 = 1248/49
№ 24	ინვ. № 2809	მანგუ ყაენი (1248-1259)	თბილისი	653 = 1255/6
№ 33	ინვ. № 2818	მანგუ ყაენი (1248-1259)	თბილისი	657 = 1258/9
№ 59	ინვ. № 2814	მანგუ ყაენი (1248-1259)	თბილისი	6XX
№ 66	ინვ. № 2851	მანგუ ყაენი (1248-1259)	თბილისი	X
№ 128	ინვ. № 2913	ყაანური I ტიპი	[თბილისი]	661 = 1262/3
№ 139	ინვ. № 2924	ყაანური I ტიპი	[თბილისი]	662 = 1263/3
№ 251	ინვ. № 3034	ყაანური I ტიპი	[თბილისი]	6XX
№ 259	ინვ. № 3042	ყაანური II ტიპი	[თბილისი]	665 = 1266/7
№ 263	ინვ. № 3085	დავით VII (1247-1269)	თბილისი	651 = 1253/4
№ 264	ინვ. № 3086	მანუელ I კომნენოსი (1238-1263) ტრაპიზონის კეისარი		
№ 265	ინვ. № 3059	სალაჰ ედ-დინ იუსუფი ეიუბიდი (1236-1260)	ჰალეპო	X

ქოდალას განძი

№ 471	ინვ. № 5214	ყაზან ყაენი (1295-1304)	შირაზი	699 = 1299/1300
№ 458	ინვ. № 5195	ყაზან ყაენი (1295-1304)	ახალციხე	699 = 1299/1300
№ 459	ინვ. № 5198	ყაზან ყაენი (1295-1304)	ნახჭევანი.	
№ 477	ინვ. № 5242	ყაზან ყაენი (1295-1304)	ბარდავი	69X
№ 475	ინვ. № 5227	ყაზან ყაენი (1295-1304)	რავია	69X
№ 463	ინვ. № 5204	ყაზან ყაენი (1295-1304)	ბექბაზარი	699 = 1299/1300
№ 445	ინვ. № 5188	ყაზან ყაენი (1295-1304)	ამასია	699 = 1299/1300
№ 480	ინვ. № 5215	ყაზან ყაენი (1295-1304)		

უკანასკნელი ილხანების ფული საქართველოში

ინვ. № 976	აბუ საიდი (1316-1335)	ერზერუმი	7XX
ინვ. № 977	აბუ საიდი (1316-1335)	ერზერუმი	717 = 1317/8
ინვ. № 748	აბუ საიდი (1316-1335)	თავრიზი	7X2
ინვ. № 5522	აბუ საიდი (1316-1335)	–	723 = 1323
ინვ. № 962	აბუ საიდი (1316-1335)	სულტანია 33 წ.	ილხანთა ერით
ინვ. № 973	აბუ საიდი (1316-1335)	თავრიზი	–
ინვ. № 771	სულეიმანი (1339-1344)	თავრიზი	740 = 1339/40
ინვ. № 7532 (გფ)	სულეიმანი (1339-1344)		
ინვ. № 774	სულეიმანი (1339-1344)	–	743 = 1342/43
ინვ. № 1721	ანუშირვანი (1344-1353)	–	745 = 1344/45
ინვ. № 1694	ანუშირვანი (1344-1353)	–	740 = 1339/40
ინვ. № 1776	ანუშირვანი (1344-1353)	ანისი	747 = 1346/47
ინვ. № 1618	ანუშირვანი (1344-1353)		
ინვ. № 816	ანუშირვანი (1344-1353)	ბარდავი	
ინვ. № 1792	ანუშირვანი (1344-1353)	ალაგირი	750 = 1359/60
ინვ. № 1477	ანუშირვანი (1344-1353)	მარალა	753 = 1352/3
ინვ. № 5558	ანუშირვანი (1344-1353)	თავრიზი	?
ინვ. № 1539	ანუშირვანი (1344-1353)	თავრიზი	–
ინვ. № 1379	ანუშირვანი (1344-1353)	თავრიზი	755 = 1353
ინვ. № 1619	ანუშირვანი (1344-1353)		

პატარა გომარეთის განძი

№ 1	ინვ. № 7492	მუჰამედი (1335-1338)	ბაზარი	738 = 1337/8
№ 3	ინვ. № 7494	სათი ბეგი (1338-1340)	თბილისი	739 = 1338/9
№ 8	ინვ. № 7499	ტულა თემური (1336-1340)		
№ 16	ინვ. № 7507	სულეიმანი (1339-1346)	თბილისი	741 = 1340
№ 39	ინვ. № 7530	სულეიმანი (1339-1346)	თავრიზი	74X
№ 56	ინვ. № 7548	სულეიმანი (1339-1346)	ანისი	743 = 1342/43
№ 54	ინვ. № 7545	სულეიმანი (1339-1346)	ბარდავი	742 = 1341/2

საქართველოსა და ოქროს ურდოს შორის ურთიერთობის საკითხისათვის XIV ს. (ალის განძის ჯუჯიდური ფულები)

ინვ. № 743	თოგოთუ ხანი (1290-1312)	სარაი	710 = 1310/11
ინვ. № 746	თოგოთუ ხანი (1290-1312)	სარაი	710 = 1310/11
ინვ. № 766	უზბეკ ხანი (1312-1341)	სარაი	717 = 1317/18
ინვ. № 763	უზბეკ ხანი (1312-1341)	სარაი	722 = 1322
ინვ. № 748	უზბეკ ხანი (1312-1341)	სარაი	734 = 1333/4
ინვ. № 749	უზბეკ ხანი (1312-1341)	სარაი	737 = 1336/37
ინვ. № 798	ჯანიბეკ ხანი (1341-1357)	ახალი სარაი	743 = 1342/3
ინვ. № 801	ჯანიბეკ ხანი (1341-1357)	ახალი სარაი	744 = 1343/4
ინვ. № 818	ჯანიბეკ ხანი (1341-1357)	ახალი სარაი	742 = 1341/2
ინვ. № 853	ბირდიბეკ (1356-1359)	გულისტანი	759 = 1357/8
ინვ. № 852	ბირდიბეკ (1356-1359)	აზაკი	759 = 1357/8
ინვ. № 854	ბირდიბეკ (1356-1359)	გულისტანი	XX9 = 1360
ინვ. № 843	კულნა ხანი (1359-1360)	გულისტანი	760 = 1359
ინვ. № 844	ხიზრი ხანი (1360-1361)	ახალი სარაი	762 = 1360/1
ინვ. № 858	მიურიდ ხანი (1362-1363)	გულისტანი	763 = 1362
ინვ. № 859	მიურიდ ხანი (1362-1363)	გულისტანი	764 = 1362/3
ინვ. № 869	აბდ ალაჰ-ხანი (1367-1369)	ურდო	770 = 1368/9
ინვ. № 875	ჯანიბეკ II (1367)		
ინვ. № 877	ჯანიბეკ II (1367)		
ინვ. № 879	ჯანიბეკ II (1367)		
ინვ. № 876	ჯანიბეკ II (1367)		
ინვ. № 878	ჯანიბეკ II (1367)		
ინვ. № 923	ბულაკ ხანი (1370-1376)	–	X72 = 1370/1
ინვ. № 882	ბულაკ ხანი (1370-1376)	მაჯარი	774 = 1372/3
ინვ. № 936	თოხთამიშ ხანი (1377-1406)	აზაკი	782 = 1380/1
ინვ. № 934	თოხთამიშ ხანი (1377-1406)	თარხანი	782 = 1380/1
ინვ. № 926	თოხთამიშ ხანი (1377-1406)	ახალი სარაი	782 = 1380/1
ინვ. № 929	თოხთამიშ ხანი (1377-1406)	ქალაქი ყირიმი	782 = 1380/1

აჰმედ ჯელაირის და გიორგი VII-ის მონეტა

ინვ. № 1190	აჰმედ ჯელაირი და გიორგი VII	თბილისი
ინვ. № 1191	აჰმედ ჯელაირი და გიორგი VII	თბილისი

List of Illustrations

Hoard of Sassanian Coins from Mtskheta

№ 1	Inv. 1612	Valash (483-467)	Mazandaran
№ 2	Inv. 1613	Kavad (488-497, 499-531)	Kerman
№ 7	Inv. 1617	Kavad (488-497,499-531)	–
№ 38	Inv. 1649	Husro I (531-579)	Eran or Arran

Three Hoards of Sassanian and Arabian Coins from Kaxeti

№ 78	Inv. 53	Mansur Abbasid (754-775)	Abbasia	149 h = 766/67
№ 79	Inv. 55	Mansur Abbasid (754-775)	Abbasia	150 h = 767
№ 162	Inv. 134	Mahdi Abbasid (775-785)	Medinet us-Salam	164 h = 780/1
№ 168	Inv. 140	Mahdi Abbasid (775-785)	Medinet us-Salam	166 h = 782/3
№.217	Inv. 189	Harun ar-Rashid Abbasid (786-809)	Abbasia	173 h = 789/90
№ 230	Inv. 198	Idris I Idrisid (789-793)	Velile	176 h = 792/93
№ 231	Inv. 300	Harun ar-Rashid Abbasid (786-809)	Medinet us-Salam	177 h = 793/94
№ 273	Inv. 238	Harun ar-Rashid Abbasid (786-809)	Ifrikye	183 h = 799/80
№ 280	Inv. 245	Harun ar-Rashid Abbasid (786-809)	Medinet us-Salam	185 h = 801
№ 300	Inv. 264	Harun ar-Rashid abasid (786-809)	Ifrikye	187 h = 802/3
№ 308	Inv. 272	Harun ar-Rashid Abbasid (786-809)	Muhammadiye	189 h = 804/5
№ 321	Inv. 285	Harun ar-Rashid Abbasid (786-809)	Zaranj	192 h = 807/8
№ 337	Inv. 301	Al-Amin Abbasid (809-813)	Muhammadiye	195 h = 810/11
№ 366	Inv. 330	Mamun Abbasid (813-833)	Maaden Bajunais	207 h = 822/3
№ 369	Inv. 333	Mamun Abbasid (813-833)	Arminya	208 h = 823/4
№ 370	Inv. 352	Mamun Abbasid (813-833)	Arran	209 h = 824/5
№ 371	Inv. 334	Mamun Abbasid (813-833)	Maaden Bajunais	209 h = 824/5
№ 373	Inv. 336	Mamun Abbasid (813-833)	Maaden Bajunais	211 h = 826/7
№ 374	Inv. 337	Mamun Abbasid (813-833)	Arran	218 h = 833
№ 375	Inv. 338	Mamun Abbasid (813-833)	Arminya	218 h = 833
№ 418	Inv. 410	As-Saffah Abbasid (749-754)	Sorak	135 h = 752/3
№ 561	Inv. 548	Mamun Abbasid (813-833)	Muhammadiya	210 h = 825/6
№ 563	Inv. 550	Mamun Abbasid (813-833)	Arran	213 h = 828/9
№ 592	Inv. 590	Harun ar-Rashid Abbasid (786-809)	Basra	171 h = 787/8
№ 594	Inv. 592	Harun ar-Rashid Abbasid (786-809)	Medinet us-Salam	174 h = 790/91
№ 595	Inv. 593	Harun ar-Rashid Abbasid (786-809)	Iffrikye	176 h = 792/93
№ 600	Inv. 598	Al-Aamin Abbasid (809-813)	Medinet us-Salam	195 h = 810/11
№ 1	Inv. 364	Hormizd II Sassanid (579-590)	Meshan	
№ 395	Inv. 559	Husro II Sassanid (590-628)	Shirajan	
№ 396	Inv. 558	Husro II Sassanid (590-628)	Hamadan	
№ 566	Inv. 602	Husro II Sassanid (590-628)	Stahr	
№ 17	Inv. 394	Struck under the name of Husro II		
№ 21	Inv. 374	Ferhan Ispehbed of Tabaristan (711-731)		
№ 567	Inv. 603	Umar ben Alala viceroy of Tabaristan		
№ 40	Inv. 393	Hani ben Hani viceroy of Tabaristan		

Kheoba Hoard

№ 21	Inv. 3084	Kilij Arslan Selchukid (1248-1249)	Sivas	646 = 1248/49
№ 24	Inv. 2809	Mengu (1248-1259)	Tbilisi	653 = 1255/6
№ 33	Inv. 2818	Mengu (1248-1259)	Tbilisi	657 = 1258/9
№ 59	Inv. 2814	Mengu (1248-1259)	Tbilisi	6XX
№ 66	Inv. 2851	Mengu (1248-1259)	Tbilisi	X
№ 128	Inv. 2913	Kaanuri I type	[Tbilisi]	661 = 1262/3
№ 139	Inv. 2924	Kaanuri I type	[Tbilisi]	662 = 1263/3
№ 251	Inv. 3034	Kaanuri I type	[Tbilisi]	6XX
№ 259	Inv. 3042	Kaanuri II type	[Tbilisi]	665 = 1266/7
№ 263	Inv. 3085	Davit VII (1247-1269)	Tbilisi	651 = 1253/4
№ 264	Inv. 3086	Manuel I Komnenos (1238-1263)		
№ 265	Inv. 3059	Salah ed-din Usuf Eubid (1236-1260)	Haleppo	X

Kodala Hoard

№ 471	Inv. 5214	Ghazan khan (1295-1304)	Shiraz	699 = 1299/1300
№ 458	Inv. 5195	Ghazan khan (1295-1304)	Akhaltsikhe	699 = 1299/1300
№ 459	Inv. 5198	Ghazan khan (1295-1304)	akhchevan	
№ 477	Inv. 5242	Ghazan khan (1295-1304)	Berdaa	69X
№ 475	Inv. 5227	Ghazan khan (1295-1304)	Ravya	69X
№ 463	Inv. 5204	Ghazan khan (1295-1304)	Bekbazar	699 = 1299/1300
№ 445	Inv. 5188	Ghazan khan (1295-1304)	Amasya	699 = 1299/1300
№ 480	Inv. 5215	Ghazan khan (1295-1304).		

Coins of the Last Il-Khans in Georgia

Inv. 976	Abu Said (1316-1335)	Erzerum	7XX
Inv. 977	Abu Said (1316-1335)	Erzerum	717 = 1317/8
Inv. 748	Abu Said (1316-1335)	Tebriz	7X2
Inv. 5522	Abu Said (1316-1335)	_	723 = 1323
Inv. 962	Abu Said (1316-1335)	Sultanya	33 of Il-Khans' Era
Inv. 973	Abu Said (1316-1335)	Tebriz	-
Inv. 771	Suleiman (1339-1344)	Tebriz	740 = 1339/40
Inv. 7532 (gf)	Suleiman (1339-1344).		
Inv. 774	Suleiman (1339-1344)	_	743 = 1342/43
Inv. 1721	Anushirvan (1344-1353)	_	745 = 1344/45
Inv. 1694	Anushirvan (1344-1353)	_	740 = 1339/40
Inv. 1776	Anushirvan (1344-1353)	Ani	747 = 1346/47
Inv. 1618	Anushirvan (1344-1353).		
Inv. 816	Anushirvan (1344-1353)	Berdaa	
Inv. 1792	Anushirvan (1344-1353)	Alagir	750 = 1359/60
Inv. 1477	Anushirvan (1344-1353)	Maraga	753 = 1352/3
Inv. 5558	Anushirvan (1344-1353)	Tebriz	?
Inv. 1539	Anushirvan (1344-1353)	Tebriz	-
Inv. 1379	Anushirvan (1344-1353)	Tebrii	755 = 1353
Inv. 1619	Anushirvan (1344-1353).		

Hoard from Patara Gomareti

№ 1	Inv. 7492	Muhammad (1335-1338)	Bazar	738 = 1337/8
№ 3	Inv. 7494	Sati beg (1338-1340)	Tbilisi	739 = 1338/9
№ 8	Inv. 7499	Tuga Temur (1336-1340)		
№ 16	Inv. 7507	Suleiman (1339-1346)	Tbilisi	741 = 1340
№ 39	Inv. 7530	Suleiman (1339-1346)	Tebriz	74X
№ 56	Inv. 7548	Suleiman (1339-1346)	Ani	743 = 1342/43
№ 54	Inv. 7545	Suleiman (1339-1346)	Berdaa	742 = 1341/2

On Relations between the Golden Horde and Georgia in the 14th Century

(Juchid Coins from the Ali Hoard)

Inv. 743	Togotu khan (1290-1312)	Sarai	710 = 1310/11
Inv. 746	Togotu khan (1290-1312)	Sarai	710 = 1310/11
Inv. 766	Uzbeg khan (1312-1341)	Sarai	717 = 1317/18
Inv. 763	Uzbeg khan (1312-1341)	Sarai	722 = 1322
Inv. 748	Uzbeg khan (1312-1341)	Sarai	734 = 1333/4
Inv. 749	Uzbeg khan (1312-1341)	Sarai	737 = 1336/37
Inv. 798	Janibeg khan (1341-1357)	New Sarai	743 = 1342/3
Inv. 801	Janibeg khan (1341-1357)	New Sarai	744 = 1343/4
Inv. 818	Janibeg khan (1341-1357)	New Sarai	742 = 1341/2
Inv. 853	Birdibeg (1356-1359)	Gulistan	759 = 1357/8
Inv. 852	Birdibeg (1356-1359)	Azak	759 = 1357/8
Inv. 854	Birdibeg (1356-1359)	Gulistan	XX9 = 1360
Inv. 843	Kulna khan (1359-1360)	Gulistan	760 = 1359
Inv. 844	Khizri khan (1360-1361)	New Sarai	762 = 1360/1
Inv. 858	Murid khan (1362-1363)	Gulistan	763 = 1362
Inv. 859	Murid khan (1362-1363)	Gulistan	764 = 1362/3
Inv. 869	Abd Allah-khan (1367-1369)	Horde	770 = 1368/9
Inv. 875	Janibeg II (1367)		
Inv. 877	Janibeg II (1367)		
Inv. 879	Janibeg II (1367)		
Inv. 876	Janibeg II (1367)		
Inv. 878	Janibeg II (1367)		
Inv. 923	Bulak khan (1370-1376)	–	X72 = 1370/1
Inv. 882	Bulak khan (1370-1376)	Majir	774 = 1372/3
Inv. 936	Tokhtamish khan (1377-1406)	Azak	782 = 1380/1
Inv. 934	Tokhtamish khan (1377-1406)	Tarkhan	782 = 1380/1
Inv. 926	Tokhtamish khan (1377-1406)	New Sarai	782 = 1380/1
Inv. 929	Tokhtamish khan (1377-1406)	Crimea-city	782 = 1380/1

Coins of Giorgi VII and Ahmad Jalairid from the Ali Hoard

Inv. 1190	Ahmad Jalairid and Giorgi VII	Tbilisi
Inv. 1191	Ahmad Jalairid and Giorgi VII	Tbilisi

შინაარსი

წინასიტყვაობა 3

სასანური ფულების მცხეთის განძი 10

სასანურ-არაბული ფულების სამი კახური განძი 16

ხეობის განძი 47

ქოდალას განძი. II ნაწილი 86

უკანასკნელი ილხანების ფული საქართველოში 94

პატარა გომარეთის განძი 109

საქართველოს და ოქროს ურდოს შორის ურთიერთობის საკითხისათვის XIV საუკუნის საქართველოში
(ალის განძის ჯუჩიდური ფულები) 118

აჰმედ ჯელაირისა და გიორგი VII-ის მონეტა 137

ინგლისური რეზუმეები 141

Hoard of Sassanian Coins from Mtskheta 141
Three Hoards of Sassanian and Arabian coins from Kakheti 141
Kheoba Hoard 142
Kodala Hoard. Part two 143
Coins of the Last Il-Khans in Georgia 143
Hoard from Patara Gomareti 143
On Relations between the Golden Hoard and Georgia in the 14th Century (Juchid coins from the Ali Hoard) 144
Coins of Giorgi VII and Akhmad Jalairid from the Ali Hoard 144

ტაბულების აღწერილობა 146

List of Illustrations 149

